

KVINNE- OG KJØNNSPERSPEKTIVET I MASTER I RETTSVITENSKAP

En vurdering av integreringen av kvinne- og kjønnsperspektivet i
de obligatoriske fag ved Det juridiske fakultet ved Universitetet i
Oslo

Kandidatnummer: 220

Veileder: Marit Halvorsen og Anne Hellum

Leveringsfrist: 15. januar 2008

Til sammen 39821 ord

15.01.2008

Innholdsfortegnelse

I INNLEDNING: GRUNNLAG OG INNHOLD I KVINNE- OG KJØNNSPERSPEKTIVET OG KRAVET TIL INTEGRASJON.....	1
1 Innledning.....	1
1.1 Presentasjon av tema og problemstilling	1
1.2 Tilnærming og avgrensning.....	3
1.3 Kvinneperspektivet: et individsentrert rettighetsperspektiv.....	4
1.4 Samfunnsnytteperspektivet og hovedhensyn ved utformingen av jusstudiet.....	5
1.4.1 Aktualitet og behov.....	5
1.4.2 Jusstudiets hovedhensyn	9
1.5 Oversikt over framstillingen	11
2 Fakultetets saksbehandling: kort framstilling av prosessen før og etter Delvedtak 4.....	12
3 Kjønnsmainstreaming som likestillingspolitisk virkemiddel.....	17
4 Den politiske og rettslige rammen om mainstreamingsprinsippet og integreringstiltaket	21
4.1 Innledning	21
4.2 FNs kvinnediskrimineringskonvensjon – et internasjonalt rammeverk.....	22
4.3 Diskrimineringsvern og aktivitetsplikt i likestillingsloven	24
4.3.1 Forbudet mot diskriminering (likebehandlingsprinsippet).....	24
4.3.2 Læremidler og forholdet til likestillingsloven § 7.....	26
4.3.3 Plikt til å arbeide aktivt for likestilling (aktivitetsplikten)	29
4.3.4 En årlig redegjørelsesplikt for likestilling.....	31
4.4 Universitetet i Oslos sentrale pålegg.....	32
5 Kvinne- og kjønnsperspektivet i utvikling	36
5.1 Innledning	36
5.2 Den juridiske forskningen på 70- og 80-tallet	36
5.2.1 ”Loven og livet”. Rettferdighet og frihet	36
5.3 Konkretisering av kvinne- og kjønnsperspektivet gjennom likestillingsloven, menneskerettighetene og EØS-retten	38

5.3.1	Innledning	38
5.3.2	Det personlige integritetsvernet	40
5.3.2.1	Det tradisjonelle utgangspunkt	40
5.3.2.2	Utfordringer i dag	40
5.3.3	Diskrimineringsvern	42
5.3.3.1	Ikke-diskriminering i internasjonale menneskerettigheter og i EØS-retten.....	42
5.3.3.2	Utfordringer med hensyn til dagens situasjon og undervisning.....	43
5.3.4	Interseksjonalitet og diskriminering på flere grunnlag.....	46
5.4	Dagens rettskildebilde og rettslige utviklingslinjer	47
6	Integrasjon av kvinne- og kjønnsperspektivet i fagbeskrivelse, læringskrav og juridisk litteratur, herunder modeller for integrasjon.....	50
6.1	Innledende bemerkninger omkring verbet <i>å integrere</i>	50
6.2	Fagbeskrivelse og læringskrav.....	51
6.3	Juridisk litteratur.....	53
6.4	Integrasjonsmodeller.....	54
6.5	Overordnede problemstillinger til bruk i den videre fremstilling	57
II	EN GJENNOMGANG OG EVALUERING AV DE UTVALGTE OBLIGATORISKE FAG	58
7	Utvalgte fag fra 1. avdeling.....	58
7.1	Familie- og arverett.....	58
7.1.1	Problemstilling, læringskrav og hovedlitteratur i faget.....	58
7.1.2	Familierettslige problemstillinger	60
7.1.2.1	Historikk.....	60
7.1.2.2	Fellesskap, selvstendighet og likestilling i familieretten	61
7.1.2.3	Den gjensidige underholdsplikten	62
7.1.2.4	Ekteskapslovgivningen som påvirkningsmiddel?.....	63
7.1.2.5	Husmordommen og husmorrett som familierett.....	64
7.1.2.6	Deling av pensjon og fraskilt ektefelles rett til pensjon (ektefellepensjon).....	65
7.1.2.7	Tvangsekteskap	67
7.1.2.8	Barn og foreldre.....	67
7.1.3	Arverettslige problemstillinger	68
7.1.3.1	”Kull og kjønn”	68
7.1.3.2	Livsarvinger, særkullsbarn og gjenlevende ektefelle	69

7.1.4	Likestillingsloven og FNs kvinnekonvensjon	70
7.1.5	Vurdering og konklusjon	71
7.2	Erstatningsrett	72
7.2.1	Problemstilling, læringskrav og hovedlitteratur i faget.....	72
7.2.2	Arbeid i hjemmet, tap av forsørger og erstatningsnivået	73
7.2.2.1	Skade på person.....	73
7.2.2.2	Tap av forsørger	75
7.2.3	Inntektsgrunnlag og fradrag for trygdeytelser.....	76
7.2.4	Et lovfestet objektivt erstatningsansvar i likestillingsloven	77
7.2.5	Vurdering og konklusjon	79
8	Utvalgte fag fra 2. avdeling.....	80
8.1	Statsforfatningsrett.....	80
8.1.1	Problemstilling, læringskrav og hovedlitteratur i faget.....	80
8.1.2	Stemmeretten og embetsmenn – historiske perspektiver	81
8.1.3	Statsborgerskap og arverekkefølgen til tronen.....	82
8.1.4	Forbudet mot diskriminering	83
8.1.5	Vurdering, konklusjon og eventuelle utfordringer	85
8.2	Forvaltningsrett.....	87
8.2.1	Problemstilling, læringskrav og hovedlitteratur i faget.....	87
8.2.2	Saklighetsprinsippet – likebehandling	88
8.2.3	Representasjon i offentlig styrer, verv m.v.	90
8.2.4	Vurdering og konklusjon	90
8.3	Internasjonale menneskerettigheter	91
8.3.1	Problemstilling, læringskrav og hovedlitteratur i faget.....	91
8.3.2	FNs kvinnediskrimineringskonvensjon, konvensjonens overvåkningsorgan og kvinnekommisjonen	92
8.3.3	Forbudet mot kjønnsdiskriminering.....	94
8.3.3.1	I: læreboken <i>Internasjonale menneskerettigheter</i>	94
8.3.3.2	I: artikkelen <i>Diskrimineringsforbudet som konvensjonsbeskyttet rettighet</i>	95
8.3.4	Kjønnslikestilling etter nasjonal rett	96
8.3.5	Vurdering og konklusjon	97
8.4	Examen facultatum (ex.fac.).....	97
8.4.1	Problemstilling, læringskrav og hovedlitteratur i faget.....	97
8.4.2	Likebehandling og rettferdighet.....	98

8.4.3	Integritet, frihet, valgfrihet og rettssikkerhet	99
8.4.4	Prinsippet om ikke-diskriminering.....	99
8.4.5	Vurdering og konklusjon	100
9	Utvalgte fag fra 3. avdeling.....	101
9.1	Obligasjonsrett.....	101
9.1.1	Problemstilling, læringskrav og hovedlitteratur i faget.....	101
9.1.2	Likestillingsloven og likestilling mellom kjønnene på kontraktrettens område.....	102
9.1.3	En forklaring på manglende kjønnsperspektiv.....	104
9.1.4	Vurdering og konklusjon	104
9.2	Rettshistorie.....	104
9.2.1	Problemstilling, læringskrav og hovedlitteratur i faget.....	104
9.2.2	Hustruens medgift og morgengave	105
9.2.3	Naturrett og ekteskapet	106
9.2.4	Institusjonelle reformer	106
9.2.5	Rettslige nyskapninger.....	107
9.2.5.1	Sosialretten	107
9.2.6	Vurdering og konklusjon	107
10	Utvalgte fag fra 4. avdeling.....	108
10.1	Skatterett.....	108
10.1.1	Problemstilling, læringskrav og hovedlitteratur i faget	108
10.1.2	Kjønnslikestilling som formål i skatteretten?.....	109
10.1.3	Familiebeskatningen	110
10.1.4	Undervisning.....	111
10.1.5	Direkte og indirekte diskriminering i et skatterettslig perspektiv	111
10.1.6	Skattefritak for realisasjonsgevinster ved salg av egen bolig.....	112
10.1.7	Vurdering og konklusjon.....	112
10.2	Strafferett og straffeprosess	113
10.2.1	Problemstilling, læringskrav og hovedlitteratur i faget	113
10.2.2	Straffeloven § 192.....	116
10.2.3	Fornærmedes stilling i straffeprosessen	117
10.2.4	Vold i hjemmet.....	119
10.2.5	Straffutmåling	120
10.2.6	Kvinnens kriminalitet	120
10.2.7	Kjønn som permanent egenskap hos domfelte.....	121

10.2.8	Vurdering og konklusjon.....	121
10.3	Perspektivfaget retts sosiologi	122
10.3.1	Problemstilling, læringskrav og hovedlitteratur	122
10.3.2	Kjønnslikestilling, kompleksitet og rettslig pluralisme	123
10.3.3	Vold mot kvinner	125
10.3.4	Makt og rettsliggjøring.....	125
10.3.5	Undervisning.....	126
10.3.6	Vurdering og konklusjon.....	127
11	Undervisning og integrering.....	128
11.1	Kvinne- og kjønnsperspektiv – en egen forelesning, men ikke et eget fag.....	128
III AVDELINGSEVALUERINGER OG DEN ORGANISATORISKE SIDEN OMKRING		
	INTEGRASJONSTILTAKET	130
12	Hva har blitt gjort innen den enkelte avdeling?	130
12.1	Innledning	130
12.2	Samlet evaluering av 1. avdeling	130
12.3	Samlet evaluering av 2.avdeling.....	131
12.4	Samlet evaluering av 3. avdeling.....	132
12.5	Samlet evaluering av 4.avdeling.....	132
12.6	Bruk av kvinnelige forelesere og pensumlitteratur skrevet av kvinner.....	133
13	Den organisatoriske siden ved mainstreamingsprinsippet	137
13.1	Plassering av ansvar og oppfølging	137
14	Delvedtak 4: en plikt eller kun en anmodning?	140
15	Konkluderende bemerkninger og anbefalinger.....	142
16	Kilder.....	145

I INNLEDNING: GRUNNLAG OG INNHOLD I KVINNE- OG KJØNNSPERSPEKTIVET OG KRAVET TIL INTEGRASJON

1 Innledning

1.1 Presentasjon av tema og problemstilling

I 2003 ble det vedtatt og innført ny studieordning (også kalt 5-årsordningen) ved Det juridiske fakultet ved Universitetet i Oslo, med iverksettelse fra høstsemesteret 2004.¹ I den forbindelse ble det diskutert og vedtatt hvilke fag som skulle være obligatorisk i det nye studium *Master i rettsvitenskap*. Det ble også fastlagt pensum/læringskrav i hvert enkelt fag og angitt hvilken hovedlitteratur som har til hensikt å dekke de oppstilte læringskravene. Under arbeidet med den nye studieordningen ble det fremmet forslag om en systematisk integrering av kvinne- og kjønnsperspektivet² i alle obligatoriske fag gjennom *Studiereformen: Forslag til prinsippvedtak om integrasjon av kvinne- og kjønnsperspektivet i obligatoriske fag*.³ Forslaget ble etterkommet i *Delvedtak 4*⁴ fra Fakultetsstyret og fulgt opp videre av Studiereformkomiteen⁵, faggruppene i tilknytning til fagbeskrivelsene i de enkelte fag og gjennom utarbeidelsen av notatet *Integrasjon av*

¹ I samsvar med Fakultetsstyrets vedtak 20. juni 2002, sak A3 II bokstav k.

² Se om innholdet i perspektivet, dets utvikling og dagens hovedutfordringer i kapittel 5.

³ Skrevet av Anne Hellum, Kirsten Ketscher og Helga Aune. Heretter forkortet *Forslag til prinsippvedtak*. Se vedlegg 1.

⁴ Punkt fire i vedtak av Fakultetsstyret 21. januar 2003, sak A3. Heretter omtalt som *Delvedtak 4*. Se nærmere om vedtaket i kapittel 2 og 13. Fakultetsstyret fattet samtidig med *Delvedtak 4* et tilsvarende vedtak om integrasjon av velferdsretten, heretter kalt *Delvedtak 5*. Vedtakene som angår kvalitetsreformen finnes her: http://www.jus.uio.no/studier/kvalitetsreform/arkiv/fakvedtak_jus.rtf

⁵ Også kalt 5-årskomiteen, Studieordningskomiteen eller bare Komiteen. Se nærmere kapittel 2.

*kvinne- og kjønnsperspektivet i de obligatoriske fag ved gjennomføringen av ny studieordning ved Det juridiske fakultet.*⁶

Hovedtema og problemstilling i avhandlingen er *hvordan og hvorvidt kvinne- og kjønnsperspektivet i dag er integrert i de obligatoriske fag ved Det juridiske fakultet i Oslo*. I behandlingen av temaet skal jeg først se på integrasjonskravets grunnlag og innhold. Med sikte på dets gjennomføring vil jeg foreta en gjennomgang og vurdering av utvalgte deler av pensum i de obligatoriske fagene ved fakultetet. I tillegg til en gjennomgang av litteraturen vil jeg ta for meg Integrasjonsnotatets anbefalinger med hensyn til undervisning. Tilknyttede spørsmål av relevans er hvem som er gitt administrativt og faglig ansvar for gjennomføring og oppfølging. Jeg vil derfor også se på den organisatoriske siden ved integrasjonstiltaket.

Den direkte bakgrunnen for prosjektet er et ønske fra Likestillingsutvalget (LSU) ved Det juridiske fakultet om å gjennomføre en evaluering av perspektivet i dagens lærebøker og undervisning. Siktemålet er å få klarhet i hvilken utstrekning kvinne- og kjønnsperspektivet er integrert og om det er behandlet i pensum og undervisning på den tiltenkte måte. Målsettingen om faglig integrasjon er en del av det større prosjekt, hos blant annet Likestillingsutvalget og Avdeling for kvinnerett (AFK) ved Det juridiske fakultet ved Universitetet i Oslo, om å bedre kvinners rettslige stilling og sikre reell likestilling mellom kvinner og menn. Derunder sikre kompetanse i likestillings- og diskrimineringsrett blant de juridiske studentene, som det framgår av blant annet Integrasjonsnotatet.

Det juridiske fakultet i Oslo var i sin tid det første fakultet i Europa som opprettet kvinnerett som et eget fag i 1974.⁷ Fakultetet er igjen tidlig ute med et moderne vedtak som

⁶ Notat av 18.03.03 til studiereformkomiteen. Fra: Professor Hans Jacob Bull og professor Anne Hellum. Heretter kalt Bull og Hellum (2003) eller Integrasjonsnotatet. Se vedlegg 2.

⁷ Dahl med flere (1975) side 14. Faget har vært valgfritt spesialfag til juridisk embetseksamen siden 1975. Avdeling for kvinnerett ble opprettet i 1978.

den første institusjon ved Universitetet i Oslo som har vedtatt en integrering av kvinne- og kjønnsperspektivet i pensumlitteraturen.

1.2 Tilnærming og avgrensning

For å besvare avhandlingens hovedproblemstilling foretar jeg en *kvalitativ vurdering* av de obligatoriske fagene som inngår i masterstudiet. Evalueringen gjøres innenfor rammen av en 60-studiepoengs studentavhandling og det kreves derfor enkelte avgrensninger av hensyn til omfang. Jeg har valgt ut minst to fag fra hver avdeling på jusstudiet for å illustrere bruken av kvinne- og kjønnsperspektivet. Jeg vil på grunn av denne nødvendige prioriteringen ikke få anledning til å gå i dybden på fagene. Ved utvelgelsen har jeg lagt vekt på at minst ett av fagene skal ha et utviklingspotensial, mens minst ett annet allerede har integrert perspektivet i en viss utstrekning. Jeg har også forsøkt å velge ut enkelte fag med stor generaliseringsverdi, som for eksempel internasjonale menneskerettigheter og perspektivfag som retts sosiologi. Problemstillingen vil bli konkretisert i forbindelse med gjennomgangen av det enkelte fag i oppgavens del II.

Jeg vil se på tre overordnede temaer ved vurderingen av pensum. Jeg foretar (1) en gjennomgang av de obligatoriske fagene med hensyn til kvinne- og kjønnsperspektivet. Jeg går (2) gjennom de foreslåtte undervisningstiltakene. Til slutt ser jeg (3) på den organisatoriske siden, som omhandler ansvars plassering og oppfølging av vedtaket om integrasjon.

I forlengelsen av dette vil jeg forsøke å komme med forslag til temaer eller metoder for ytterligere integrering av perspektivet, som jeg anser å være i samsvar med kvinneverdens siktemål om å bedre kvinners rettsstilling.

1.3 Kvinneperspektivet: et individsentrert rettighetsperspektiv

Det overordnede perspektivet i oppgaven er kvinneperspektivet. Perspektivet er individsentrert i tråd med den kvinneverettslige innfallsvinkelen. Det er en personlig egenskap å være kvinne.⁸ Med utgangspunkt i denne personlige egenskapen anlegges kvinneperspektivet på tvers av de obligatoriske fagene. Kvinne- og kjønnsperspektivet anvendes gjennom hele oppgaven som en fellesbetegnelse, men gis likevel ulikt innhold i de ulike faglige disipliner, som vil framgå under evalueringen av fagene i oppgavens del II.

Perspektivet er relasjonelt, slik at kvinners stilling påvirkes av menns stilling, og motsatt. Målsettingen om kjønnslikestilling, slik den er beskrevet i internasjonale konvensjoner som Den europeiske menneskerettighetskonvensjon⁹ (EMK), FNs konvensjon om sivile og politiske rettigheter¹⁰ (SP) og FNs konvensjon om økonomiske, sivile og kulturelle rettigheter¹¹ (ØSK), forutsetter at kvinne- og mansrollen endres. Den rolleendring som det kreves av menn stammer direkte fra behovet for likestilling. Å avskaffe kvinnediskriminering, som er virkemiddelet og forutsetningen for kjønnslikestilling i FNs konvensjon om eliminering av alle former for kvinnediskriminering¹² (Kvinnekonvensjonen), står sentralt ved oppnåelsen av målet. Kvinnekonvensjonen er kvinnediskrimineringsfeltets mest sentrale instrument fordi den i størst grad samler, konkretiserer og gir perspektivet og vernet et innhold. Denne metodiske innfallsvinkelen er også i samsvar med likestillingsloven¹³ § 1 hvor lovens formål uttrykkes: ”Denne lov skal fremme likestilling mellom kjønnene og *tar særlig sikte på å bedre kvinnens stilling*”(min uthevelse). Menns stilling trekkes inn og har en sammenligningsfunksjon med hensyn til å avskaffe diskriminering. Deres rettslige og faktiske stilling kommer bare til uttrykk i

⁸ Dahl. *Kvinneverett I* (1985) side 15.

⁹ Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, 4. November 1950 artikkel 14.

¹⁰ International Covenant on Civil and Political rights, 16. December 1966 artikkel 3.

¹¹ International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, 16. December 1966 artikkel 3.

¹² Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, 18. December 1979.

Artikkel 1 presiserer hva som menes med diskriminering.

¹³ Lov om likestilling mellom kjønnene av 9. juni 1978 nr. 45.

oppgaven der det framgår av litteraturen som er gjenstand for vurderingen eller ellers synes påkrevd. At jeg hovedsakelig avgrenser mot problemstillinger knyttet til menn, innebærer ikke at jeg forneker utfordringer omkring menns rettsstilling. Til tross for at mannens rettsstilling sjelden kommer til uttrykk velger jeg likevel å benytte formuleringen kvinne- og kjønnsperspektivet, da begrepet understreker perspektivets relasjonelle aspekt og er brukt i arbeidet med den nye studieordningen.

1.4 Samfunnsnytteperspektivet og hovedhensyn ved utformingen av jusstudiet

1.4.1 Aktualitet og behov

Ved siden av et langsiktig mål om likestilling mellom kjønnene, er samfunnsnytte det direkte og uttalte hovedformål bak integrasjonstiltaket. Målsettingen er å kommunisere perspektivet med diskrimineringslæren som hovedfokus og derigjennom sikre en fullgod kompetanse hos dagens studenter.¹⁴ Jeg har ikke foretatt empiriske undersøkelser for å kartlegge kunnskapen omkring ikke-diskriminering blant studenter eller praktiserende jurister eller på annen måte undersøkt behovet for en integrering. Jeg vil imidlertid innledningsvis komme med noen konkrete eksempler og praktiske saker som belyser oppgavetemaets aktualitet.

Behovet for en integrering og kommunikasjon av kvinne- og kjønnsperspektivet kommer til syne der hvor rettsanvenderne ikke har oppnådd tilstrekkelig kompetanse på et område eller i en konkret sak. Et ønske om integrasjon og økt kompetanse på diskrimineringsfeltet er for eksempel kommet til uttrykk i vedtak fra det tidligere Klagenemnda for likestilling.¹⁵ I vedtak av 21. januar 2004¹⁶ sies blant annet:

¹⁴ Se formålet uttalt i *Forslag til prinsippvedtak* og Integrasjonsnotatet side 1.

¹⁵ Heretter kalt Klagenemnda. Dagens tilsvarende organ heter Likestillings- og diskrimineringsnemnda. Heretter forkortet Diskrimineringsnemnda.

¹⁶ Sak nr. 1/2004.

”I den grad det er korrekt slik FNH og forsikringselskapene har anført, er det faktum at verken Kredittilsynet, Finansdepartementet eller ulike lovutvalg, eksplisitt har vurdert lovligheten av bruk av kjønn som beregningsfaktor i forhold til likestillingsloven, et typisk eksempel på at menneskeretten til å ikke bli diskriminert på grunn av *kjønn ennå ikke er tilstrekkelig integrert i den praktiske eller rettslige bevissthet hos rettsanvenderne.*”(min kursivering)¹⁷

Klagenemnda konkluderte på bakgrunn av det grunnleggende utgangspunkt i likestillingsjussen, som går ut på at hvert individ skal vurderes uavhengig av sitt kjønn. Utsagnet kan leses som et ønske om opplæring på fagfeltet slik at praktiserende jurister (derunder studenter) etter hvert får et bevisst forhold til diskrimineringsvernet. I vedtaket uttrykkes mangel på kunnskap om diskrimineringslærens *innhold* på grunnlag av kjønn som et generelt problem, da denne konkrete saken anses som et *typisk* eksempel. Saken illustrerer både perspektivets relevans innenfor obligasjonsretten¹⁸ og sammenhengen mellom mainstreaming¹⁹ og indirekte diskriminering.²⁰ Trine-Lise Wilhelmsen konkluderer i etterkant med at kjønn som beregningsfaktor ved beregning av forsikringspremie ikke er i strid med generalklausulen i likestillingsloven § 3, dersom det finnes statistisk grunnlag for den ulike behandlingen.²¹

Et annet eksempel som springer ut fra det samme håndhevingsorgan er den såkalte Steriliseringssaken²² og kanskje viktigere; de etterfølgende virkninger av denne konkrete saken. Flertallet i Klagenemnda kom til at ulik prising på steriliseringstjenester for kvinner og menn var å betrakte som ulovlig diskriminering på bakgrunn av en *formålsbetraktning*

¹⁷ Den tidligere Klagenemnda for likestillings avgjørelser finnes her: <http://www.likestillingsombudet.no/vedtak/>. Vedtakene finnes også på www.lovdatabasen.no under overskriften Diskrimineringsnemnda.

¹⁸ Obligasjonsrett er et obligatorisk fag på studiets tredje avdeling. Se vurdering i del II, avsnitt 9.1.

¹⁹ Se om begrepet mainstreaming i kapittel 3.

²⁰ Se om indirekte diskriminering nedenfor under punkt 4.3.1.

²¹ I: TFE-2005-121.

²² Sak nr. 4/2003.

hvor det ble lagt vekt på at *resultatet* av steriliseringen var den samme, til tross for at ulike fysiologi innebærer at inngrepene er av forskjellig karakter. Helsedepartementet valgte ikke å vektlegge Klagenemndas uttalelse i det reviderte nasjonalbudsjettet i 2003. Helga Aune argumenterer med at saken illustrerer

*”problemet med integrering av prinsippet om ikke-diskriminering av kjønn i praksis. At Stortinget ikke bevilget penger til helsetjenesten sterilisering av kvinner er merkelig sett i lys av Stortingets direktiver ved andre anledninger om å styrke retten til å ikke bli diskriminert på grunn av kjønn.”*²³

Anne Hellum har også uttalt seg i anledning saken om sterilisering. Hun påpeker at

*”et viktig problem når det gjelder forholdet mellom folkestyre og demokrati er som steriliseringssaken viser, at politikerne ofte overser rettighetsdimensjonen når de tar beslutninger om allokering av ressurser.” Videre at ”Steriliseringssaken illustrerer således betydningen av å styrke retten til likebehandling på et område som utgjør en viktig forutsetning for kvinners deltakelse i utdanning, politikk og arbeidsliv.”*²⁴

Nylig er også Høyesterett blitt kritisert for manglende hensyntagen til kjønnslikestilling i dommen inntatt i Rt. 2006 s. 262 (Enkepensjondommen): Høyesterett burde i sin vurdering av om en overgangsbestemmelse i ekteskapsloven var i strid med Grunnloven § 97 som omhandler tilbakevirkende kraft ta hensyn til ”kvinnene som etablerte seg i en annen tid enn dagens unge kvinner.”²⁵ Dette er en del av en mer overordnet kritikk: ”Skal lovene være tilpasset sin tid, må dette også gjelde den tiden som har passert.”²⁶ Det er med dette tydelig at man ikke i forkant har analysert den ulike betydning denne overgangsbestemmelsen kan få for kvinner og menn.

²³ Aune (2004) side 145-146. Min kursivering.

²⁴ Hellum (2004) side 117.

²⁵ Moltumyr Høgberg (2006) side 161.

²⁶ Moltumyr Høgberg (2006) side 162.

FNs kvinnekomité har uttalt seg om Norges tiltak med hensyn til vold rettet mot kvinner: ”Despite all the steps taken to assist and support victims of sexual abuse (incest, rape, etc.), violence against women does not seem to have been reduced.”²⁷ Og senere: ”It is also concerned that an extremely low percentage of reported rapes results in convictions and that the police and public prosecutors dismiss an increasing number of such cases.” ”The committee also urges the Stata party to initiate research and analysis of the causes of the very low percentage of trials and convictions in reported rape cases.”²⁸

Likestillingsloven § 17 innførte objektivt erstatningsansvar på arbeidslivets område i 2002 og skjerpet ansvaret i 2005. Arbeidsgiver kan i dag bli erstatningsansvarlig uten hensyn til utvist skyld. Det er tilstrekkelig at det finnes påvist brudd på likestillingslovens bestemmelser. Det kan også ytes oppreisning, det vil si at det ikke kreves påvist økonomisk tap. Slikt erstatningsansvar kan kun ilegges av domstolene. Bakgrunnen for innføringen av regelen er et EU-direktiv²⁹ som stiller krav om en *faktisk* virkningsfull og *effektiv* erstatning.³⁰ Sakene uteblir imidlertid fra domstolene. Årsakene er antagelig mange og sammensatte, men det kan spørres om det ikke finnes en sammenheng mellom kommunikasjon av regelen, kunnskap om denne og manglende saker. Kommunikasjon av lovregler er ansett i de fleste tilfeller å være en *nødvendig betingelse* for at loven skal virke etter sin hensikt.³¹ Det er ikke en tilstrekkelig betingelse, slik at formidling av regelen er en av flere virkemidler som må tas i bruk. Lovregler kan blant annet kommuniseres gjennom saker for domstolene (avhenger av at den får forelagt saker), gjennom advokater (utvalget kan imidlertid bli skjevt), massemedia (ofte saker med preg av sensasjonelt innhold) etc. Det kan diskuteres hvor effektive formidlingskanaler dette er, men praktiserende jurister må ha kjennskap til diskrimineringsregler med så vidt stor generaliseringsverdi som

²⁷ A/50/38 punkt 466. Kommentarer til artikkel 6.

²⁸ A/58/38 punkt 419 og 420.

²⁹ Rådsdirektiv 2002/73/EF.

³⁰ Ot. prp. nr. 35 (2004-2005) *Om lov om endringer i likestillingsloven mv.* side 44.

³¹ Mathiesen (2005) side 77.

representerer et sentralt samfunnsproblem. Dersom advokater overhodet skal fungere som en formidlingskanal forutsetter dette kunnskap. Dette påvirker igjen antall saker som bringes inn for domstolene eller andre håndhevingsorganer.

Lovgivningen setter i gang en samlet innflytelsesprosess, som inkluderer massemedia, så vel som personlig påvirkning.³² Det må nødvendigvis være slik at flere påvirkningskanaler øker lovens mulighet for å oppfylle dens tilsiktede virkning.

Den samfunnsmessige nytteverdien og økt rettssikkerhet er etter dette sentral ved formålet bak integrasjonen.

1.4.2 Jusstudiets hovedhensyn

Jusstudiets viktigste målsetting er i følge Studiereformkomiteen ”å gi studentene et godt grunnlag for å løse rettsspørsmål etter gjeldende rett”, hvor en forutsetning er grundige kunnskaper om sentrale rettsområder.³³ En slik generell målsetting kan oppfylles ved en rekke ulike kombinasjoner av faglige disipliner. Det kan imidlertid argumenteres for at det ved utvelgelsen blant annet bør legges vekt på fag som reiser dagens store samfunnsmessige utfordringer og er av stor generaliseringsverdi. Studieordningen bør ta utgangspunkt i de reelle samfunnsforhold på alle fagområder og belyse disse ved hjelp av gjeldende rett. Konsekvensen er at jussen gjøres praktisk og tilpasset sin tid og er i tråd med ønsket om en moderne studieordning, jfr. også *Forslag til prinsippvedtak*.

En integrering av kvinne- og kjønnsperspektivet i de obligatoriske fagene vil i tillegg til å belyse konkrete samfunnsutfordringer som kvinners diskrimineringsvern og integritetsvern, være egnet til å oppfylle og konkretisere en rekke ”delmålsettinger” eller hovedhensyn ved utformingen av studiet. Eksempelvis kan nevnes (1) å trene studentene i å arbeide med

³² Aubert (1982) side 85-93.

³³ Jfr. *Forslag til ny studieordning - Delinnstilling I* av 29. november 2002 side 16. Heretter forkortet Delinnstilling I. Tilgang: <http://www.jus.uio.no/studier/kvalitetsreform/arkiv/delinnstillingI.doc>

internasjonalt rettsstoff (derunder å legge vekt på de internasjonale sidene ved tradisjonelt nasjonale fag, altså integrere internasjonal rett i nasjonale fag), (2) øve opp evnen til rettspolitisk tenkning, (3) se linjene mellom fagene (også på tvers av inndelingen i offentlig rett og privatrett) og (4) se reglene i en bredere samfunnsmessig sammenheng.³⁴ Disse betegnes som ”rettstudiets overordnede prinsipper” av Studiereformkomiteen og det er dermed vesentlig at de oppfylles. 5-årskomiteen opererer også med såkalte ”integrasjonsmoduler”. Dette innebærer for eksempel at samspillet mellom offentlig rett og privatrett bør reflekteres i studieordningen. Linjer mellom fagene skal skje gjennom den enkelte fagdisiplin og ikke egne/eget integrasjonsmodulfag. Imidlertid finner Komiteen det hensiktsmessig å ta i bruk egne forelesninger til integrasjonsundervisning.³⁵ I den forbindelse uttaler Studieordningskomiteen hvordan en slik undervisningsmetode kan gjennomføres: Den ”kan skje i samarbeid mellom de aktuelle faglærerne, eventuelt utvikles i nær sammenheng mellom faglærerne og de som skal stå for integrasjonsundervisningen.”³⁶ Kvinne- og kjønnsperspektivet, gjennom diskrimineringsretten er egnet til å oppfylle og samle de overordnede og tverrfaglige prinsipper/hovedhensyn som Studiereformkomiteen har ønsket å vektlegge ved utformingen av masterstudiet. Perspektivet kan brukes som en kasuistisk tilnærming for å realisere målsettingene. Samme metode kan benyttes til å integrere for eksempel internasjonale menneskerettigheter eller naturressurs- og miljøperspektivet. Integrasjonsprinsippet i miljøretten legger til grunn at ”miljøhensyn må ivaretas – ’integreres’ – ved utforming og gjennomføring av politikken på alle samfunnsområder og sektorer som forårsaker miljøproblemer. Integrasjonsprinsippet stiller krav både til

³⁴ Se Delinnstilling I side 16-17. Økt internasjonalisering i undervisningsinstitusjoner er også et uttalt mål i St. meld. nr. 27 (2000-2001) side 48.

³⁵ Delinnstilling I side 28-29.

³⁶ Her forutsettes det at noen skal stå for integrasjonsundervisningen. Dette står i kontrast til iverksettelse og oppfølging av arbeidet med kvinne- og kjønnsperspektivet, hvor Komiteen forholder seg taus. Se del III, kapittel 12 om den organisatoriske siden av tiltaket.

saksbehandlingen og til innholdet i vedtakene.”³⁷ Dette illustrerer den samme brede strategien med konsekvensutredninger.

1.5 Oversikt over framstillingen

Videre i del I, kapittel 2 gir jeg en kort innføring i Universitetets saksbehandling; prosessen fram mot ny studieordning. I kapittel 3 gjør jeg rede for prinsippet om kjønnsmainstreaming som likestillingspolitisk virkemiddel. Kapittel 4 beskriver den politiske og rettslige rammen omkring mainstreamingsprinsippet, herunder internasjonale instrumenter (4.2), diskrimineringsvern og aktivitetsplikt i likestillingsloven (4.3) og Universitetet i Oslos sentrale pålegg med hensyn til likestilling (4.4). Jeg skal diskutere hvorvidt de eksisterende rettskilder kan benyttes som argument for å pålegge Det juridiske fakultet å integrere kvinne- og kjønnsperspektivet. Jeg forsøker å forklare innholdet i kvinne- og kjønnsperspektivet ved hjelp av utviklingen det har vært gjenstand for i kapittel 5. I kapittel 6 behandler jeg innholdet i fagbeskrivelse, læringskrav (6.2) og juridisk litteratur (6.3), i tillegg til å presentere ulike integrasjonsmodeller (6.4).

Del II i avhandlingen utgjør hoveddelen, hvor jeg systematisk vil evaluere jusstudiets fire første avdelinger, med de utvalgte fag. Under hvert fag gir jeg referater av litteraturframstillingene med etterfølgende vurderinger. Jeg har valgt en slik ”kronologi” fremfor en mer tematisk fremstilling av gjeldende rett og kvinne- og kjønnsperspektivet. Det vil gi oppgaven et mer fragmentarisk preg, men forhåpentligvis også et mer oversiktelig ytre.

Endelig vil jeg i oppgavens del III foreta en samlet avdelingsevaluering av de fire avdelingene i kapittel 12. Jeg vurderer den organisatoriske siden ved integrasjonstiltaket i kapittel 13. Kapittel 14 inneholder en diskusjon av den rettslige betydningen av Delvedtak 4. Til slutt vil jeg komme med konkluderende bemerkninger og enkelte anbefalinger i kapittel 15.

³⁷ Bugge (2006) side 65-66.

2 Fakultetets saksbehandling: kort framstilling av prosessen før og etter Delvedtak 4

I dette kapitlet vil jeg kort gjøre rede for den delen av prosessen fram mot den nye studieordningen som angår integreringen av kvinne- og kjønnsperspektivet. Formålet med framstillingen er å belyse grunnlaget for integrasjonen; opprinnelsen til og innholdet i Delvedtak 4.

Bakgrunnen for innføringen av den nye studieordningen var at Det juridiske fakultet ble pålagt å innføre femårig normert studietid, på bakgrunn av St. meld. nr. 27 (2000-2001) *Gjør din plikt – Krev din rett. Kvalitetsreform av høyere utdanning*. Fakultetet har valgt å tilby 5-årig mastergrad og ikke 3-årig bachelorgrad.³⁸

5-årskomiteen. Fakultetsstyret fattet 20. juni 2002 vedtak om å opprette en studieordningskomité bestående av 3-4 lærere, 2 studenter og en fra fakultetsadministrasjonen til å ”utrede og fremme alle nødvendige forslag for å vedta en studieordning.”³⁹ Komiteen skulle lede arbeidet og utarbeide utkast. Det ble bestemt at den første innstillingen skulle foreligge innen 1. desember 2002.⁴⁰ Den har presentert sine forslag gjennom tre delinnstillinger, som jeg kommenterer i det følgende.

I *Forslag til ny studieordning – Delinnstilling I* av 29. november 2002 framsatte 5-årskomiteen forslag til innholdet i de ulike avdelingene, det vil si hvilke fag som skulle

³⁸ Gjennom Fakultetsstyrets vedtak 20. juni 2002, sak A3 II bokstav b.

³⁹ Vedtak 20. juni 2002, sak A3 III A.

⁴⁰ Vedtak 20. juni 2002, sak A3 III B punkt 5.

falle inn under den bestemte avdeling, hvor stor plass eller mer presist hvor mange studiepoeng faget skulle tildeles. Deretter ble innstillingen sendt på høring til fakultetets ansatte.⁴¹

Etter fremleggelsen av Delinnstilling I framsatte Anne Hellum, Kirsten Ketscher og Helga Aune *Studiereformen: forslag til prinsippvedtak om integrasjon av kvinne- og kjønnsperspektivet i obligatoriske fag*. Her uttrykkes et sterkt behov for en integrasjon av kvinne- og kjønnsperspektivet: ”Å henføre undervisningen i kvinners menneskerettigheter til et valgfag er ut i fra dagens internasjonale krav ikke tilstrekkelig.” Integrasjonens hovedformål er først og fremst å sikre alle studenters kompetanse omkring den generelle menneskerettslige diskrimineringslæren, som omfatter kjønnsdiskriminering. Forslaget baserer seg på et ønske om en moderne studieordning på internasjonalt nivå. Integrasjonens siktemål er at ”ingen forlater studiet uten basalkunnskaper om ikke-diskrimineringsprinsippet og dets anvendelse i norsk rett”. Forslaget understreker også at en integrasjon i alle obligatoriske fag vil kreve en gjennomgang av samtlige fags pensum og opplegg for undervisning, som Integrasjonsnotatet i stor grad gjennomfører.

Den 21. januar 2003 fattet Fakultetsstyret vedtak om sammensetningen av fagene på jusstudiet, derunder fagenes størrelse og det såkalte *Delvedtak 4*. Vedtaket lyder som følger:

”Fakultetsstyret viser til forslag om integrasjon av kvinne- og kjønnsperspektivet i obligatoriske fag (vedlegg 11)⁴² og ber komiteen vurdere dette nærmere i sitt videre arbeid.”⁴³

⁴¹ I tråd med vedtak 20. juni 2002, sak A3 III B punkt 3: ”Fakultetets ansatte og JSU skal også høres før endelig forslag fremlegges”.

⁴² I Fakultetets arkiv var utgaven av Forslag til prinsippvedtak merket som vedlegg 10.

⁴³ Delvedtak 5 om integrasjon av velferdsretten lyder omtrent tilsvarende: ”I det videre arbeidet med studiereformen anbefaler fakultetsstyret 5-årskomiteen å vurdere hvorledes en styrking og integrasjon av

Faglærernes forslag på vegne av faggruppene. Det ble opprettet faggrupper som følge av Fakultetsstyrets vedtak av 20. juni 2002 for å ”sikre kontakten med fagmiljøene på fakultetet.”⁴⁴ I samsvar med oppfordringen i Delvedtak 4 innga faglærerne, på vegne av faggruppene, forslag til læringskrav i de enkelte fag inkludert forslag til hvorledes integrasjonen av kvinne- og kjønnspektivet best mulig kunne ivaretas. Innholdet i de enkelte forslag til innlemmelse av kjønnspektivet vil bli behandlet under evalueringen av hvert enkelt fag nedenfor i avhandlingens del II. For kort å foregripe begivenhetene kan det sies at forslagene var svært varierende med hensyn til omfanget av kvinne- og kjønnspektiv som ble ønsket i pensum. Det er ulike måter å forfatte en beskrivelse av fag og pensumkrav på. Enkelte hadde flere forslag og var svært konkrete, mens andre var knappe og atter andre utelot å nevne kvinne-, kjønns- og likestillingsperspektiv i sin beskrivelse av faget. Hva som begrunner utelatelsen blir det vanskelig å si noe om.

I tråd med Delvedtak 4 utarbeidet professorene Hans Jacob Bull og Anne Hellum etter oppfordring fra komiteen⁴⁵ et notat av 18.03.03 til studiereformkomiteen, med titteloverskriften *Integrasjon av kvinne- og kjønnspektivet i de obligatoriske fag ved gjennomføringen av ny studieordning ved Det juridiske fakultet.* Notatet inneholder konkrete forslag til hvordan kvinne- og kjønnspektivet kan integreres i de ulike obligatoriske fagene, som Studiereformkomiteen videre skulle vurdere i utarbeidelsen av den nye ordningen, slik *Forslag til prinsippvedtak* oppfordret til. Rekommandasjonen er utarbeidet på bakgrunn av de framsatte forslag til fagbeskrivelse og læringskrav utarbeidet av faggruppene. Notatet kommenterer de ulike faggruppenes forslag med hensyn til integrasjonen i hvert enkelt fag, og kommer med konkrete forslag til forbedringer der dette er nødvendig eller anses hensiktsmessig. Notatet er en oversiktlig og systematisk

velferdsretten kan gjøres innenfor rammen av 5-årskomiteens forslag.” Så vidt jeg vet er vedtaket overhodet ikke blitt fulgt opp etter iverksettelsen av den nye studieordningen.

⁴⁴ Delinnstilling I s. 11.

⁴⁵ Muntlig informasjon fra professor Hellum. Jeg har ikke kunnet finne noen slik skriftlig oppfordring i arkivet eller annet sted.

gjennomgang av hovedutfordringene kvinne- og kjønnsperspektivet reiser innen den enkelte fagdisiplin og også på tvers av disse. I Integrasjonsnotatet ble det foreslått fire ulike former for tiltak *felles* for de obligatoriske fagene:

- For det første ønskes kjønnsperspektivet integrert i både fagbeskrivelse, læringskrav og pensum. Her ønskes ikke-diskrimineringslæren og individets integritetsvern særlig vektlagt.
- Med sikte på gjennomføringen av det første punktet ønskes det avsatt egne studiepoeng til behandling av diskrimineringslæren.
- For det tredje ønskes det innført en obligatorisk forelesningsrekke på hver avdeling, på inntil fire timer.
- Endelig ble det foreslått å utarbeide, i løpet av fem år, et kompendium bestående av artikler, materiale fra forelesningene og en doms- og materialsamling.

Forslagene i Integrasjonsnotatet kommer jeg tilbake til i kapittel 6 ved gjennomgangen av de mulige integrasjonstiltakene/-modellene. Komiteen ga deretter kommentarer til fagbeskrivelsene ”og ba om at de ble revidert i lys av” Integrasjonsnotatets kommentarer.⁴⁶

I *Forslag til ny studieordning – Delinnstilling II* av 30. april 2003 la 5-årskomiteen fram forslag til konkrete fagbeskrivelser, læringskrav og litteratur til å dekke læringskravene. Forslagene er basert på Fakultetsstyrets vedtak 21. januar samme år, og ble vedtatt 17. juni 2003.⁴⁷ Innledningsvis i avsnitt *1.1 Sammendrag og forslag* uttaler Komiteen at fagene i den nye studieordningen må reflektere ønsket om en ivaretagelse av kvinne- og kjønnsperspektivet.⁴⁸

⁴⁶ Jfr. *Forslag til ny studieordning - Delinnstilling II* side 16. Heretter forkortet *Delinnstilling II*. Tilgang: <http://www.jus.uio.no/studier/kvalitetsreform/arkiv/delinnstillingII.doc>

⁴⁷ Vedtak av Fakultetsstyret 17. juni 2003 sak A6 punkt 1.1.

⁴⁸ *Delinnstilling II* på side 6. Samtidig sies det at fagene må ”bidra til en styrking og integrasjon av velferdsretten.”

Komiteen kommenterer kvinne- og kjønnsperspektivet under gjennomgangen til enkelte av fagene, men perspektivet tas ikke systematisk opp i hver enkelt fagbeskrivelse. Innen flere av fagene er forslagene tause i relasjon til perspektivet. Dette er egnet til forvirring og neppe i tråd med mainstreamingsprinsippet, se nedenfor i kapittel 3. Innstillingen inneholder heller ingen forslag til å innta kvinne- og kjønnsperspektivet som et læringskrav eller tildele diskrimineringslæren egne studiepoeng. Det er uklart av hvem og hvordan integrasjonen skal håndteres og hvorvidt, og eventuelt hvordan, den vil bli fulgt opp videre i fremtiden, både i et kortsiktig og et langsiktig perspektiv. Den uklare profilen forsterkes ved at Studieordningskomiteen i noen tilfeller er positive til integrasjonen, mens den i andre tilfeller forholder seg taus og i atter andre tilfeller eksplisitt gir uttrykk for at en integrasjon er vanskelig. Uklarhetene er tilstede til tross for den innledende uttalelsen om at kvinne- og kjønnsperspektivet må reflekteres i fagene. Eksempelvis uttaler Komiteen ”at det er vanskelig å integrere kvinne- og kjønnsperspektiv i faget [Statsforfatningsrett] så lenge vi ikke har noen grunnlovsbestemmelse om dette.”⁴⁹ Et annet sted skriver Studiereformkomiteen i tilknytning til prosessfagene på studiets fjerde avdeling: ”Uansett vilje, vil siderammene være en sterkt begrensende faktor for hva som kan tas inn. Jo bedre kjønnsperspektivet kan integreres med de øvrige læringsmålene, og jo mer en kan bygge på det studentene har lært i andre fag, jo enklere vil det være å få til noe av utdanningsmessig verdi.”⁵⁰

Egnet til forvirring er også Komiteens bruk av ord: Enkelte steder bruker den ”skal” og andre ganger ”kan” eller ”bør”. Dette skaper usikkerhet omkring forpliktelsen og oppfyllelsen av en eventuell forpliktelse.

Forslag til ny studieordning – Delinnstilling III av 14. november 2003.⁵¹ I denne tredje delinnstillingen legger Komiteen fram forslag til reglement for studieordningen. Den

⁴⁹ Delinnstilling II side 31.

⁵⁰ Delinnstilling II side 63.

⁵¹ Heretter kalt Delinnstilling III. Tilgang:

<http://www.jus.uio.no/fakultetet/DelinnstillingIII/delinnstillingIII.html>

foretar en kartlegging av masterstudiets femte avdeling, som er en videreføring av den såkalte valgdelen i det tidligere profesjonsstudiet, og endelig videreutvikler 5-årskomiteen forslagene til undervisningsformer. Jeg kan ikke se at den tar opp spørsmålet om undervisning tilknyttet kvinne- og kjønnsperspektivet.

3 Kjønnsmainstreaming som likestillingspolitisk virkemiddel

Substantivet *mainstream* er engelsk og kan oversettes med hovedstrømning eller hovedretning. Verbet *mainstreaming* blir dermed å gjøre noe til hovedretning.⁵² Ved kjønnsmainstreaming ønsker man å gjøre kvinne- og kjønnsperspektivet til hovedstrøm, og ikke et særrområde for spesielt interesserte. Likestillingsspørsmål skal etter mainstreamingsstrategien gjennomsyre alle beslutningsprosesser og ikke kunne ”isoleres til særskilte områder og organer”.⁵³ Uttrykket hovedstrøm eller hovedretning kan lede en til å tro at kjønnsperspektivet skal være hovedperspektivet i fagene. I så fall er begrepet villedende. Kvinne- og kjønnsperspektivet er ikke hovedperspektivet, men det er et gjennomgående og tverrfaglig uttrykk.⁵⁴

Gender mainstreaming⁵⁵ har sin opprinnelse innen FN og skulle være et alternativ til feilslåtte kvinnespesifikke prosjekter som ofte ble for marginaliserte.⁵⁶ Prinsippet ble først lagt til grunn i Wien deklarasjonen om menneskerettighetene fra 1993 og Beijing deklarasjonen fra 1995. Hensikten er å integrere rettighetene som er nedfelt i

⁵² Nielsen (2006) side 81.

⁵³ Brækhus (2000) side 286.

⁵⁴ Det er omdiskutert hvorvidt det er et godt begrep. Hovedproblemet hittil har imidlertid vært en manglende implementering av mainstreaming, jfr. Synteserapport 2006/1 side 7. Se også oppgavens del III kapittel 12.

⁵⁵ Gender mainstreaming er det internasjonale begrepet som brukes. I norsk sammenheng har man også anvendt begrepet integrering, jfr. Synteserapport 2006/1 (Norad).

⁵⁶ Mehra og Gupta (2006) side 2.

Kvinnekonvensjonen i andre internasjonale og nasjonale

menneskerettighetssammenhenger.⁵⁷ I 1997 ble mainstreaming gitt følgende definisjon av FNs økonomiske og sosiale råd⁵⁸ (Economic and social Council):

“Mainstreaming a gender perspective is the process of assessing the implications for women and men of any planned action, including legislation, policies or programmes, in all areas and at all levels. It is a strategy for making women’s as well as men’s concerns and experiences an integral dimension of the design, implementation, monitoring and evaluation of policies and programmes in all political, economic and societal spheres so that women and men benefit equally and inequality is not perpetuated. The ultimate goal is to achieve gender equality.”⁵⁹

Dette er den videste og mest brukte definisjonen av gender mainsteaming-begrepet.⁶⁰

Mainstreaming som politisk strategi har blitt kritisert for ikke å eksplisitt formulere eller integrere rettighetsbegrepet. Ved en menneskerettslig tilnærming integrerer man grunnleggende menneskerettigheter som selvbestemmelse, retten til ikke-diskriminering og retten til integritet på alle retts- og livsområder.⁶¹

På samme måte som kvinne- og kjønnsesifikk prosjekter ble for marginaliserte, er tilbud om valgfag i likestillings- og diskrimineringsrett for snevert. Fakultetets forhold til integrasjon kan på denne måten sammenlignes med FNs mainstreamingsstrategi.

Lovgivningen er i dag kjønnsnøytral og det er tilsynelatende mindre grunn til å integrere et kvinne- og kjønnsperspektiv. Det er ikke nødvendigvis slik at retten gir et rettferdig og likt resultat fordi retten er kjønnsnøytral og vi har formell likestilling. ”Ofte er det tvert om, at

⁵⁷ Hellum (2008) side 20.

⁵⁸ FNs økonomiske og sosiale råd (ECOSOC) er et hovedorgan for gjennomføring av FN-pakten og har blant annet stått for opprettelsen av FNs menneskerettskonvensjon og FNs kvinnekommisjon., jfr. Høstmølingen (2003) side 349.

⁵⁹ ECOSOC Agreed conclusions 1997/2.

⁶⁰ Mehra og Gupta (2006) side 2.

⁶¹ Hellum (2007) Foredrag: Law and development.

tilstrebet likhet kan kreve ulik behandling for å gi svake parter og grupper muligheter for likestilling og likeverd.”⁶² Mainstreaming i den juridiske litteratur vil blant annet gå ut på å foreta analyser av mulige ulikheter på grunn av kjønn, på bakgrunn av empiri, for dermed å sikre likestilling mellom menn og kvinner. Kjønnlikestilling vil si det motsatte av kjønnsulikestilling, ikke av kjønnsforskjeller. Forskjeller mellom kjønnene ønskes ikke imøtegått, men retten må tilpasses disse, slik at man på sikt oppnår full deltakelse og synlighet av både menn og kvinner i samfunnet. Mainstreaming i dagens juridiske litteratur innebærer i stor grad å anvende grunnbegrepene direkte, indirekte og strukturell (også kalt systemisk) diskriminering og foreta en analyse ut i fra disse begrepene på hvert enkelt fagområde.

Mainstreamingsstrategien med hensyn til dagens studieordning betyr at kvinneperspektivet må gjøres til en obligatorisk del. Det er to mulige læremiddel- og undervisningsstrategier: Det kan gjøres ved at (1) valgfaget likestillings- og diskrimineringsrett gjøres obligatorisk eller (2) ved at kvinners rettslige stilling tas inn som en integrert del i de eksisterende obligatoriske fag, og ikke begrenses til valgfaget.⁶³ Fakultetet har valgt sistnevnte strategi, jfr. ovenfor i kapittel 2. Riktignok benytter fakultetet integrasjon og ikke begrepet mainstreaming, men innholdet peker hovedsakelig på det samme. Allerede under arbeidet med likestillingsloven ble det i en høringsuttalelse uttalt at likestillingsspørsmål ikke må gjøres til et spesialområde.⁶⁴ Her gjaldt det riktignok hvorvidt de ulike bestemmelser i likestillingsloven skulle inngå i andre lover hvor de etter sitt innhold hørte hjemme. Som kjent gikk departementet i motsatt retning og likestillingsloven ble vedtatt.

⁶² Dahl. *Kvinnerett I* (1985) side 15.

⁶³ Det kan trekkes en parallell til hvorledes kvinneverettsfaget forankres og derav formidles. Ved Universitetet i Oslo springer perspektivet i hovedsak ut fra utviklingen på Avdeling for kvinneverett. Ved Universitetet i København er kvinneperspektivet og -retten integrert i de ulike fag i følge Ketscher (2000) side 173.

⁶⁴ Norske Kvinners Nasjonalråds uttalelse i Ot. prp. nr. 33 (1974-75) *Lov om likestilling mellom kjønnene* side 17 første spalte.

Kjønnsmainstreaming er uttrykt og dermed rettslig forankret i rettskilder på flere nivå. Prinsippet om kjønnsmainstreaming er nedfelt i EF-traktatens artikkel 3 punkt 2, hvor det fremgår at fellesskapet skal arbeide for likestilling og avskaffe all forskjellsbehandling av kvinner og menn, ”i hele sin virksomhet”. En endring i EUs likebehandlingsdirektiv⁶⁵ førte til en ny artikkel 1 a som implementerer mainstreamingsprinsippet hvor det heter at ”Medlemsstaterne tager aktivt hensyn til målsætningen om likestilling mellom mænd og kvinder ved udformningen og gennemførelsen af love og administrative bestemmelser, politikker og aktiviteter på de områder, der er behandlet i stk 1.”⁶⁶ Videre er prinsippet om kjønnsmainstreaming å finne i Wien-deklarasjonen om menneskerettighetene og i likestillingsloven § 1 bokstav a (aktivitetsplikten).⁶⁷ Begrepet kjønnsmainstreaming er imidlertid ikke gitt noen legaldefinisjon i noen av disse rettskildene.⁶⁸ Innholdet må av den grunn bestemmes ut i fra den konkrete situasjon og den bestemte kontekst. Kjønnsmainstreaming, slik jeg beskriver det her, innebærer nødvendigvis at man anlegger et ex ante perspektiv.⁶⁹ Man ønsker hele veien å være i forkant med hensyn til virkninger av kjønn.

Mainstreamingsprinsippet kan også utledes av FNs kvinnekonvensjon, som systematisk integrerer kvinners diskrimineringsvern på en rekke rettsområder. Det er Kvinnekonvensjonen som i størst utstrekning gir prinsippet om mainstreaming et rettslig innhold. Konvensjonens kvinne- og likestillingsprofil går på tvers av de juridiske fagområder og er relevant innen de obligatoriske fagområder i dagens studieordning. Som eksempler kan nevnes artiklene 10 og 11 som omfatter utdanning og arbeidsliv, artikkel 12 som omhandler helsetjenester og familieplanlegging og artikkel 16 som gjelder diskriminering innen ekteskap og familieforhold. Dette helhetlige vernet om kvinners

⁶⁵ Rådets direktiv 2002/73/EF.

⁶⁶ Ot. prp. nr. 77 (2000-2001) *Om lov om endringer i likestillingsloven mv.* side 18 første spalte.

⁶⁷ Se om aktivitetsplikten nedenfor i punkt 4.3.3. og redegjørelsesplikten i punkt 4.3.4.

⁶⁸ Nielsen (2006) side 74.

⁶⁹ Nielsen (2006) side 82.

rettigheter gir grunnlag for en tverrfaglig anvendelse og integrasjon i den juridiske litteratur.

Siktemålet med mainstreamingen er såkalt *materiell likestilling*, som innebærer å ta hensyn til de faktiske forskjeller mellom kvinner og menn. Det må altså særlige tiltak til for å eliminere de ulike og skadelige følgene av disse ulikhetene. Mainstreaming av kjønnsperspektiv er et slikt tiltak.⁷⁰ Kvinne- og kjønnsperspektivet som ønskes lagt på lærebøkene i det juridiske studium, forutsetter mainstreamingsperspektivet som forskningsstrategi.⁷¹ Det innebærer blant annet at mainstreamingen ønskes foretatt av de involverte aktørene på det aktuelle rettsområdet.⁷² Det er de alminnelige rettsanvenderne som må arbeide for å integrere likestillingsjussen på sitt område.⁷³ Karakteristisk for prinsippet er også at det er dynamisk, slik at de alminnelige aktørene på et rettsområde hele tiden skal tilpasse kjønnsperspektivet i tråd med samfunnets og rettens gjeldende normer med hensyn til hva som anses som diskriminering.⁷⁴

4 Den politiske og rettslige rammen om mainstreamingsprinsippet og integreringstiltaket

4.1 Innledning

Delvedtak 4 om integrasjon av kvinne- og kjønnsperspektivet henger tett sammen med den generelle internasjonale og nasjonale plikten til å fremme og sikre likestilling mellom

⁷⁰ Nielsen og Tvarnø (2005) side 334.

⁷¹ Nielsen og Tvarnø (2005) side 329.

⁷² Nielsen og Tvarnø (2005) side 340.

⁷³ Dette reiser spørsmål om fagansvar og oppfølgingsansvar som jeg tar opp i oppgavens del III, kapittel 13.

⁷⁴ Aune (2004) side 145.

kjønnene. I dette kapitlet gir jeg en oversikt over den politiske og rettslige rammen omkring mainstreamingsprinsippet og integrasjonstiltaket. Formålet er å gi en framstilling av den likestillingspolitiske og rettslige argumentasjonen som begrunner en integrering. Jeg skal først se på diskrimineringslæren og aktivitetspliktens betydning for kravet til gjennomføring av integrasjonstiltaket. I forlengelsen av dette vil jeg også behandle Universitetet i Oslos og Det juridiske fakultetets strategiplaner med henblikk på likestilling.

4.2 FNs kvinnediskrimineringskonvensjon – et internasjonalt rammeverk

FN konvensjonen om eliminering av alle former for kvinnediskriminering (Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women) av 18. desember 1979 trådte i kraft 3. september 1981 og ble ratifisert av Norge 21. mai 1981.

Kvinnekonvensjonen er inkorporert i likestillingsloven § 1 bokstav b ved lov av 10. juni 2005 nr. 38., og ”skal gjelde som norsk lov”. I henhold til presumsjonsprinsippet skal den presumptivt være i overensstemmelse med norsk rett. Det faktum at den ikke er inkorporert gjennom menneskerettsloven med bestemmelse om forrang ved motstrid, skaper uklarhet omkring konvensjonens status i norsk rett. Konvensjonen er det mest omfattende regelverk for beskyttelse av kvinners rettigheter. Den har ingen begrensninger i sitt anvendelsesområde når det gjelder den private sfære eller indre forhold i trossamfunn, slik likestillingsloven har, jfr. § 2 første og annet ledd. Kvinnekonvensjonen har blitt ansett å være et gjennombrudd for de horisontale menneskerettigheter som bryter med den vertikale tenkningen, hvor det ble lagt vekt på borgernes beskyttelse mot overgrep fra staten.⁷⁵

Konvensjonen forstår forskjellsbehandling på grunnlag av kjønn utelukkende som *diskriminering av kvinner*. Dette gjør konvensjonen til sentral innen arbeidet for å styrke kvinners rettigheter.

Kvinnekonvensjonens artikkel 1 definerer diskriminering av kvinner som

⁷⁵ Hellum (2002) side 93.

”enhver forskjellsbehandling, utestegning eller begrensning på grunnlag av kjønn som har som virkning eller formål å oppheve eller svekke anerkjennelsen, nytelsen eller utøvelsen av kvinners menneskerettigheter og grunnleggende friheter på det politiske, økonomiske, sosiale, kulturelle, sivile eller ethvert annet område, uavhengig av sivilstatus og med likestilling mellom kvinner og menn som utgangspunkt.”

Konvensjonens artikkel 2 bokstav a) stiller krav til partene om ”å nedfelle prinsippet om likestilling mellom menn og kvinner i sin forfatning eller annen egnet lovgivning dersom dette ennå ikke er gjort, og å sikre at dette *prinsippet blir gjennomført i praksis*, ved lovgivning eller på annen hensiktsmessig måte” (min kursivering).

Artikkel 2 bokstav f) gjør statene forpliktet til ”å treffe *alle tiltak som er nødvendige*, også i lovs form, for å endre eller oppheve eksisterende lover, forskrifter, sedvane og praksis som innebærer diskriminering av kvinner”(min kursivering).

Kvinnekonvensjonen pålegger på denne måten statene å arbeide *pro-aktivt* for å motvirke diskriminering av kvinner, og fremme likestilling mellom menn og kvinner. Statene er forpliktet til å iverksette alle nødvendige tiltak.

Konvensjonen presiserer statsforpliktelsen på området for utdanning.

Kvinnekonvensjonens artikkel 10 fastslår at

”konvensjonspartene skal treffe alle tiltak som er nødvendige for å avskaffe diskriminering av kvinner slik at de kan sikres den samme rett til utdanning som menn, og særlig for å sikre, på grunnlag av likestilling mellom menn og kvinner: c) avskaffelse av alle stereotype forestillinger om mann- og kvinneroller på alle nivåer i opplæringen i alle typer undervisning, ved å oppmuntre til fellesundervisning og andre undervisningsformer som kan bidra til å nå dette målet, og *særlig ved å*

revidere lærebøker og undervisningsplaner og tilpasse undervisningsmetoden.”(min kursivering)

I følge artikkel 10 plikter statene å treffe tiltak som er nødvendige for å sikre lik rett til utdanning for kvinner og menn. Integrasjonen av kvinne- og kjønnspektivet i undervisningen er ikke tilsiktet å sikre lik rett til utdanning, men er en del av et bredere siktemål om reell likestilling, økt kompetanse og rettssikkerhet.

Menneskeretten til utdanning er imidlertid like mye et middel til å gjennomføre øvrige menneskerettigheter, som den er en rettighet i seg selv.⁷⁶ Kunnskap om den internasjonale diskrimineringslære og kvinnekonvensjonen på obligatoriske juridiske fagområder som forvaltningsrett, statsrett, familie- og arverett, obligasjonsrett og erstatningsrett blir på denne måten også et middel til å oppnå fullstendig likestilling mellom kjønnene og sikre kvinners rettigheter. FNs kvinnekomité har også kritisert manglende integrasjon av kvinne- og kjønnspektivet på generelt grunnlag:”Obstacles remain, however, in the field of *integrating women’s studies in university and college curricula*, and in making the results useful in the education of children and youth.”⁷⁷ (min kursivering)

4.3 Diskrimineringsvern og aktivitetsplikt i likestillingsloven

4.3.1 Forbudet mot diskriminering (likebehandlingsprinsippet)

Generalklausulen i likestillingsloven § 3 første ledd forbyr direkte og indirekte forskjellbehandling av kvinner og menn, for å sikre både formell og materiell likestilling mellom kjønnene. Bestemmelsen inneholder, etter en skjerpelse av lovens ordlyd i 2002⁷⁸,

⁷⁶Høstmølingen (2003) side 305.

⁷⁷ CEDAWs fourteenth session. A/50/38 avsnitt 474 om artikkel 10.

⁷⁸ Ved lov nr. 21/2002. Den opprinnelige loven hadde ikke med begrepene direkte og indirekte. Bakgrunnen for å ta inn begrepene var at de er innarbeidet i nasjonal og internasjonal diskrimineringsrett og at likestillingsdirektivet vi er bundet av gjennom EØS-avtalen anvender disse, jfr. Ot.prp. nr. 77 (2000-2001) side 35 første spalte.

en legaldefinisjon av begrepene direkte og indirekte forskjellbehandling.

Forskjellsbehandling som karakteriseres for *direkte*, er handlinger som formelt sett ”stiller kvinner og menn ulikt fordi de er av forskjellig kjønn”, jfr. bestemmelsens annet ledd første punkt. Det diskriminerende motiv er avgjørende – det er direkte sammenheng mellom kjønn og handlingens effekt.⁷⁹ Eksempler på direkte diskriminering kan være at kvinner ikke har anledning til å stemme ved kommunevalg, en stilling utlyses kun for menn eller dersom en kvinne nektes arverett gjennom formell lovgivning. Forskjellsbehandling med bakgrunn i graviditet eller fødsel regnes også som direkte forskjellsbehandling i henhold til generalklausulens annet ledd annet punkt. Det er altså innført et absolutt forbud mot forskjellsbehandling av gravide.⁸⁰ Før lovendringen i 2002 ble diskriminering på grunn av graviditet ansett som indirekte diskriminering.

Den *indirekte* formen for ulovlig forskjellbehandling er etter lovens ordlyd, i klausulens tredje ledd, ”enhver tilsynelatende kjønnsnøytral handling som faktisk virker slik at det ene kjønn stilles dårligere enn det annet”. Dette er også betegnet som reell, materiell eller faktisk forskjellbehandling. Det er altså *virkningene* av et vedtak, en handling, en bestemmelse osv., som slår skjevt ut for kvinner og menn. Formålet er ikke nødvendigvis å forskjellbehandle kjønnene, men på grunn av for eksempel ulik livsstil, biologiske forskjeller eller ulike kjønnstypiske valg, kan en i utgangspunktet nøytral handling stille kvinner i en svakere posisjon i forhold til menn, eller motsatt.

Likestillingsloven krever ikke at det foreligger hensikt eller culpøs adferd med hensyn til ulovlig forskjellbehandling eller diskriminering av det ene kjønn. Generalklausulen i likestillingsloven § 3 rammer både (aktive) handlinger og unnlatelser. Det avgjørende er at man har havnet i en mindre gunstig situasjon. Dette innebærer at det må foreligge årsakssammenheng mellom den diskriminerende handling og virkningen(e) av den.

⁷⁹ Ot. prp. nr. 77 (2000-2001) side 28 første spalte.

⁸⁰ Med unntak av handlinger som omfattes av en unntaksadgang etter ulovfestede saklighetsprinsipper eller likestillingsloven § 3 bokstav a, jfr. Ot. prp. Nr. 77 (2000-2001) side 36 første spalte. I følge forarbeidene er det riktignok bare et absolutt forbud tre uker før og seks uker etter fødselen.

Hovedbestemmelsens fjerde ledd åpner likevel for indirekte forskjellsbehandling i såkalt særlige tilfeller. Det er tre kumulative vilkår som må være oppfylt for at en forskjellsbehandling av denne karakter skal anses i overensstemmelse med loven. Handlingen må (1) ha et *saklig formål* som ikke er avhengig av kjønn. Middelet må (2) være *egnet og nødvendig*. Handlingen må (3) i forhold til formålet heller *ikke være uforholdsmessig inngripende*. Det åpnes ikke for en slik proporsjonal vurdering av middel og mål når det gjelder den direkte formen for diskriminering. Før lovendringen het det i bestemmelsen at faktisk (indirekte) forskjellsbehandling virket slik ”at det ene kjønn på *urimelig måte* stilles dårligere enn det annet.” (min kursivering) Urimelighetskriteriet er tatt ut av loven og det er i dag tilstrekkelig at det ene kjønn ”stilles dårligere”.

4.3.2 Læremidler og forholdet til likestillingsloven § 7

Likestillingsloven § 7 fastslår følgende:

”I skole og annen undervisningsinstitusjon skal læremidler som nyttes *bygge på likestilling* mellom kjønnene.”(min kursivering)

Det er etter bestemmelsen læremidlene, ikke selve undervisningen, som skal bygge på likestilling. Læremidler som forskjellsbehandler kvinner og menn, indirekte eller direkte, rammes ikke av generalklausulen i likestillingsloven § 3, i henhold til Ot. prp. nr. 33 (1974-1975). Handlingene som omtales i generalklausulen inkluderer kun handlinger som får den virkning ”at det ene kjønn *stilles* dårligere enn det annet”. Med ”stilles” menes handling som angår kjønnenes *stilling*, og nærmere bestemt deres rettsstilling.⁸¹ Ytringer i for eksempel lærebøker og pensum, anses ikke å være tilstrekkelig konkret og av direkte betydning, slik at denne typen forskjell rammes ikke av generalklausulen. Litteraturen har med andre ord ikke (direkte) betydning for kjønnenes stilling. Ytringene kan sees som for avledede og uten direkte årsakssammenheng med kjønnenes forskjellige stilling.

⁸¹ Ot. prp. nr. 33 (1974-1975) på side 55.

Manglende hensyntagen til rettsreglers konsekvenser i læremidlene med hensyn til kvinner er ikke opprinnelsen til ulike rettslige konsekvenser mellom kvinner og menn i dag. Dagens formelle lover er avkjønnet, og det er tilsynelatende mindre grunn til å behandle kvinners rettslige stilling i litteraturen. En mangel på kjønnsperspektiver i juridisk litteratur er som nevnt ikke opphavet til den skjeve stillingen mellom kjønnene, men litteraturen bedrer ikke dagens forhold ved å ignorere at det finnes forskjeller. En kan dermed si at en mangelfull innføring i likestillings- og diskrimineringsrett er med på å opprettholde stillingen mellom kjønnene. Uten en bevisstgjøring av de faktiske forhold bidrar den i alle fall ikke til ytterligere likestilling.

I henhold til likestillingsloven § 7 ”skal læremidler som nyttes bygge på likestilling mellom kjønnene”. Bestemmelsens virkeområde er ”skole og annen undervisningsinstitusjon”. Med ”skole” menes førskole, grunnskole og videregående opplæring.⁸² Universitet og høyskoler faller inn under formuleringen ”annen undervisningsinstitusjon” og Universitetet i Oslo er dermed innenfor dens virkeområde. Vi står overfor en lite konkret og vagt formulert lovtekst. Læremidlene skal *bygge* på likestilling. Det er ikke umiddelbart klart hva som ligger i et slikt krav. Det kan spørres om det er tilstrekkelig at et læremiddel ikke behandler kjønn overhodet, eller om det kan oppstilles krav om en form for aktivitet for at en skal tale om læring som bygger på likestilling. Likestillingsloven § 7 ble på 1980-tallet forstått slik at den kun rammer bruk av læremidler hvor ytringer eller holdninger som er direkte kjønnsdiskriminerende forekommer.⁸³ En kjønnsnøytral juridisk fremstilling, som ikke tar hensyn til eller behandler ulike virkninger for kvinner og menn, rammes etter denne forståelsen ikke av bestemmelsen. Teksten som nyttes i undervisning, må altså inneholde direkte negative holdninger overfor ett av kjønnene dersom likestillingsloven § 7 skal komme til anvendelse. Ytringer av kjønnsdiskriminerende karakter i litteratur er ikke i strid med likestillingsloven.⁸⁴ Ytringsfriheten nedfelt i Grunnloven tilsier dette. Slik litteratur

⁸² Ot. prp. nr. 33 (1974-1975) side 59.

⁸³ Holgersen (1984) side 25.

⁸⁴ Holgersen (1984) side 25.

kan imidlertid ikke inntas som pensum. Bruken av slik litteratur som pensum er brudd på loven, og det er undervisningsinstitusjonen som da i tilfelle bryter lovbestemmelsen.⁸⁵

Flertallet i Klagenemnda for likestilling har lagt til grunn følgende forståelse av bestemmelsen i § 7: Bestemmelsen favner videre enn til at kvinner og menn skal framstilles som likeverdige, slik at loven må i utgangspunktet ”tolkes som et krav om at kvinner og menn i læremidler framstilles slik at de kan ha samme oppgaver og ansvar på alle områder i samfunnet og at læremidlene heller ikke støtter opp om tradisjonelle kjønnsrollemønstre på en ukritisk og ureflektert måte.”⁸⁶ En kjønnsnøytral fremstilling i læremidlene vil også etter deres forståelse dermed antakelig tilfredsstillende kravene i likestillingsloven § 7.

Det kan imidlertid spørres hvorvidt det i dag burde stilles strengere krav til at læremidlene faktisk skal ”bygge på” likestilling mellom kjønnene. Særlig sammenholdt med den form for strategi aktivitetsplikten og mainstreamingsprinsippet oppstiller hvor likestilling ikke lenger er ønsket behandlet som et særrområde, kan det spørres om det ikke må kreves en form for bevisst aktivitet med hensyn til økt synliggjøring av likestilling og diskriminering i læremidler. I denne sammenheng er det sentrale å gi juridiske studenter tilstrekkelig innføring i likestillingsrett. Etter min mening kan man ikke, ut i fra en vanlig språklig forståelse, tale om at læremidlene *bygger* på likestilling mellom kjønnene uten en slik opplæring.

Det kan blant annet stilles spørsmål ved om det finnes en sammenheng mellom det lave antall erstatningssøksmål ved diskriminering etter likestillingsloven § 17⁸⁷ (erstatning på

⁸⁵ Bruzelius. I: Karnov (1999) side 1317.

⁸⁶ Sak nr. 1/2001 (ACE-saken) side 4 hvor det omstridte læremiddelet inneholdt følgende oppgave: Strek under riktig svaralternativ; (Hustruer, Hunder, Katter) skal lyde sine ektemenn. Læremiddelet ble ansett å stride mot likestillingsloven § 7 (med dissens 4-3). Det konkrete spørsmålet i saken var om læremiddelet falt inn under unntaksbestemmelsen i lovens § 2.

⁸⁷ Nærmere om bestemmelsen under punkt 7.2.4 under evalueringen av pensum i erstatningsretten.

objektivt grunnlag), lave erstatningssummer, manglende kunnskap hos advokater og at pensum er mangelfullt med hensyn til læren om likestillings- og diskrimineringsrett.⁸⁸

4.3.3 Plikt til å arbeide aktivt for likestilling (aktivitetsplikten)

Alle offentlige myndigheter plikter å ”arbeide aktivt, målrettet og planmessig for likestilling mellom kjønnene på alle samfunnsområder”, i følge likestillingsloven § 1 bokstav a første ledd.⁸⁹ Det oppstilles med andre ord en aktivitetsplikt; et krav om proaktive og forebyggende tiltak. Likestilling er en menneskerettighet og hevdes også å være god ressursforvaltning, gi virksomheter større mangfold og bredde, skape økt trivsel og være viktig for konkurransedyktighet.⁹⁰ Aktivitetsplikten innebærer nødvendigvis noe mer enn ikke å overtre forbudet mot diskriminering. Med hensyn til at aktiviteten skal være ”målrettet” er det et krav om at virksomheten ”skal definere målet for arbeidet, og hvem som er ansvarlig for å oppfylle dette i henhold til en bevisst strategi”.⁹¹ Det er altså overlatt til lokale organer og styrer å fastlegge likestillingspolitikk tilpasset deres virksomhet og dens behov. Denne formen for styringspolitikk forutsetter at de bestemte organene besitter tilstrekkelig kyndighet på området. Dette reiser to spørsmål knyttet til fakultetets integrasjonstiltak: Før det første kan det spørres hvorvidt Det juridiske fakultet har definert målet for arbeidet vedrørende integrasjonen og for det andre om det er blitt bestemt hvem som er ansvarlig for gjennomføringen.⁹²

Plikten til å arbeide for likestilling var opprinnelig å finne i formålsbestemmelsen § 1 annet ledd, hvor offentlige myndigheter ble pålagt å legge forholdene til rette for likestilling mellom kjønnene på alle samfunnsområder. Bakgrunnen for lovendringen i 2002 bygger på at likestillingen mellom kjønnene ikke har kommet tilstrekkelig langt, og dermed at en

⁸⁸ Se artikkel Helga Aune. Aftenposten, tirsdag 15. mai 2007. – *Bare en halv sannhet*.

⁸⁹ Innført ved lov nr. 21/2002, endret ved lov 40/2005.

⁹⁰ Ot. prp. nr. 77 (2000-2001) på side 16 første spalte.

⁹¹ Bruzelius. I: Norsk lovkommentar (2005) side 1248.

⁹² Se om den organisatoriske siden av gjennomføringen i del III, kapittel 13.

utvidelse av aktivitetsplikten vil kunne bidra til en endring på dette området.⁹³ Det ble lagt til grunn at den daværende plikten var ”preget av intensjoner mer enn forpliktelser”.⁹⁴ Skjerpingen av aktivitetsplikten, derunder innføringen av redegjørelsesplikten, har blitt oppfattet slik at man beveger seg i retning ”av en tiltaksplikt som tar sikte på å få grep om indirekte diskriminering.”⁹⁵ At en i forarbeidene ikke mener å ha oppnådd full likestilling mellom kjønnene er naturligvis det fremste argumentet for en integrering.

De innflytelsesrike aktører på et område, det være seg i arbeidslivet eller hos offentlige myndigheter, har store muligheter til å skape framgang i likestillingsarbeidet.⁹⁶ Som undervisningsinstitusjon har Universitetet, særlig gjennom Det juridiske fakultet, gode muligheter til å skape likestillingspolitisk fremgang gjennom diskrimineringsretten og samtidig øke rettssikkerheten for alle som opplever diskriminering, ved et enkelt grep som integrasjon i pensum.

Aktivitetsplikten i likestillingsloven kan anses som en lovbestemt del av mainstreamingsprinsippet, på nasjonalt plan. Prinsippet kommer eksplisitt til uttrykk gjennom lovbestemmelsen. Likestillingsloven gir med aktivitetsplikten offentlig myndigheter en pådriverrolle i prosessen fram mot likestilling mellom menn og kvinner. Plikten er imidlertid nokså skjønnsmessig, slik at det vanskelig kan kreves utført spesielle og konkrete tiltak for å oppfylle plikten. Bestemmelsen stiller bare krav om *aktivt arbeid*. Aktivt arbeid fram mot likestilling kan være så mangt. Virkemiddelet fram mot målet står offentlige myndigheter i stor grad fritt til å velge selv. Man må imidlertid kunne stille krav om et minstemål av effektivitet av de tiltak som iverksettes, for at aktivitetsplikten skal anses oppfylt.

⁹³ Ot. prp. nr. 77 (2000-2001) på side 14 første spalte.

⁹⁴ Ot. prp. nr. 77 (2000-2001) på side 14 første spalte.

⁹⁵ Hellum og Nielsen (2002) side 115.

⁹⁶ Ot. prp. nr. 77 (2000-2001) side 19 første spalte.

Håndhevingen av loven reguleres i likestillingsloven § 9. Hovedregelen er at Likestillings- og diskrimineringsombudet og Likestillings- og diskrimineringsnemnda skal føre tilsyn og medvirke til gjennomføring av loven, jfr. diskrimineringsombudsloven.⁹⁷ Aktivitetsplikten er imidlertid unntatt fra hovedregelen, og det finnes dermed ingen reaksjon for manglende oppfyllelse av plikten.

Plikten i § 1 bokstav a har vært utsatt for kritikk for stort sett å være symbolsk uten videre innhold og av den grunn ineffektiv. Aktivitetsplikten er blitt hevdet å være for generell, da den ikke spesifiserer hva som er påkrevd for å overholde plikten. I tillegg er det svært vanskelig å konstatere brudd, da den eneste kontrollen av plikten er redegjørelsesplikten, se avsnitt 4.3.4. Det finnes ingen andre tiltak eller oppgaver som *må* gjøres.⁹⁸

Aktivitetsplikten inneholder *et krav om prosess*, ikke et materielt krav. En bevisst og overveid prosess. Det er brudd på prosesskravet som kan påvises og kritiseres og ikke nødvendigvis tiltakene som iverksettes. Kravet om aktivitetsplikt og materiell likestilling henger nøye sammen. Overholdes ikke aktivitetsplikten, vil ganske sikkert også de materielle endringene utebli.

4.3.4 En årlig redegjørelsesplikt for likestilling

For blant annet å hindre at aktivitetsplikten i likestillingsloven § 1 bokstav a første ledd blir en ren papirbestemmelse, er det innført en årlig redegjørelsesplikt for likestilling i likestillingsloven § 1 bokstav a tredje ledd.⁹⁹ I følge bestemmelsen skal virksomheten redegjøre for tilstanden slik den vedrører likestilling, hvilke tiltak som er iverksatt og hvilke som planlegges iverksatt. Hovedformålet er i følge forarbeidene å skape ”økt og mer systematisk oppmerksomhet” omkring likestilling. Dette er sammenfallende med

⁹⁷ Lov om Likestillings- og diskrimineringsombudet og Likestillings- og diskrimineringsnemnda av 10. juni Nr. 40. 2005.

⁹⁸ Kritikken er hentet fra artikkelen *Når systemet diskriminerer* av Ronald Craig, Aftenposten 9. juni 2006.

⁹⁹ Ot. prp. nr. 77 (2000-2001) på side 24 andre spalte. Bestemmelsen er tilføyd ved lov 21/2002.

mainstreamingsprinsippets innhold. I tillegg vil rapporten kunne antyde hvorvidt virksomheten har oppfylt sin aktivitetsplikt etter loven og synliggjøre behov for bestemte tiltak.¹⁰⁰ Redegjøringsplikten innebærer imidlertid ikke at virksomheten plikter å fremsette tiltak for å forbedre likestillingen, men departementet antar at redegjørelsen vil føre til iverksettelse av tiltak.¹⁰¹ Tiltaksplikten følger imidlertid av § 1 bokstav a, slik at bestemmelsene sammenholdt må medføre en plikt til aktive tiltak og etterfølgende redegjørelse for dem.

I motsetning til aktivitetsplikten skal Diskrimineringsombudet og Diskrimineringsnemnda håndheve manglende rapportering, jfr. hovedregelen i likestillingsloven § 9.

Jeg kan ikke se at Det juridiske fakultet har redegjort for Delvedtak 4 eller integreringstiltaket i sine årsberetninger. Det er hovedsakelig likestillingsbetraktninger knyttet til personalpolitikk som kommer til uttrykk. Ut i fra beretningene er det vanskelig å si noe om oppfølgingen av mainstreamingstiltaket.¹⁰² Her ser vi konkret betydningen av redegjøringskravet med hensyn til oppfølging og videre arbeid.

4.4 Universitetet i Oslos sentrale pålegg

I dette avsnittet vil jeg gjøre rede for Universitetet i Oslos (UiO) sentrale pålegg, hvor likestillings- og kjønnspolitikk presiseres. De sentrale påleggene består av *Strategisk plan for Universitetet i Oslo 2005-2009*, Universitetet i Oslos *Handlingsplan for likestilling mellom kjønnene 2007-2009* og *Strategi for det juridiske fakultet 2005-2009*.

I henhold til *Strategisk plan for Universitetet i Oslo 2005-2009* er Universitetet forpliktet til ”å motarbeide alle former for direkte og indirekte diskriminering, ha likestilling som et

¹⁰⁰ Ot. prp. nr. 77 (2000-2001) side 20-21.

¹⁰¹ Ot. prp. nr. 77 (2000-2001) side 26 første spalte.

¹⁰² Jfr. Årsrapporter for Det juridiske fakultet for 2003 til og med 2006. Tilgang:

http://www.jus.uio.no/fakultetet/plan_rapport/aarsrapport/index.html

bevisst element i all sin virksomhet og arbeide for lik rett til utdanning”. Kravet sorterer under overskriften *I fagprofil og identitet*. I forpliktelsen ligger antagelig først og fremst et ønske om ikke å forskjellsbehandle kvinner og menn ved opptak til studier, ansettelse etc. I tillegg er det ønskelig med flere kvinnelige forelesere og lærebokforfattere. Ved å integrere kvinne- og kjønnsperspektivet, vil man samtidig integrere mye av forskningen som foretas av kvinner ved Det juridiske fakultet, da de står for store deler av utviklingen av kvinne- og kjønnsrelatert forskning.¹⁰³ Forpliktelsen favner imidlertid svært vidt, slik at et ”bevisst element” kan innebære blant annet å gjøre studentene oppmerksomme på konsekvenser som følge av kjønn i deres studiehverdag, nærmere bestemt ved det enkelte fakultet, i de enkelte fag. For de tilfeller dette er ønskelig, er integrering i litteratur et nærliggende og nødvendig virkemiddel. På den annen side kan en slik bred politisk målsetting ikke pålegge Universitetet å gjennomføre bestemte tiltak. Planen stiller bare krav til at *noe* må gjøres. Strategien må altså operasjonaliseres, og det må bestemmes hvilket innhold et ”bevisst element” skal gis. En naturlig forståelse av formuleringen er at man ønsker en kompetanse slik at man alltid evner å være i forkant av konsekvensene som kan følge av kjønn. For å oppnå den type forutsigbarhet må man systematisk integrere kjønn i prosessen fram mot ulike beslutninger. Dette kan innebære en stor utfordring med tanke på rettens såkalte treghet, som innebærer at samfunnets normer påvirker rettens normer. Rettens normer er ofte i endring etter at det har foregått en endring i samfunnets øvrige normer.¹⁰⁴

En strategisk plan beskriver den ønskede framgangsmåte for å nå et tilsiktet mål. Planen inneholder en politisk målsetting og framsetter retningslinjer for hvordan den kan nås. Spørsmålet blir på hvilken måte planen kan karakteriseres i en rettslig sammenheng, og mer presist om strategiene er bindende og i tilfelle for hvem. I den alminnelige rettskildelæren er det rettskildeprensippene som innholdsmessig består av retningslinjer.¹⁰⁵ Strategiplanens retningslinjer er imidlertid ikke normer man styres av ved løsningen av

¹⁰³ Bull og Hellum (2003) side 1.

¹⁰⁴ Dette kalles normperspektivet i sosiologien, jfr. Mathiesen (2005) side 103 følgende.

¹⁰⁵ Eckhoff/Helgesen (2001) side 20.

ulike rettslige problemstillinger, selv om de har visse likhetstrekk ved at de framstår som skjønnsmessig og svært vidtfavnende.¹⁰⁶ Fordi de er målsettinger kan det være nærliggende å trekke en parallell til de såkalte formålsparagrafer i formelle lover. Mange av paragrafene står som politiske formålserklæringer, og har liten selvstendig verdi, men kan ved leilighet nyttes som veiledning ved tolkning av bestemmelser i den aktuelle lov. Strategiplanen kan på denne måten også fungere som formål ved konkret tolkning. Formålet bak Universitetets strategiplan gir støtte til tiltaket om integrasjon.

I UiOs *Handlingsplan for likestilling mellom kjønnene 2007-2009* er det beskrevet som et hovedmål for Universitetet at likestilling inngår som ”et fundamentalt og bevisst element i all virksomhet”. Handlingsplanen fungerer som en oppfølging til og presisering av Universitetets strategiplan. I tillegg til å være et ”bevisst element”, skal likestilling også fremstå som et ”fundamentalt” element. Dette er i tråd med at likestilling i dag er ansett som et selvfølgelig og helt *grunnleggende prinsipp*. Av denne grunn synes det politiske formålet som uttrykkes i noen grad overflødig, men hensynet til signaleffekt og synliggjøring skal ikke undervurderes.

I *Strategi for det juridiske fakultet 2005-2009* finnes et eget punkt kalt strategi 16 hvor det heter at innsatsen for likestilling skal økes. Strategien utdypes med et ønske om å følge opp handlingsplanen for likestilling mellom kjønnene, og gjennom denne bli forpliktet til å ”arbeide aktivt mot alle former for direkte og indirekte diskriminering”. Det uttalte formål er ”å integrere likestillingsperspektivet som et element i all ordinær virksomhet ved fakultetet”. Det understrekes også at et økt antall kvinnelige kursholdere og forelesere har ”en verdi ved at kvinneperspektivet kommer tydeligere frem i undervisningen” og at ”studentene får et realistisk bilde av arbeidslivet”. Integrasjon av likestillingsperspektivet i pensumlitteratur og undervisning sorterer dermed under denne målsettingen, da det er en del av fakultetets ordinære virksomhet å undervise. Strategien stiller imidlertid ikke konkret krav om en slik gjennomføring. Undervisning gjennom forelesninger,

¹⁰⁶ Eckhoff/Helgesen (2001) side 20.

pensumlitteratur og lignende er helt klart en del av Universitetets ordinære virksomhet og en bokstavelig tolkning av Strategien innebærer at likestillingsperspektivet skal integreres. Når det gjelder integrasjonsmetode, må den enkelte som underviser stille nokså fritt.

Handlings- og strategiplaner må være i overensstemmelse med nasjonal lovgivning og internasjonale forpliktelser. Spørsmålet må eventuelt være om planene er for vage i forhold til øvrige forpliktelser til å oppnå likestilling. UiOs målsettinger trekker opp en likestillingspolitisk ramme som er i tråd med likestillingslovens aktivitetsplikt. Strategiplaner må på samme måte som den lovfestede aktivitetsplikten ses som et prosesskrav. Det må utarbeides konkrete målsettinger for å oppnå en materiell forbedring

Delvedtak 4 er Fakultetsstyrets operasjonalisering av strategiene. Det er lokale tiltak ved fakultetene som skal stå for oppfyllelsen av strategiplanene. Et tiltak fakultetet ønsker å innføre er altså integrasjonsmodellen. Relevante spørsmål videre er om og på hvilken måte fakultetet har fulgt opp sitt Delvedtak 4 om integrasjon. Meg bekjent er det, som nevnt, ikke fattet lignende vedtak ved Universitetet i Oslo. Det juridiske fakultet er et foregangsfakultet i så måte.

Strategiene kan kritiseres for å fokusere hovedsakelig på temaet kvinner og personalpolitikk. Det juridiske fakultets strategi tar eksempelvis opp likestilling under overskriften *II Personal og likestilling*. Under avsnittet *Strategi for utdanning* sies ingenting om at studier skal bygge på likestilling. Det må i større grad tas hensyn også til innholdet i hva det forskes på og undervises i ved utarbeidelsen. Kvinne- og kjønnsperspektivet er for øvrig godt egnet til å realisere andre mål i undervisningsstrategien til Det juridiske fakultet: Utdanningen skal gjøre studentene i stand til å beherske både kjente og nye faglige problemer og bidra til en utvikling av rettssamfunnet. Tverrfaglige perspektiv skal løftes fram (side 5).

5 Kvinne- og kjønnsperspektivet i utvikling¹⁰⁷

5.1 Innledning

I dette kapitlet vil jeg forsøke å klarlegge innholdet i kvinne- og kjønnsperspektivet. Formålet er å beskrive *innholdet* i perspektivet som ønskes integrert i litteraturen. For å belyse perspektivet i dagens rettskildetilstand, vil jeg i dette kapitlet behandle kvinne- og kjønnsperspektivet i *et utviklingsperspektiv*, hvor jeg til slutt vil ta for meg dagens hovedutfordringer.¹⁰⁸ Kvinneperspektivet og kvinneverett som fag har endret seg siden oppstarten i 1974, da Tove Stang Dahl redigerte tobindsverket *Kvinneverett* i 1985 og fram til i dag. Det har foregått en positivisering av diskrimineringsretten, slik at kvinne- og kjønnsperspektivet i større utstrekning uttrykkes i internasjonale og nasjonale skrevne rettskilder.

I juridisk teori finnes det ulike retninger som på ulike måter beskriver og analyserer forskjeller mellom kvinner og menn. Disse kan være både nyttige og prinsipielt viktige som verktøy i gjennomgangen av det enkelte fagområde. For å klarlegge hvilke krav som er aktuelt å stille må man inneha en forståelse for hvordan teoriene og perspektivene kan plasseres i den rettslige utviklingen. Som nevnt brukes kvinne- og kjønnsperspektivet som en fellesbetegnelse i avhandlingen. Den ulike betydningen hvert enkelt fag gir perspektivet vil jeg redegjøre for under evalueringen i del II i tilknytning til den enkelte fagdisiplin.

5.2 Den juridiske forskningen på 70- og 80-tallet

5.2.1 "Loven og livet". Rettferdighet og frihet

Kvinneverettsforskningen på 70- og 80-tallet var opptatt av det kompliserte samspillet mellom loven og det faktiske livet, synonymt i rettssosiologien; forholdet mellom rett og samfunn.¹⁰⁹ Det er den alminnelige forskjellen mellom liv og lære man ønsket å forstå. Det

¹⁰⁷ For en samlet framstilling av kvinneverettens utviklingslinjer, se Ketscher (2000).

¹⁰⁸ Utviklingsperspektivet valgte jeg å ta inn i avhandlingen etter samtale med professor Hellum.

¹⁰⁹ Dahl. *Kvinneverett I* (1985) side 16 og 53.

ble tatt utgangspunkt i at kvinner og menn har ulike livsløp og at loven av den grunn vil slå ulikt ut overfor menn og kvinner. Retten ble ansett å være innrettet etter en såkalt mannlig norm.¹¹⁰ Den mannlige normen påvirket naturlig nok også språkbruk og stereotyper i den juridiske litteratur. Normen anvendt på kvinners liv medførte at kvinnen ble stilt dårligere på flere rettsområder. Det ble foretatt analyser av for eksempel skattelovgivningen, ekteskapslovgivningen etc. i tobindsverket *Kvinneverett*. Slike undersøkelser foretas fremdeles for å undersøke om lovbestemmelsene fungerer etter sin hensikt og/eller om kvinner innehar en dårligere stilling enn menn, eller om en gruppe kvinner for eksempel har et dårligere vern enn andre kvinner. Kravet fra kvinner den gang som i dag var at retten ble tilpasset kvinners liv så vel som menns. Dette betyr ikke likebehandling etter den mannlige norm, men ofte tilpasning til en såkalt kvinnelig norm eller endring av regler. Datidens forskning la til grunn en dikotom forståelse av menn og kvinner som bygger på at det finnes kun to kjønnskulturer; den kvinnelige og den mannlige.

Det kvinneverettslige perspektivet var i stor grad knyttet til juridisk teori, lovtolkning av generell karakter og rettspolitiske betraktninger og i mindre grad til slutning i enkeltsaker. Hensynet til forutberegnelighet og rettsikkerhet tilsa en slik vektlegging.¹¹¹ Det var behov for en generell endring av regelverket for en effektiv anvendelse i enkeltsaker. Kvinneveretsfaget omdefinerte, omgrupperte og satt rettslige spørsmål i nye sammenhenger som et ledd i den rettsvitenskapelige utvikling.¹¹²

Med utgangspunkt i Eckhoffs rettskildelære, derunder verdier karakterisert som rettsprinsipper og reelle hensyn utleder Dahl de overordnede kvinneverettslige hensyn: *rettferdighet og frihet*, som ble fundamentet for kvinneveretsfagets formål. I disse mest sentrale hensyn ligger verdier som likhet, verdighet, integritet, selvbestemmelse og selvrealisering.¹¹³ Eckhoffs kildelære åpnet for en slik presisering med åpne

¹¹⁰ Dahl. *Kvinneverett I* (1985) side 16.

¹¹¹ Dahl. *Kvinneverett I* (1985) side 77.

¹¹² Ketscher (2000) side 170.

¹¹³ Dahl. *Kvinneverett I* (1985) side 81.

rettskildefaktorer som reelle hensyn (og rettsoppfatninger).¹¹⁴ Det var med andre ord ikke tilfeldig at kvinneretten med sine hensyn ble utledet på dette tidspunkt i rettshistorien.

Likestilling mellom kjønnene anses å være riktig ut i fra en *kombinasjon av en likebehandlings- og rettferdighetstanke*. Det er med andre ord urettferdig at menn, som gruppe, skal inneha en sterkere posisjon, delaktighet eller synlighet enn gruppen bestående av kvinner. Ønsket om kjønnslikestilling bygger på denne *vurderingen*. Det er altså rettferdighet for gruppen kvinner og med dette menes for hvert enkelt individ, slik at vedkommende kan utfolde seg og realisere seg etter eget ønske.

Forskningen på 70- og 80-tallet var knyttet til kvinneforskningen innen andre samfunnsfag og til politikk. Denne innfallsvinkelen har blitt beskrevet som *et feministisk standpunktperspektiv*.¹¹⁵ Et feministisk perspektiv på retten inntar man dersom man mener kvinner behandles dårligere eller innehar en svakere stilling enn menn. I forlengelsen av et slikt standpunkt, sier man at det er behov for og ønskelig med en endring av disse forholdene. Perspektivet illustrerer den sterke vektleggingen av rettspolitiske drøftelser. Teoriene på 70- og 80-tallet tok utgangspunkt i et annet rettskildebilde med mindre internasjonalsisering av retten og færre skrevne rettskilder på området. Likestillingsloven med forbud mot å forskjellsbehandle kvinner og menn ble imidlertid vedtatt i 1978, men har som vist ovenfor blitt skjerpet flere ganger siden den gang.

5.3 Konkretisering av kvinne- og kjønnsperspektivet gjennom likestillingsloven, menneskerettighetene og EØS-retten

5.3.1 Innledning

Da Tove Stang Dahl og andre drev sin forskning på 70- og 80-tallet, var de kvinnerettslige hensyn Dahl lanserte i stor utstrekning rettspolitiske eller forankret i reelle hensyn og

¹¹⁴ I eldre rettskildelære ble rettregelen utledet av enten lovtekst eller sedvane.

¹¹⁵ Nielsen og Tvarnø (2005) side 328.

generelle rettsprinsipper. Disse var imidlertid vage og skjønsmessige sett i forhold til dagens positivering og internasjonalisering av diskrimineringsretten, derunder kvinneretten og likestillingsretten. I dag er kvinne- og kjønnsperspektivet positivt slått fast i flere internasjonale instrumenter, som FN-konvensjoner og direktiver innen EF/EØS-retten.¹¹⁶ EF-rettens direktiver gjøres til en del av EØS-avtalen som igjen fører til endringer av nasjonal lov som for eksempel likestillingsloven.¹¹⁷ Kvinne- og kjønnsperspektivet kan i dag spaltes opp i to hovedkategorier: integritetsvern og diskrimineringsvern. Det er integritetskrenkelser og diskriminering som i dag hindrer likestilling mellom individene.

Til forskjell fra den dikotome forståelsen som ble lagt til grunn på 70- og 80-tallet er det i dagens kvinnerett et sentralt tema at utviklingen av kvinners rettsbeskyttelse foregår i en virkelighet som er sammensatt av normer av ulik karakter. Lovgivningens normer lever side om side med religiøse, sedvanerettslige og menneskerettslige normer.¹¹⁸

I *et senmoderne gending- perspektiv* setter man fokus på prosessen hvor kjønn skapes eller omskapes, i et dynamisk perspektiv. Dette forutsetter en forståelse av kjønn som sosialt konstruerte, til forskjell fra de rent biologiske forskjeller. I denne kategorien kan vi plassere prinsippet om kjønnsmainstreaming. De klassiske rettsvitenskapelige problemstillingene må *omformuleres* og *redefineres* gjennom det kvinnevertslige perspektiv.¹¹⁹ Det foregår på denne måten en vekselvirkning mellom kvinneretten og andre rettsvitenskapelige disipliner.

¹¹⁶ Hellum (2006) side 3.

¹¹⁷ Se ovenfor i avsnitt 4.3.

¹¹⁸ Hellum (2002) side 101.

¹¹⁹ Ketscher (2002) side 57.

5.3.2 Det personlige integritetsvernet

5.3.2.1 Det tradisjonelle utgangspunkt

Kravet til rettssikkerhet regnes i juridisk forstand vanligvis som et krav om en betryggende og sikker saksgang, både i en domstolsprosess og i forvaltningsavgjørelser. Eckhoff/Smith forstår rettssikkerhetsbegrepet som ”beskyttelse mot overgrep og vilkårlighet fra myndighetenes side, til mulighet for å forutberegne sin rettsstilling og til å forsvare sine rettslige interesser. Ofte tar de også med hensyn til likhet og rettferdighet.”¹²⁰ Som en del av rettssikkerhetsbegrepet finner man det personlige integritetsvernet, som ofte trekkes fram i forbindelse med vern av mistenkte og siktede i en straffesak.¹²¹

5.3.2.2 Utfordringer i dag

Integritet brukes som synonym til selvstendighet og ukrenkelighet. Tiltaltes integritet skal for eksempel ikke krenkes, selv om hun eller han er tiltalt for å ha overtrådt et straffebud. I denne sammenhengen ønsker jeg derimot å belyse kvinnens integritetsvern, noe som ofte vil innebære fornærmedes integritetsvern, i motsetning til tiltaltes. Det er altså ikke beskyttelse mot overgrep fra myndighetenes side som står i fokus, men beskyttelse mot overgrep fra andre medmennesker (forhold mellom borgerne). Det er ikke nødvendigvis for å forutberegne sin rettsstilling, men ofte for å bedre sin faktiske stilling. ”Rettssikkerhet handler også om adgang til å beskytte seg mot overgrep ved hjelp av retten.”¹²²

Forskyvningen av integritetsperspektivet krever andre type tiltak enn vern om siktede og mistenkte. Den handler blant annet om vern av fornærmede. Denne forståelsen av rettssikkerhetsbegrepet er ikke noen juridisk nyskapning, men den må prioriteres i læreboklitteraturen. Tvert i mot går den langt tilbake i tid. Anne Robberstad gjeninnfører det hun kaller det ”klassiske” rettssikkerhetsbegrepet, hvor hun forstår sikkerhet for individets rettigheter, *både* med henblikk på overgrep fra myndighetene *og* fra

¹²⁰ Eckhoff/Smith (2006) side 50.

¹²¹ Bratholm (1979) side 232.

¹²² Robberstad. *Mellom tvekamp og inkvisisjon* (1999) referer Bodil Chr. Erichsen på side 361.

medborgere.¹²³ Det juridisk avgrensede begrepet omhandler vilkårlighet og myndighetsmisbruk fra statens side. Jeg er enig med Robberstad når hun sier: ”Verre er det at nyutdannede jurister ikke vet [at forståelsen av begrepet strekker seg langt tilbake i tid]”. Rettssikkerhet i strafferettslig forstand handler først og fremst om rettsriktighet: riktig jus skal anvendes på riktig faktum.¹²⁴

Kvinnerens integritetsvern handler om retten til fri bevegelse, retten til ikke å bli utsatt for legemskrenkelser, trakassering, seksuelle overgrep etc. Dette er den *rettslige siden* som først og fremst kan uttrykkes i strafferettslig og straffeprosessuell sammenheng. Av bestemmelser som verner om personlig integritet finnes blant annet kapittel 19 om seksualforbrytelser og kapittel 22 om forbrytelser mot liv, legeme og helbred i Straffeloven¹²⁵. Hovedformålet er å sikre individets selvbestemmelsesrett og menneskeverd.¹²⁶ Den *faktiske siden* som berører kvinnerens integritetsvern er for eksempel de få pådømmelsene av voldtekt, vold i hjemmet osv. Spørsmålet er hva som skjer dersom påtalemyndighetene i liten grad tiltaler integritetskrenkelsene og forbrytelsene derfor ikke blir pådømt. Da sier man at kvinnerens rettssikkerhet er svak. Det kan spørres om staten kan bli holdt ansvarlig for manglende håndheving av straffelovens bestemmelser. Stater som har underskrevet EMK har en plikt til å sikre en frihet fra seksuell vold mellom privatpersoner (se artikkel 3 og 8), både med hensyn til utforming av straffebestemmelser, håndheving og andre adekvate tiltak på andre måter enn gjennom strafferetten. Imidlertid er det usikkert hvor langt en slik plikt rekker og hvilke tiltak som kan kreves.¹²⁷ Den faktiske siden rettsliggjøres med dette.

¹²³ Robberstad. *Mellom tvekamp og inkvisisjon* (1999) side 360 følgende.

¹²⁴ Robberstad. *Fornærmedes stilling i straffeprosessen*. (1999) side 65.

¹²⁵ Almindelig borgerlig Straffelov (Straffeloven) av 22. mai 1902 Nr. 10.

¹²⁶ Aarli (2005) side 528.

¹²⁷ Kaasin (2006) side 617.

5.3.3 Diskrimineringsvern

5.3.3.1 Ikke-diskriminering i internasjonale menneskerettigheter og i EØS-retten

Den europeiske menneskerettighetskonvensjon (EMK) er tatt inn som norsk lov gjennom menneskerettsloven.¹²⁸ Artikkel 14 forbyr diskriminering på en rekke grunnlag, deriblant kjønn. Bestemmelsen er imidlertid *aksessorisk*, det vil si at den bare kommer til anvendelse ved påberopt brudd på en annen menneskerettslig bestemmelse i konvensjonen. Artikkelen er uselvstendig og har dermed begrenset rekkevidde sammenlignet med selvstendige forbud mot diskriminering. Det samme gjelder forbudet i FN-konvensjonene om økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter (ØSK) artikkel 2 og om sivile og politiske rettigheter (SP) artikkel 2. Disse konvensjonene er også inkorporert gjennom menneskerettsloven.

Kvinnekonvensjonen (KDK) inneholder et *selvstendig* forbud mot diskriminering. I tillegg forstår den kjønnsdiskriminering utelukkende som kvinnediskriminering. Den er dermed det mest vidtrekkende vernet med hensyn til kvinnediskriminering. Konvensjonen er ikke inkorporert gjennom menneskerettsloven og er dermed ikke gitt forrang ved motstrid, jfr. lovens § 3, slik de ovenfor nevnte konvensjoner. Konvensjonen gjelder i norsk rett, jfr. presmusjonsprinsippet.

Ikke-diskriminering på grunnlag av nasjonalitet er å anse som et hovedprinsipp innenfor EF-markedet, jfr. Traktat om opprettelse av Det europeiske fellesskap (EFT) artikkel 12, som tilsvarer Avtale om Det europeiske økonomiske samarbeidsområde (EØS-avtalen) artikkel 4. Prinsippet fortsetter nedover i EF-rettens hierarki med egne traktatfestede forbud mot diskriminering, som igjen er regulert i detalj i sekundærlovgivningen.¹²⁹ EFT artikkel 13 gir EU kompetanse til blant annet å vedta sekundærlovgivning om diskriminering på

¹²⁸ Lov om styrking av menneskerettighetenes stilling i norsk rett av 21. mai 1999 Nr. 30.

¹²⁹ Sejersted med flere (2004) side 67.

grunn av blant annet kjønn.¹³⁰ Slik sekundærlovgivning foregår blant annet gjennom direktiver.

Likelønnsprinsippet er nedfelt i EØS-avtalen artikkel 69. Videre er partene gjennom artikkel 70 forpliktet til ”å fremme prinsippet om lik behandling for kvinner og menn ved å gjennomføre bestemmelser som er angitt i vedlegg XVIII.” EUs likebehandlingsdirektiv¹³¹ er direkte bindende som norsk rett gjennom EØS-avtalen, jfr. artikkel 67 og vedlegg XVIII og gis forrang ved motstrid jfr. EØS-loven¹³² § 2.¹³³

Sentralt i dagens rettskildebilde er derfor at på grunn av Norges tilknytning til EU gjennom EØS-avtalen er likestilling av kvinner og menn å anse som et *grunnleggende prinsipp*¹³⁴ og at dette også påvirker nasjonale lover.

5.3.3.2 Utfordringer med hensyn til dagens situasjon og undervisning

Likestillings- og diskrimineringsrett er ikke et obligatorisk fag ved Det juridiske fakultet, men et valgfag.¹³⁵ For å kompensere for denne valgte løsningen, kan det argumenteres for at diskrimineringsvernet og den øvrige likestillingslovgivning må integreres på de områder det faller naturlig, innen de obligatoriske fag. Dette er også i overensstemmelse med 5-årskomiteens arbeider med 5-årsordningen. Bakgrunnen er et ønske om et økt kunnskapsnivå innen likestillingsfeltet, både nasjonalt og internasjonalt. Med kvinne- og

¹³⁰ Sejersted med flere (2004) side 67.

¹³¹ Rådets direktiv 2002/73/EF. Opprinnelig Rådskdirektiv 76/207/EØF.

¹³² Lov om gjennomføring i norsk rett av hoveddelen av avtale om Det europeiske økonomiske samarbeidsområde (EØS) m.v. av 27. november 1992 Nr. 109.

¹³³ Det kan også nevnes at Norge politisk sett har forpliktet seg til å følge EU-direktiver som ikke er innlemmet i EØS-avtalen. Dette gjelder for eksempel EFs etnisitetsdirektiv og EFs rammedirektiv om likebehandling i arbeidslivet, jfr. Blaker Strand (2007) side 4-5. Dette illustrerer en vilje til gjennomgående å oppgradere og videreutvikle diskrimineringsvernet i tråd med EF-retten på flere grunnlag enn kjønn.

¹³⁴ Rådets direktiv 2002/73/EF (4).

¹³⁵ Tildelt 15 studiepoeng på masternivå, i likhet med andre valgfag (10 på bachelornivå).

kjønnsperspektivet forstår jeg blant annet integrering av gjeldende rett på diskriminerings- og likestillingsområdet, på grunnlag av kjønn. Dette er et tverrfaglig prosjekt, da både likestillingsloven og de internasjonale instrumentene gjelder på nær sagt alle rettsområder. Det vil kunne få stor praktisk så vel som prinsipiell betydning å behandle likestillings- og diskrimineringslovgivningen med spesielt henblikk på det enkelte fag og dets aktuelle problemstillinger og utfordringer. Kvinnerettsfagets og -perspektivets *adressat* er altså forskjøvet fra i stor grad å være rettet mot kvinnebevegelse, kvinnerettsstudenter og kvinneorganisasjoner med et klart politisk formål, til dagens målgruppe med hensyn til diskrimineringslæren: studenter og altså framtidige dommere, advokater etc.¹³⁶ I dag er det ikke tvil om at perspektivet angår *alle*.

Posivering av kvinneperspektivet gjennom diskrimineringslæren, som nedfeller seg i en rekke konvensjoner og formelle lover, illustrerer det som Kirsten Ketscher har omtalt som en ”juridifisering af kvinderetten” som innebærer en stigende interesse for rettsdogmatikken og rettsvitenskapen.¹³⁷ Diskrimineringsbegrepet og forståelsen av dette illustrerer en nokså rettsteknisk framgangsmåte for å bestemme om diskriminering har funnet sted, eventuelt om den likevel kan begrunnes i lovlige (såkalt saklige) og nødvendige hensyn.

Det er i dag den indirekte formen for diskriminering som er den mest utbredte og dermed hovedutfordringen.¹³⁸ Forståelsen av begrepets rettslige innhold og metoder for å avdekke denne formen for diskriminering står derfor sentralt. Sentrale rettskilder som da må innlemmes i pensum er *internasjonale* instrumenter som FNs kvinnekonvensjon og EF-rettens direktiver som gjøres til norsk rett gjennom i EØS-avtalen og nasjonale som likestillingsloven. CEDAW, FNs kvinnediskrimineringskomité, er tildelt oppgaven å vurdere statsrapporter som blir tilsendt dem. Rapportene, samt kommentarene og

¹³⁶ Se Dahl. *Kvinne rett – en rettsvitenskapelig fornyelse* (1985) om kvinne rettens adressat side 65-66.

¹³⁷ Ketscher (2000) side 177.

¹³⁸ I arbeidet før vedtakelsen av likestillingsloven ble det lagt større vekt på å eliminere den direkte formen for diskriminering, jfr. Ot.prp. nr. 77 (2000-2001) side 28 første spalte.

anbefalingene som gis, er sentrale i gjennomføringen av konvensjonen.¹³⁹ Man ser på den måten hvilke faktiske tiltak som er satt i verk for å oppfylle konvensjonens bestemmelser.

Det finnes flere metoder for avdekking av problemene. På mange samfunnsområder finnes det en ulik fordeling av eller en ulik representasjon mellom kjønnene. Ved å anvende kjønn som beregningsfaktor, kan en slik mulig forskjell avdekkes. Metoden er av Nielsen og Tvarnø blitt kalt *Kjønn som variabel (beregningfaktor) – perspektivet* i deres bok om rettsteorier og rettskilder. En slik forskjell påvises ved statistikk og kan vise forskjeller innen arbeidslivet, strafferetten etc. Statistikken og empirien illustrerer at virkeligheten er kjønnsspesifikk på mange områder. I forsøk på å utjevne skjevhetene mellom kjønnene, kommer det særlig opp spørsmål om tilrettelegging fra lovgivers side og adgangen til å kvotere inn det minst representerte kjønn. Perspektivet kan for eksempel illustreres ved bestemmelsen i likestillingsloven § 21 om ”representasjon av begge kjønn i alle offentlige utvalg”. Dette er viktig av minst to årsaker: rettferdighet overfor det underrepresenterte kjønn, og at kjønnssammensetningen i de ulike organer i størst mulig grad tilsvarer sammensetningen av befolkningen ellers.¹⁴⁰ Det lovfestede krav om representasjon kan illustreres videre ved det selskapsrettslige krav til 40 % kvinnedeltakelse i statsaksjeselskaplige og allmennaksjeselskaplige styrever med flere enn ni medlemmer, jfr. aksjeloven¹⁴¹ § 20-6 første ledd nr. 4 og allmennaksjeloven¹⁴² § 6-11 bokstav a første ledd nr. 4.

Metoder for å avdekke diskriminering i praksis – hovedsakelig indirekte diskriminering – og forskjeller mellom kjønn på er for eksempel undersøkelser av (retts)sosiologisk, antropologisk eller av annen samfunnsvitenskapelig karakter og dermed et alternativ eller supplement til statistikk. Rettssosiologiske undersøkelser og andre (kvalitative) empiriske

¹³⁹ Høstmælingen (2003) side 372.

¹⁴⁰ Bernt og Doublet (1999) side 370-371.

¹⁴¹ Lov om aksjeselskaper av 13. juni Nr. 44. 1997.

¹⁴² Lov om allmennaksjeselskaper av 13. juni Nr. 45. 1997.

forskningsresultater kan i en slik sammenheng være helt nødvendig for å finne ut hva slags utfordringer kvinner står overfor.

5.3.4 Interseksjonalitet og diskriminering på flere grunnlag

I denne avhandlingen står kvinneperspektivet i fokus, og derunder diskriminering på grunnlag av kjønn. Det er imidlertid slik at kvinner har andre egenskaper (såkalte ”identitetsmarkører”) og verdier som gjør at de også kan falle inn under ett eller flere andre diskrimineringsgrunnlag. En kvinne kan bli utsatt for diskriminering på grunn av alder, rase/etnisitet, seksuell legning, religion eller nedsatt funksjonsevne.¹⁴³ Diskriminering som omfatter flere grunnlag, kalles ofte dobbelt- (eventuelt trippel osv.) multippel- eller kryssdiskriminering. Kjønn går imidlertid på tvers av de andre diskrimineringsgrunnlagene.

Begrepet interseksjonalitet kommer fra det engelske *intersection*, som kan oversettes med krysning eller skjæringspunkt, og illustrerer blant annet at kvinner ikke er en homogen gruppe. Spørsmålet blir dermed hvilke kvinner kjønnsperspektivet tar sitt utgangspunkt i. Det er viktig at kvinner ikke framstilles som en ensartet gruppe og at gruppens mangfold synliggjøres.

Særlig problematisk og aktuelt i dag, er skjæringspunktet mellom religion, etnisitet og kjønn i forbindelse med de såkalte tørkle-sakene (bruk av religiøse symboler som hijab, niqab etc.). Multippel diskriminering framstår som en hovedutfordring i dag, kanskje særlig i krysningsfeltet mellom religion/etnisitet/kjønn. Dagens lovgivning legger opp til at man må vurdere diskriminering opp mot kun ett grunnlag av gangen. Det kan imidlertid oppstå tilfeller hvor det ikke foreligger diskriminering på ett bestemt grunnlag, men hvor diskrimineringen er utslag av at flere grunnlag (identitetskjenntegn) *virker sammen*. Eksempelvis kan det forekomme ulovlig forskjellsbehandling fordi man er kvinne og

¹⁴³ At kvinner med nedsatt funksjonsevne kan stå overfor større utfordringer enn funksjonsfriske kvinner belyser Bolken Ballangrud i avhandlingen *Seksuelle overgrep mot kvinner med funksjonsnedsettelse – En analyse av straffeloven § 192 og § 193 (2007)*.

tilhører en etnisk minoritet. Det er altså *kombinasjonen* som er avgjørende for at vedkommende stilles dårligere.

5.4 Dagens rettskildebilde og rettslige utviklingslinjer

Kvinne- og kjønnsperspektivet kommer i dag til uttrykk i rettkilder på flere nivåer eller i flere lag. Eksempelvis kan det aller først nevnes *ulovfestede rettskildefaktorer* som reelle hensyn og læren om usaklig forskjellsbehandling i forvaltningsretten. Rettsvitenskapen opererer tradisjonelt sett med verdigrunnlag på de forskjellige rettsområder, på linje med materielle legislative hensyn.¹⁴⁴ Likebehandling, som et verdihensyn, gjør seg gjeldende på de fleste rettsområder.¹⁴⁵ Likhets er altså en verdi som går på tvers av fagene, på linje med for eksempel hensynet til forutberegnelighet. Hensynet gjør seg ikke like gjeldende på alle fagområder, men er særlig fremtredende på enkelte områder, som for eksempel i forvaltningsretten, som for øvrig mangler en integrasjon av diskrimineringslæren, håndhevingen av den og praksis omkring den, som vil bli vist i punkt 8.2.

Forvaltningsretten synes som sagt sterkt knyttet til den ulovfestede reguleringen. Likebehandling, slik det er omtalt i rettskildelæren og i forvaltningsretten, er *noe mer* enn bare konsekvent behandling av borgerne ut i fra det gjeldende regelverk. Det er et verdihensyn som synes å bygge på rettferdighetsbetraktninger. I et demokratisk samfunn er likhet å betrakte som en grunnverdi, som igjen tilsier at rettens skal baseres på likeverd.¹⁴⁶

Likhetsprinsippet inneholder imidlertid ikke noen nærmere veiledning i hva som skal anses å være like tilfeller.¹⁴⁷ I det man presiserer og betegner likestilling mellom kjønnene som

¹⁴⁴ Nygaard (2004) side 72.

¹⁴⁵ Nygaard (2004) side 72.

¹⁴⁶ Mæhle. *Vern mot diskriminering*. I: Bernt og Mæhle (2007) side 390.

¹⁴⁷ Nygaard (2004) side 162.

en egen verdi, må det være klart at to tilfeller ikke anses å være ulike dersom de omhandler forskjellig kjønn.¹⁴⁸

For det andre er perspektivet direkte uttrykt gjennom *nasjonal lovgivning* i likestillingsloven og arbeidsmiljøloven § 13-1 (4) som henviser til likestillingsloven når det gjelder diskriminering på kjønnsgrunnlag.

For det tredje preges kvinne- og kjønnsperspektivet av *internasjonale rettskilder*. Som nevnt ovenfor kommer mye av dagens nasjonale rett omkring diskrimineringsvern fra EF-direktiver. Verdenserklæringen om menneskerettighetene fra 1948 fastsetter forbud mot diskriminering. EMK, ØSK, SP og Kvinnekonvensjonen er sentral med hensyn til kvinners rettigheter som en konvensjonsbestemt menneskerettighet.

For det fjerde er det i økende grad i dagens rettskildebilde tale om grunnverdier og grunnrettigheter. En grunnrettighet har blitt definert som ”uskrevne rettsnormer som formulerer individuelle eller kollektive rettigheter som reflekterer det norske samfunnets mest beskyttelsesverdige verdier”, de er sedvanerettslig forankret og har trinnhøyde som semikonstitusjonell rett.¹⁴⁹ Påstanden om at det eksisterer en rekke slike ”grunnrettigheter” reiser konkrete spørsmål. Man kan for eksempel undre seg over hvordan rettighetene dannes, hvem som er skaperen, hvordan de skal anvendes og hvilke (utvalgte fundamentale) rettigheter det er tale om. Det går utenfor formålet med denne framstillingen å forsøke å besvare disse spørsmålene.

Det faktum at kvinne- og kjønnsperspektivet gjennomsyrrer flere lag med rettskilder, bør tale for at det integreres i litteraturen. Perspektivet illustrerer nettopp bredden og dybden i dagens rettskilder. I tillegg er det velegnet til å beskrive forholdet mellom de nevnte kilder i tilfeller hvor de ikke er fullt ut forenlige. Det er på denne måten preget av rettens såkalte

¹⁴⁸ Se Nygaard (2004) som oppstiller likestilling mellom kjønnene som en egen verdi utledet av verdien likebehandling på side 163.

¹⁴⁹ Berg (2000) på side 129.

internasjonalisering og hvilke rettslige problemstillinger som oppstår som en følge av denne prosessen. Ellen Eftestøl-Wilhelmsson har skrevet at dagens rett er inne i en *brytningstid*. Med dette mener hun konkret at ”internasjonaliseringsprosessen setter vår tradisjonelle rettsdogmatiske metode under press.”¹⁵⁰ Det blir altså vanskeligere, med flere kilder som har sine egne beslutningsorganer og håndhevingsorganer, å si med klarhet hva som er gjeldende rett. Kvinne- og kjønnsperspektivet er egnet til å illustrere denne utviklingen. Jeg kan for eksempel vise til pågående diskusjoner om Kvinnekonvensjonens status i norsk rett, på bakgrunn av inkorporeringen i likestillingsloven i stedet for menneskerettsloven. En annen problemstilling har oppstått i forholdet mellom Kvinnekonvensjonen og EØS-retten (EUs likebehandlingsdirektiv) gjennom den såkalte Universitetet i Oslo-saken.¹⁵¹ ESA, ETFAs overvåkningsorgan, stevnet Norge inn for EFTA-domstolen på bakgrunn av at UiOs handlingsplan var i strid med EUs likebehandlingsdirektiv når det gjaldt øremerking av kvinnelige professorater og post doc.-stipend. UiO tapte, men kanskje ville saken stilt annerledes i dag, ettersom likebehandlingsdirektivet i dag henviser til Kvinnekonvensjonen.¹⁵²

Begrepet *rettslig polysentri*, som betegner ”flere ulike rettslige situasjoner”¹⁵³ Begrepet illustrerer at det finnes flere former for anvendelse av retten i dag i det samme rettssamfunn.¹⁵⁴ Her står kvinneperspektivet og den generelle diskrimineringslæren som et naturlig eksempel.

¹⁵⁰ Eftestøl-Wilhelmsson (2006) side 84.

¹⁵¹ Sak nr. E-1/02.

¹⁵² Se Hellum og Nielsen (2002).

¹⁵³ Sand (2005) side 15.

¹⁵⁴ Eftestøl-Wilhelmsson (2006) side 85.

6 Integrasjon av kvinne- og kjønnsperspektivet i fagbeskrivelse, læringskrav og juridisk litteratur, herunder modeller for integrasjon

6.1 Innledende bemerkninger omkring verbet å *integrere*

Omtrent daglig hører man om behovet for integrasjon i ymse sammenhenger. Det kan spørres om innholdet alltid er det samme og videre hva det innebærer å integrere en gruppe, et hensyn, et perspektiv etc. Verbet å *integrere* er språklig sett å forstå slik at det man ønsker å integrere skal innlemmes i helheten.¹⁵⁵ Dette nødvendiggjør i de fleste tilfeller en omstendelig prosess, for å gjøre noe til en del av et større hele. Som det fremgår nedenfor er det ønskelig med integrasjon i form av for eksempel egne forelesningsrekker, som behandler kvinne- og kjønnsperspektivet. Ut i fra en vanlig språklig forståelse av verbet å integrere synes en egen forelesning å skille ut kjønnsperspektivene, mer enn å integrere de. Det kan dermed spørres om det ikke legges til grunn en noe videre forståelse av begrepet i denne sammenheng, og om det er tilstrekkelig at undervisningen *forholder seg* til kjønnsperspektivene eller vier de en eller annen form for oppmerksomhet. Det vesentlige er etter min oppfatning at perspektivene implementeres eller tas inn som pensum i de obligatoriske fagene, og dermed er det underordnet hvorvidt man kaller det integrasjon eller ikke. Integrasjon er imidlertid benyttet i fakultetets saksbehandling. Jeg ønsker av den grunn å videreføre begrepsbruken. I mainstreamingsprinsippet er for eksempel kravet til synlighet viktig og vil på sin måte rettferdiggjøre bruken av egne forelesninger som omhandler perspektivet.

Som integrasjonsmodellene nedenfor indikerer ønsker man integrasjon foretatt i et ”dobbelt spor”. Det innebærer å integrere ved å samle perspektivet i egne forelesninger og artikler (1). I tillegg ønskes integrasjonen gjennomført ved å tilføre perspektivet der det etter sitt innhold hører hjemme (2). Sentralt ved gjennomføringen står *formålet* bak integrasjonen.

¹⁵⁵ Se for eksempel Fremmedord blå ordbok: fullstendigjøre; innpasse.

6.2 Fagbeskrivelse og læringskrav

Til *master i rettsvitenskap* ved Det juridiske fakultet er det utarbeidet en fagbeskrivelse¹⁵⁶ i hvert enkelt fag, i tillegg til læringskrav og hovedlitteratur. Fagbeskrivelsen skal være en kortfattet presentasjon av faget, herunder dets avgrensning mot andre fag og dets rolle i samfunnet.¹⁵⁷ Angivelsen av læringskravene i det enkelte fag er todelt og er gitt betegnelsene ”god forståelse” og ”kjennskap til”. Slik skiller man altså fagets sentrale områder fra de mer perifere deler som bærer preg av å være bakgrunnskunnskap.¹⁵⁸

Ingen av de obligatoriske fag ved Det juridiske fakultet i Oslo har eksplisitt inntatt kvinne- og kjønnsperspektivet i fagbeskrivelse eller læringskrav.¹⁵⁹ Læringskravene forteller lite om perspektivet som anlegges på behandlingen av de enkelte fagene, og man kunne kanskje tenke seg at det er behov for å synliggjøre den vedtatte integreringen i større grad. På den annen side er læringskravene bygget opp som korte, og dels upresise setninger eller stikkord, slik at en synliggjøring kan virke vanskelig ut i fra læringskravenes form og innhold. Et nyttig hjelpemiddel for en fullstendig integrering kunne dermed være å utarbeide en mer konkret beskrivelse av hva innholdet i det enkelte læringskrav kan sies å være.

Fagbeskrivelsen til det enkelte fag kan være velegnet til å synliggjøre en integrasjon av kvinne- og kjønnsperspektivet, og dermed symbolisere fakultetets holdning. Fagbeskrivelsen, og spesielt læringskravene er også ment å veilede lærebokforfatterne.¹⁶⁰ Dersom en slik veiledning fungerer, innebærer det at dersom man inntar kvinne- og kjønnsperspektivet som et selvstendig læringskrav, vil det øke sjansene for en mer systematisk integrasjon i pensumlitteraturen. I tillegg skal fagbeskrivelsen være sentral i

¹⁵⁶ Begrepet fagbeskrivelse benyttes i Delinnstilling II hovedsakelig som ”en fellesbetegnelse som også omfatter læringskrav og litteraturangivelse” (side 13). Jeg viderefører denne begrepsbruken i det følgende.

¹⁵⁷ Delinnstilling II side 13.

¹⁵⁸ Delinnstilling II side 13.

¹⁵⁹ Jeg har lagt til grunn fagbeskrivelsene for høstsemesteret 2007.

¹⁶⁰ Delinnstilling II side 12.

utformingen av eksamensoppgaver og bedømmelsen av dem.¹⁶¹ En innlemmelse av perspektivet i fagbeskrivelsen vil også være egnet til å øke eksamensrelevansen.

En mulig løsning som kan videreføres, er slik perspektivet er inntatt i valgfagene helserett og trygderett, hvor det eksplisitt sies i fagbeskrivelsen at det kreves ”kjennskap til kjønnsperspektiv”. Læringskravet favner vidt, slik at det åpner for å innlemme alle tenkelige betraktninger som måtte finnes i relasjon til kjønn. Det er hensiktsmessig at læringskravene til de enkelte fagområder utformes så presist som mulig, da deres funksjon er å gi studentene tilstrekkelig veiledning i hva de forventes å oppnå av kunnskap.¹⁶² Påstanden forutsetter nødvendigvis at studentene anvender fagbeskrivelsen aktivt ved tilnærmingen til hovedlitteraturen og undervisningen. En gjennomgående og fullstendig integrasjon i litteraturen vil imidlertid minske behovet for slik synliggjøring. Det vesentlige må i hovedsak være at behandlingen av perspektivene inngår i beskrivelsen av pensum i hovedlitteraturen ved sideangivelse. Fagbeskrivelsen er på den annen side en innledning til faget, og er egnet til å fremheve prinsipielle problemstillinger og særskilte perspektiver som søkes ivaretatt. Omfanget av de ulike fagbeskrivelsene er imidlertid svært varierende, og det framstår som noe tilfeldig hvor stor veiledning de gir.

Behandlingen, og derav integrasjonen, vil nødvendigvis ta form etter de ulike forfatternes framstillingsmåter. Man står altså nokså fritt som forfatter ved anleggelsen av perspektivene. Kravet om integrasjon griper dermed ikke nevneverdig inn i forfatternes akademiske frihet med hensyn til oversikt og formidling av sitt fag.

Jeg stiller spørsmål ved hvorvidt det er noen grunn til ikke å kreve kjennskap til eller forståelse av kjønnsperspektivet eller (kjønns)diskrimineringsvernet, når andre konkrete områder innenfor fagfeltene spesifiseres. Dersom man skal forskjellsbehandle bør det finnes og oppgis en årsak også når læringskrav forfattes. Det bør ikke være tilfeldig utvalg fra temaer/emner/perspektiv i fagene.

¹⁶¹ Delinnstilling II side 12.

¹⁶² Delinnstilling II side 12.

6.3 Juridisk litteratur

Juridisk litteratur er et velegnet og lett tilgjengelig middel for å formidle gjeldende rett til jurister og andre interesserte. I tillegg til gjeldende rett vil man i juridisk teori finne de lege ferenda-betraktninger og vurderinger av retts sosiologisk karakter.¹⁶³ Kvinne- og kjønnsperspektivet kan og bør komme til uttrykk både gjennom beskrivelsen av gjeldende rett, for eksempel ved behandlingen av kjønn som grunnlag for diskriminering, og ved konkrete vurderinger av det gjeldende regelverket. Rettsvitenskapens oppgave består blant annet av å fremstille og systematisere det gjeldende regelverk, og får dermed en viktig funksjon som består i å informere og kommunisere rettsregler og betydningen av disse.¹⁶⁴ Jeg er enig med Eckhoff i at det er greiere å finne informasjon om et aktuelt tema eller en problemstilling i juridisk litteratur enn i rettspraksis og forarbeider til lover.¹⁶⁵ Det er altså slik at selv om lovtekster, konvensjonsbestemmelser, rettspraksis og forarbeider har større vekt som rettskildedefaktorer, er den faktiske betydningen av juridisk teori nokså stor.¹⁶⁶ Eckhoff legger her forutsetningsvis til grunn at rettsoppfatninger (særlig i juridisk litteratur) er å betrakte som en rettskildedefaktor.¹⁶⁷ Fleischers standpunkt er at den juridiske litteratur er begrenset til å være en informasjonskilde til rettskildedefaktorene.¹⁶⁸ Litteraturen blir ikke tillagt vekt som argumentbærer, slik som hos Eckhoff. Det er klart at en integrasjon av kvinne- og kjønnsperspektivet vil få enda større betydning dersom man anser juridisk litteratur for å være en egen rettskildedefaktor. Det er ikke nødvendig for denne oppgaven å drøfte spørsmålet for å ta et endelig standpunkt, da litteraturen først og fremst er en sentral *kilde til kunnskap* for de juridiske studentene og dette er noe alle er enige i.

¹⁶³ Fleischer (1995) side 192.

¹⁶⁴ Fleischer (1995) side 191.

¹⁶⁵ Eckhoff/Helgesen (2005) side 269.

¹⁶⁶ Eckhoff/Helgesen (2005) side 270.

¹⁶⁷ Eckhoff/Helgesen (2005) side 23.

¹⁶⁸ Fleischer (1995) side 202 følgende.

Betydningen av juridisk litteratur gjør seg særlig gjeldende for studerende til master i rettsvitenskap, som i hovedsak benytter seg av den juridiske litteratur for å oppnå tilstrekkelig kunnskap om de oppstilte læringskrav på et fagområde. Eckhoff hevdet også at den påvirkning studenter påføres i studietiden, fra litteraturen og eventuell annen undervisning, preger deres tenkemåte videre som jurister og er meget langtidsvirkende.¹⁶⁹ Dette er noe som taler sterkt for at integrasjonen av kjønnsrelaterte konsekvenser bør foretas så tidlig og tverrfaglig som mulig i de obligatoriske fag.

For å oppnå kjønnsmainstreaming er det nødvendig at kjønnsperspektivet integreres tilstrekkelig i litteraturen til det enkelte fag. Slik gjøres rettsanvendere og andre aktører på et fagområde oppmerksomme på likestillingsproblematikken. For å sitere Ruth Nielsen er det ”ikke nok, at en lille gruppe likestillingsekspertter har forstået kønsapektet”.¹⁷⁰

6.4 Integrasjonsmodeller

En integrering forutsetter som regel en form for metode som man opparbeider et bevisst forhold til. Slik forsøker man å sikre den tilsiktede gjennomføringen. Kjønnsmainstreaming forutsetter *både* en tydeliggjøring av perspektivet *og* at det brukes konkret innenfor de enkelte fagområder.

Integrering av kvinne- og kjønnsperspektivet i fagbeskrivelse kan gjøres på ulike måter. Vi kan altså tale om ulike modeller for integrasjon eller ulike typer av integrasjonstiltak.¹⁷¹ Kjønnsperspektivet kan som utgangspunkt tenkes integrert på hvert enkelt fagområde, på alle mulige områder. Sagt med Dahls ord: ”Kvinneretten kjenner ikke noen formelle begrensninger utover kvinneperspektivet”.¹⁷² Ettersom hva samfunnet og retten oppfatter som diskriminering endrer seg med holdninger og fordommer, må integreringen ha en

¹⁶⁹ Eckhoff/Helgesen (2005) på side 269.

¹⁷⁰ Nielsen (2006) side 102.

¹⁷¹ Uttrykket integrasjonstiltak brukes av Bull og Hellum (2003).

¹⁷² Dahl. *Kvinnerett I* (1985) side 32.

dynamisk karakter som gjør den utviklingsdyktig. Integreringen er ikke noe som kan foretas på et gitt tidspunkt og deretter kan man si seg ferdig med arbeidet. Retten må hele tiden utvikles, og det vil sannsynligvis oppdages nye former for diskriminering ettersom undersøkelser foretas.

Integreringen kan også foretas ved tverrfaglig tiltak og muligens gjøres mer prinsipiell. Jeg vil her forsøke å presentere noen ulike modeller som inneholder tiltak som må anses å være i overensstemmelse med prinsippet om kjønnsmainstreaming og kravet om integrasjon. Forslagene tar utgangspunkt i Integrasjonsnotatet.

Integrasjon i fagbeskrivelse og læringskrav. Det tiltak som på best mulig måte tilfredsstillere kravet til *synlighet* omkring kjønnsperspektivet er innlemmelse i fagbeskrivelse og læringskrav til det enkelte fag. I beskrivelsen av læringskrav kan en velge mellom hvorvidt det skal kreves ”kjennskap til” eller ”god forståelse” av perspektivet. Videre må det tas stilling til hvilken ordlyd læringskravet skal gis. Den enkleste, bredeste og mest generelle utforming finner vi, som nevnt ovenfor, eksempel på i valgfagene helserett og trygderett, hvor det kreves ”kjennskap til kjønnsperspektiv”. Et slikt integrasjonstiltak gir et viktig signal om viktigheten og fokuseringen på problematikken ”kjønn og rett”. Det vil ikke alltid være tilstrekkelig at det kreves kjennskap til kjønnsperspektiv. Noen fag kan stille krav om god forståelse. Det er for eksempel nødvendig i faget internasjonale menneskerettigheter og etter min mening i perspektivfag som rettssosiologi og rettshistorie. Studentene vil hele tiden bli minnet om kjønnsproblematikken og også være forberedt på den type analyse til eksamen. Integrasjonsnotatet ønsker å integrere kvinne- og kjønnsperspektivet i fagbeskrivelse, læringskrav og pensumlitteratur. Det ønskes ved denne formen for integrasjon at det legges vekt på ikke-diskrimineringslæren og prinsippet om individets integritetsvern. Hvert fag ønskes altså knyttet opp mot disse to problemstillinger, dog slik at det i første omgang legges vekt på ”fag som er egnet til å gi en overordnet forståelse”. Eksempel på dette kan være de internasjonale og nasjonale menneskerettigheter, hvor ikke-diskrimineringslæren bør ha en fremtredende plass. Integritetsvernet bør komme til syne i strafferetten og straffeprosessretten.

Integrasjon i juridisk litteratur (pensumlitteratur). Integrasjon av kvinne- og kjønnsperspektivet i fagbeskrivelse og læringskrav forutsetter at det finnes elementer av kjønnsperspektivet i pensumbøker eller undervisning. En best mulig forståelse av det aktuelle kjønnsperspektivet vil oppnås dersom det inntas og integreres på en systematisk måte i hovedlitteraturen i det enkelte fag, hvor det da naturlig kan plasseres i sin rette kontekst. Ved integrasjon av synsvinkler og perspektiver i litteratur står man i utgangspunktet overfor to ulike fremstillingsmåter. Det første alternativet er å ta inn et eget kapittel/avsnitt hvor man behandler de overordnede og mer prinsipielle problemstillinger. Et slikt adskilt kapittel kan også inneholde en mer kasuistisk gjennomgang av gjeldende rett. Denne metoden tilfredsstillende synbarhetskravet og skaper oppmerksomhet rundt temaet. En alternativ fremgangsmåte for å synliggjøre det aktuelle kjønnsperspektivet på, er fortløpende å integrere kjønnsrelaterte problemstillinger rent tematisk i fremstillingen. Dette gjør perspektivet mindre synlig. En tredje løsning kan være å både innta et avsnitt av mer prinsipiell karakter, samtidig som man fortløpende integrerer kjønnsperspektivet der det naturlig hører hjemme (en dobbel-strategi). Dette krever en bevisst og aktiv holdning til perspektivet.

Egen tverrfaglig obligatorisk forelesningsserie. For å oppnå en sammenbindende og prinsipiell forståelse av aktuelle problemstillinger knyttet til kjønn kan man opprette en obligatorisk forelesningsserie ved hver av avdelingene.¹⁷³ Forelesningen skal gå på tvers av de ulike fagene innenfor hver avdeling. Denne modellen vil som påpekt innledningsvis være egnet til å oppfylle flere av studiets ”delmålsettinger”.

Kompendium med artikler. Nok et tiltak kan være å utarbeide et kompendium med artikler, materiale fra forelesninger, samt doms- og materialsamling. Tiltaket er spesielt viktig hvis de eksisterende læremidlene har manglende fokus på kjønnsperspektivet.

¹⁷³ Bull og Hellum (2003) side 2.

Avsetting av egne studiepoeng til ikke-diskrimineringslæren. Et siste tiltak kan være å avsette egne studiepoeng til behandling av ikke-diskrimineringslæren. Behandlingen skal dekke diskrimineringslærens innhold, omfang og gjennomføring i norsk rett.¹⁷⁴ Å avsette egne studiepoeng til et tverrfaglig tema vil synliggjøre kjønnsproblematikken ytterligere og samtidig gjøre studentene skikket til å beherske et vidtrekkende rettsområde som diskrimineringsrett, samt aktualisere temaet til eksamen. Tiltaket vil etter min mening være det mest effektive og bør derfor prioriteres.

Parallellitet står sentralt i gender mainstreamingsprinsippet og i modellen/strategien om integrering. Det vil si at det hverken er tilstrekkelig med spesiell kompetanse eller generell kompetanse. Behovet for en *både og-løsning* er påvist i evalueringer av prinsippet. Det må videreføres og bygges videre innen forskningen på kvinneperspektivet og diskriminering samtidig som resultatene mainstreames inn i de relevante juridiske fagene. Dersom det kun opereres med at kompetanse opparbeides generelt, er det fare for at "gender equality goals can be swept away by the mainstream, instead of changing it".¹⁷⁵

6.5 Overordnede problemstillinger til bruk i den videre fremstilling

Min hovedproblemstilling er som nevnt innledningsvis *hvordan og hvorvidt kvinne- og kjønnsperspektivet er integrert i de obligatoriske fag ved Juridisk fakultet*. For å besvare problemstillingen har jeg utarbeidet seks spørsmål, overordnet det enkelte fag, som bygger på integrasjonsmodellene jeg introduserte i forrige avsnitt. Spørsmålene supplerer de mer konkrete problemstillinger knyttet til hvert fag. Jeg skal undersøke om følgende integrasjonstiltak er iverksatt: (1) Finnes det en egen forelesningsserie på hver avdeling. (2) Om det er laget et kompendium som behandler kvinne- og kjønnsperspektivet. (3) Hvorvidt læren om ikke-diskriminering har blitt tildelt egne studiepoeng. (4) Om perspektivet er tatt inn blant læringskravene. (5) Hvorvidt pensumlitteraturen er revidert. (6) Om perspektivet er inntatt i litteraturen.

¹⁷⁴ Bull og Hellum (2003) side 3.

¹⁷⁵ Mehra og Gupta (2006) side 5.

II EN GJENNOMGANG OG EVALUERING AV DE UTVALGTE OBLIGATORISKE FAG

7 Utvalgte fag fra 1. avdeling

7.1 Familie- og arverett

7.1.1 Problemstilling, læringskrav og hovedlitteratur i faget

På 1. avdeling er familie- og arveretten to av fagene hvor kjønnsperspektivet betegnes som svært fremtredene.¹⁷⁶ En kunne nærmest si at det ligger i familierettens natur, da den hovedsakelig omhandler ekteskapsretten og dermed samlivet mellom kvinne og mann.¹⁷⁷ Tone Sverdrups forslag på vegne av faggruppen til læringskrav for fagene av 11. mars 2003¹⁷⁸ framheves som et utmerket forslag om integrasjon av perspektivet.¹⁷⁹ I tillegg anser 5-årskomiteen at ”det er positivt at en bl a tenker seg nye emner i form av (...) kvinneperspektiv”.¹⁸⁰ Noen linjer nedenfor understreker Komiteen en positiv holdning til å integrere internasjonale menneskerettigheter og: ”Det er også positivt med kvinne- og kjønnsperspektivet”, slik at man får inntrykk av at det er begeistring omkring temaet. Komiteen uttaler imidlertid i Delinnstilling II at den ikke, på bakgrunn av fagets foreslåtte utforming, er ”kjent med at Kvinnekonvensjonen er relevant.”¹⁸¹ I faggruppens forslag ønskes kvinne- og kjønnsperspektivet ivaretatt på følgende områder innen *familieretten*. Perspektivet ønskes (1) belyst i forbindelse med den rettshistoriske utviklingen som munnet

¹⁷⁶ Bull og Hellum (2003) side 2.

¹⁷⁷ Det er nå foreslått endringer slik at man skal kunne inngå såkalt likekjønnede ekteskap. Jfr. Høringsnotat: felles ekteskapslov for likekjønnede og ulikekjønnede par.

¹⁷⁸ Læringskrav mv. i den nye studieordningen: Familie- og arverett (6 sider).

¹⁷⁹ Bull og Hellum (2003) side 2.

¹⁸⁰ Se *Kommentarer til innsendte fagbeskrivelser* fra 5års-komiteen side 1.

¹⁸¹ Delinnstilling II side 20.

ut i nåværende lovgivning hvor kjønnene formelt sett er likestilt. Faggruppen foreslår (2) å belyse et mer prinsipielt syn om den grunnleggende innretning av den familierettslige lovgivningen. Lovgivningen ønskes da behandlet i et individualisme- og fellesskapsperspektiv. (3) Husmordommen¹⁸² og dens anerkjennelse av kvinners hus- og omsorgsarbeid kan ivareta et kvinneperspektiv. Kvinne- og kjønnsperspektivet kan også (4) framheves i debatten rundt deling av pensjon, jfr. ekteskapsloven¹⁸³ § 61 bokstav b.¹⁸⁴ Sverdrups forslag er konkret og forutsetter en bred integrasjon hvor perspektivet behandles der det innholdsmessig hører hjemme i lærebokens framstilling. I forslaget til fagbeskrivelse, inntatt i Delinnstilling II, sies det at familieretten har endret karakter de siste tjue, tredve årene. Og videre:

”Økende skilsmisseantall, gjengifte og større verdier blant ektefeller, gjør det mer nærliggende enn før å utforme ektepakter som er skreddersydd den enkeltes behov. Ett siktemål med faget er å oppøve evnen til å planlegge slike alternative formuesordninger. Reglene om inngåelse og oppløsning av ekteskapet danner en naturlig ramme rundt faget.”¹⁸⁵

Familieretten har blitt mer sammensatt og kompleks enn den tidligere framsto. Dette er noe det generelt må tas hensyn til både i lovgivningen og i framstillinger av gjeldende rett.

I *arveretten* ønskes kvinne- og kjønnsperspektivet, i henhold til Sverdrups forslag, ivaretatt sett i lys av den mer fremtredende plass gjenlevende ektefelle har fått på bekostning av slektsarvingene. I tillegg stiller forslaget spørsmål ved hvorvidt perspektivene kan synliggjøres i forholdet mellom særkullsbarn og den gjenlevende ektefellen. 5-årskomiteen

¹⁸² Rt. 1975 s. 220.

¹⁸³ Lov om ekteskap av 4. juli. Nr. 47. 1991.

¹⁸⁴ Bestemmelsen framheves også som egnet til å integrere velferdsretten i Sverdrups forslag.

¹⁸⁵ Delinnstilling II side 20.

stiller seg positive til å implementere internasjonal privatrett, sett hen til blant annet ønsket om internasjonalisering og kvinne- og kjønnsperspektivet.¹⁸⁶

Spørsmålet som må stilles er hvorvidt det ovenfor presenterte forslaget til faggruppen er gjennomført som tiltenkt. Kjønnsperspektivet er hverken framhevet i fagbeskrivelsen eller listet opp i punktene som skisserer læringskravene i fagene. Perspektivet må, for å oppfylle kravet om integrasjon, innlemmes i pensumlitteraturen til de ulike emnene som er oppramset.

Hovedlitteratur i familierett er *Familieretten*, 5. utgave fra 2004, skrevet av Peter Lødrup og Tone Sverdrup. Litteraturen er dermed revidert etter gjennomføringen av den nye studieordningen. Hovedlitteratur i arverett er boken *Arverett*, 4. utgave fra 1999, skrevet av Peter Lødrup. Boken er ikke oppdatert etter innføringen av masterordningen. Hovedlitteraturen i de to fagene er tilstrekkelig til å dekke læringskravene.

7.1.2 Familierettslige problemstillinger

7.1.2.1 Historikk

Utviklingen av lovverket finner vi i læreboken på side 108-110. Fra gammelt av beholdt ektefellene eiendomsretten over det de selv eide. For hustruen medførte imidlertid eiendomsretten en sentral begrensning: Ektemannen disponerte over hennes eiendeler. En form for formuesfellesskap ble så smått lovfestet ved Christian den Vs Norske lov (1687). I 1888 kom lov om Formuesforholdet mellom Ægtefæller som hadde til hensikt å bedre kvinnens stilling. Mannen skulle likevel fortsatt forvalte midlene. Et unntak var midler hustruen hadde opptjent ved eget arbeid. Dersom særøie ble avtalt kunne hustruen forvalte disse midlene. Loven ble strekt kritisert pga. kvinnens svake stilling. I 1927 fikk Norge lov om ektefellers formuesforhold hvor kvinnen også ble gitt fri råderett og den rettslige

¹⁸⁶ Delinnstilling II side 21.

likestillingen ble fastlagt. Den historiske behandlingen tilfredsstillende etter min mening forslaget fra faggruppen omkring den rettshistoriske utviklingen (1).

7.1.2.2 Fellesskap, selvstendighet og likestilling i familieretten

Lødrup og Sverdrup skriver under overskriften *Noen grunnspørsmål* i bokens innledningskapittel at det var enighet om at den forrige ekteskapsloven fra 1927 var framsynt og tilpasningsdyktig (s. 27). Etter 1970 ble det imidlertid reist kritikk mot prinsippene loven bygget på. Slik plasseres ekteskapsretten historisk. I boken beskrives kritikken som kvinnepolitisk. Kritikken kom fra to kanter og var innbyrdes uforenlig. Uenighetene bygget på oppfattelsene av hva likhet innebærer og hvilken ordning som er best for kvinnen. Det ene synspunktet går i hovedsak ut på at enhver økonomisk binding, dvs. regler som ikke motiverer til ansvar for egen økonomi, er å anse som negativt for kvinnen. I motsatt retning gikk de som mente at felles ansvar innad i ekteskapet var positivt med henblikk på likhet mellom individene (s.28). Her illustrerer boken en diversitet innad i gruppen av kvinner. Midt på s. 28 oppstilles det grunnleggende problem ved utformingen av ekteskapslovgivningen: hvordan lovgiver skal kombinere selvstendighet og likestilling med det fellesskapet ekteskapet er og er ment å være. Det understrekes at det er viktig at samlivsformen ikke svekkes fordi den velges av et stort flertall av de som bor sammen. Det legges raskt til at synet ikke er en nedvurdering av andre samlivsformer (s. 29).

Likestilling mellom ektefeller belyses i læreboken blant annet ved hjelp av referat fra og henvisninger til Ekteskapslovutvalget og dets drøftelser. Sammen med å innta Utvalgets kommentarer i læreboken oppfordrer forfatterne eksplisitt til kritiske vurderinger.

Ekteskapslovutvalgets utgangspunkt, hvor ektefellene betraktes som likestilte og likeverdige, belyses også under overskriften *Noen grunnspørsmål* (på side 27 følgende).¹⁸⁷ Utvalget stiller krav til likestilling. Det er et prinsipielt utgangspunkt for lovgiver. Utvalget må ta stilling til hva likestilling innebærer, og hvorvidt det ønskes fremmet ved lovgivning.

¹⁸⁷ I: NOU 1987:30.

I referatet fra Utvalget drøftes begrepene økonomisk selvstendighet og uavhengighet, hvordan begrepene rettslig sett går ut på det samme, men vil kunne gis noe ulikt innhold faktisk sett. Rent faktisk synes økonomisk uavhengighet å være knyttet opp mot hvorvidt ektefellen har egen inntekt eller ikke. Dette er uten hensyn til ekteskapets økonomiske fellesskap ellers. I denne gjengivelsen av Ekteskapslovutvalgets drøftelse åpnes det for en praktisk tilnærming av stoffet, som mulig bakgrunn for den rettslige. I gjengivelsen av Utvalgets drøftelse pekes det også på de forskjellige oppfatninger som knytter seg til de ulike familiesituasjoner og avhenger av deres økonomi og ervervsmuligheter. På grunn av de mange ordninger og ekteskapsituasjoner avslutter referatet fra Utvalget med at det er begrenset hva som kan oppnås ved bruk av lovgivning og at kvinnen reelt sett ikke er sikret likestilling gjennom loven. Dette kan oppfattes som at ekteskapsloven ikke er egnet til å fremme likestilling mellom ektefellene. Denne behandlingen av såkalte grunnspørsmål må sies å tilfredsstille det individualisme- og fellesskapsperspektiv som faggruppen foreslo (2), til tross for at man kunne ønske seg en nyere vurdering av spørsmålet. I tillegg kunne man kanskje kalle avsnittet ”likestilling” eller lignende i stedet for *Noen grunnspørsmål*. Navnet vil være mer presist og med på synliggjøre kvinne- og kjønnsperspektivet i større grad.

7.1.2.3 Den gjensidige underholdsplikten

Den felles underholdsplikt som består mellom ektefeller er hjemlet i ekteskapsloven § 38, som er en videreføring av ekteskapsloven av 1927 § 1. Ordlyden i bestemmelsen er kjønnsnøytral, og det framgår eksplisitt at virksomhet i hjemmet er en måte å bidra på. I lærebokens behandling (side 87 følgende) av underholdsplikten beskrives den kritikk som i tiden etter 1970 ble reist mot plikten: Det ble hevdet at regelen ikke fremmet faktisk likestilling fordi kvinnen ble bundet til hjemmet, til tross for en kjønnsnøytral ordlyd. I forlengelsen av dette ble det hevdet at kvinnen dermed fikk en underordnet stilling, og presiseringen av at arbeid i hjemmet oppfyller underholdsplikten var å anse som en tilsøring av virkeligheten. Følgelig ble det tradisjonelle kjønnsrollemønsteret opprettholdt. Ekteskapslovutvalgets svar på kritikken, gjengitt i læreboken, var at virksomhet i hjemmet faktisk sett er underhold, og at lovgiver må ta hensyn til den virkelighet loven skal virke i. Uttalelsen synes å gå i samme retning som tanken om at ekteskapslovgivningen må ”ta et

realistisk, ikke et idealistisk utgangspunkt”.¹⁸⁸ I tillegg framheves forslag fra blant annet Norges husmorforbund om at pengene som tjenes i ekteskapet skal inngå i en felleskasse og problemstillingen om hvorvidt det burde innføres en såkalt hustrulønn (side 88). Denne kritikken av den gjensidige underholdsplikts virkning for husmødre er imidlertid beskrevet i et petitavsnitt og er dermed unntatt fra læringskravene. Den mer generelle og prinsipielle problemstilling som angår husmorens rettsstilling som sådan inngår derimot i pensum: Den hjemmearbeidende har ikke krav på yrkesskadetrygd, og det oppstilles strengere vilkår for retten til uførepensjon, men arbeidet nyter erstatningsrettslig vern (side 88).

Husmoren er det gjennomgående brukte begrepet her og gjenspeiler det virkelige liv. Samtidig kan det argumenteres for at språkbruken er egnet til å opprettholde stereotypier og ikke tar hensyn til hjemmeværende menn.

7.1.2.4 Ekteskapslovgivningen som påvirkningsmiddel?

Ovenfor i avsnitt 7.1.2.2 framgår det at Ekteskapslovutvalget ikke anså lovgivningen som noe egnet påvirkningsmiddel til å endre kjønnsrollemønsteret og å fremme likestilling. Det er blant annet fordi den kvinnelige yrkesdeltakelsen har økt til tross for blant annet underholdsplikten (i petit på side 88).

Ekteskapsloven brukes på andre områder til påvirkning. Ekteskapsloven § 7 bokstav l som ble tilføyd ved lovendring i 2003 lyder: ”Hver av brudefolkene skal hver for seg erklære på ære og samvittighet at ekteskapet blir inngått av egen fri vilje, og at de *anerkjenner hverandres like rett til skilsmisse.*” (min kursivering) Den er så vidt nevnt i petit i læreboken (side 59) under overskriften *II Prøving av ekteskapsvilkårene*. Bestemmelsen kom inn i loven på grunn av problematikken rundt innvandrere og arrangerte ekteskap.¹⁸⁹ I læreboken opplyses leseren om at det alltid har vært et vilkår etter norsk rett at ekteskap inngås av egen fri vilje. Bestemmelsen har imidlertid vært gjenstand for omfattende kritikk,

¹⁸⁸ Hellum. Penger og verdighet etter ektefellelovens § 1 I: *Kvinnerett II* side 54 på side 60.

¹⁸⁹ Brækhus (2006) side 76.

som ikke kommer til uttrykk i familierettsboken. Kritikken består blant annet i at det ikke ble tatt hensyn til retten til ikke å bli diskriminert. Man så ikke hen til den faktiske situasjonen for dem dette gjelder.¹⁹⁰ På denne måten kunne man bringe inn problemer knyttet til innvandrerkvinner og diskriminering i pensumlitteraturen. Det er altså ikke gjort.

Såkalte ”haltende ekteskap”, som oppstår når en ekteskapsstiftelse eller skilsmisse anerkjennes i noen land, men ikke i andre, nevnes kort i forbindelse med internasjonale perspektiver på familieretten (side 35). Det kan enten forekomme ved at en norsk skilsmisse ikke blir anerkjent utenlands eller at vedkommende er skilt i Norge, men ikke får religiøs og sosial aksept for denne.¹⁹¹

7.1.2.5 Husmordommen og husmorrett som familierett

Den såkalte husmordommen står som et symbol på anerkjennelsen av kvinners arbeid i hjemmet, selv etter kodifiseringen i ekteskapsloven § 31 tredje ledd, hvor det eksplisitt er uttrykt at det skal legges vekt på en ektefelles virksomhet i hjemmet ved vurderingen av hvem som har ervervet eiendeler som har ”tjent til ektefellenes felles personlige bruk”. Utgangspunktet, som er at eiendomsrett bestemmes i henhold til formuerettslige prinsipper¹⁹², modifiseres av hustruens mulighet til indirekte å bidra til ervervet.¹⁹³ Saksforholdet i Husmordommen er imidlertid satt i petit, på s. 134. Man kunne kanskje ønske at det ble fokusert ytterligere på selve dommen, selv om det vesentlige selvsagt er betydningen av denne. Betydningen er vist ved at dommen er en av avgjørelsene som er omtalt hyppigst i læreboken, selv om den til tider er satt i petit, slik som også andre avgjørelser ofte er. Dommen som symbol tilfredsstillers forslaget fra faggruppen (3).

¹⁹⁰ Wærstad (2006) side 7. Se også avsnitt 10.3.2.

¹⁹¹ Wærstad (2006) side 3.

¹⁹² Lødrup og Sverdrup (2004) side 131.

¹⁹³ Lødrup og Sverdrup (2004) side 133.

De faktiske endringer i kvinners liv tas opp på side 43-44 hvor det sies at den tradisjonelle husmoren hører til i det forrige århundre. Mange av dagens kvinner jobber deltid og har også det største ansvaret for arbeid i hjemmet.

Universitetet i Tromsø hadde tidligere faget *husmor- og samlivsrett*, som en følge av et ønske om å innlemme kvinnerelatert pensum i undervisningen.¹⁹⁴ I dag er betegnelsen på faget endret til familie- og arverett, men det finnes fremdeles en artikkel med tittelen *Husmorrett som kvinnerett og som familierett* på pensum i 1. avdeling i masterordningen i Tromsø. I denne artikkelen får man belyst kvinnerett så vel som husmorens stilling i familieretten. Tilsvarende er ikke å finne ved masterordningen ved Universitetet i Oslo. Artikkelen bør tas inn i pensum.

Det kan også hevdes at betegnelsen familierett er misvisende, ettersom faget hovedsakelig behandler ekteskapsretten, og i liten grad familier som består av for eksempel mor og barn. Forholdet mellom barn og foreldre er tatt inn i lærebokens pensum gjennom blant annet farskap, foreldreansvaret og forholdet ved samlivsbrudd.¹⁹⁵

7.1.2.6 Deling av pensjon og fraskilt ektefelles rett til pensjon (ektefellepensjon)
Ekteskapslovens hovedregel om deling av midler ved ekteskapets opphør er likedeling, jfr. § 58. Ekteskapsloven § 61 bokstav b oppstiller et unntak fra hovedregelen, slik at blant annet private pensjonsrettigheter holdes utenfor delingen mellom ektefellene. Lødrup og Sverdrup opplyser om at bestemmelsen har vært utsatt for kritikk ettersom den i hovedsak tilgodeser mannen (side 240 følgende). Læreboken henviser til Sverdrup (1997) og til at kritikken førte til en lovendring i 1998. Etter den nye bestemmelsen kan ektefellen få tilkjent et beløp hvis han eller hun blir ”urimelig dårlig stilt” som følge av unntaket fra likedelingen. Forfatterne skriver videre at regelen ikke intenderer å utjevne pensjonsforholdene mellom ektefellene, men nærmest skal fungere som en sikkerhetsventil

¹⁹⁴ Brækhus (1997) side 79.

¹⁹⁵ Bokens §§ 29-33. Det kreves god forståelse av hovedlinjene i rettsforholdet mellom foreldre og barn.

(side 242). Det poengteres også at lovendringen må ses i sammenheng med bidrag som må betales av den andre ektefellen. Da boken ble skrevet i 2004 hadde forfatterne bare funnet ett treff på lovdata hvor bestemmelsen anvendes. I praksis bedrer den ikke kvinners stilling.

Tone Sverdrup stiller i sin artikkel spørsmål ved hvorvidt unntaksregelen for pensjonsrettigheter i § 61 bokstav b kan forsvares.¹⁹⁶ Hun påpeker at det likestillingsproblematisk er at en likedeling av pensjonsrettigheter *både* kan anses å sementere kjønnsrollene *og* anses å være en verdsettelse av hus- og omsorgsarbeid. Sverdrup fremholder at hvordan formuen skapes burde være underordnet, og pensjonsrettigheter burde dermed følge hovedregelen om likedeling. Uten tilleggspensjonen ville en måtte sikre seg økonomisk gjennom for eksempel banksparing, og dermed ville midlene være gjenstand for likedeling ved skifte. Spørsmålet, som Sverdrup har tatt stilling til, synes derfor å være hvorvidt det faktisk at vi har en mulighet for tilleggspensjon, som er en spesiell form for sparing, rettferdiggjør et unntak fra hovedregelen om likedeling. Diskusjonen (eventuelt artikkelen) bør tas inn i pensum, da den er egnet til dypere forståelse. Bestemmelsen i § 61 b framstår etter min mening som rent faktisk diskriminerende.

I henhold til ekteskapsloven § 63 kan en ektefelle få tilkjent vederlag for de tilfeller hvor den annen ektefelle har brukt felleseiendringer til å erverve for eksempel private pensjonsrettigheter, jfr. ekteskapsloven § 61 b. Lødrup og Sverdrup framholder at den faktiske situasjon kan forholde seg slik at mannen har anledning til å erverve den type rettigheter fordi hustruen hovedsakelig tar seg av hus- og omsorgsarbeid (side 289). Forfatterne betrakter dette som de samme hensyn som gjør seg gjeldende ved husmorsameie. Kritikken av ordningen og regelens virke i praksis er imidlertid ikke medtatt i læreboken. Det er blitt hevdet at regelen i § 63 sjelden blir påberopt, som følge av at den framstår som en usikker og snever unntaksregel.¹⁹⁷

¹⁹⁶ Sverdrup (2006) side 3 følgende.

¹⁹⁷ Sverdrup (1997) side 273.

Framstillingen av § 61 bokstav b tilfredsstillende under tvil faggruppens forslag. Kritikken kan etter min mening med fordel tydeliggjøres.

Fraskilt ektefelles rett til pensjon etter ekteskapsloven § 86 er inntatt i læreboken på side 103 følgende og omtales som både viktig og praktisk. I følge Lødrup og Sverdrup har regelen blitt skjerpet med følgende begrunnelse: Pensjonen kunne i mange tilfeller bli en tilfeldig fordel mange år etter skilsmissen. I dag er vilkårene for pensjonen strengere. Regelen ble gjort kjønnsnøytral i 1973. Tidligere var det en ren enkepensjon. Det sies ingenting om hvor vesentlig denne pensjonen fortsatt kan være for kvinner som var hjemmeværende i ekteskapet. Se som eksempel Enkepensjonsdommen jeg kommenterer i avsnitt 1.4.1.

7.1.2.7 Tvangsekteskap

Tvangsekteskap behandles kun kort på side 64-66 i boken under overskriften *Virkningene av at reglene ikke er fulgt – ugyldighet*. Det påpekes imidlertid at en dom på at ekteskapet er ugyldig kan få uheldige rettsvirkninger for kvinner: Delingsreglene i ekteskapsloven gis ikke anvendelse og en hustru som har arbeidet i hjemmet kan bli hardt rammet. Kvinner får heller ikke rett til bidrag til underhold.

7.1.2.8 Barn og foreldre

Lødrup og Sverdrup behandler foreldreansvaret i bokens § 31 (side 379 følgende). Begge foreldrene har foreldreansvaret til barnet dersom de er gift, jfr. barnelova¹⁹⁸ § 34 første ledd. Dersom foreldrene ikke er gift er det moren som etter loven har foreldreansvaret, jfr. barnelova § 35 første ledd. Forfatterne understreker at dette ikke innebærer noe ønske om å diskriminere far til barnet, men at det ikke er enkelt i loven å skille mellom tilfeller hvor det er naturlig å likestille samboerskap med ekteskap og der hvor det ikke er det (side 379). Det er ønskelig at faren også har foreldreansvaret i samboerforhold, slik at loven gjør det

¹⁹⁸ Lov om foreldre og barn (barnelova) av 8. april Nr. 7. 1981.

enkelt å få del i det ved å melde fra til folkeregisteret, jfr. barnelova § 35 annet ledd. I dag er loven endret slik at § 35 likestiller ektefeller og samboende i sin ordlyd.

Lødrup og Sverdrup skriver i petit på side 382 at ved samlivsbrudd forelå det tidligere en presumsjon for at barnets beste var å bo hos mor. Presumsjonen anses opphevet ved barneloven. Det er også slik at barnets kjønn spiller mindre rolle enn tidligere i følge forfatterne (side 386). At barnelova er kjønnsnøytral sies eksplisitt; hensynet til barnets beste er avgjørende i bestemmelsen av hvor barnet skal bo (side 388).

7.1.3 Arverettslige problemstillinger

7.1.3.1 "Kull og kjønn"

Arvelova¹⁹⁹ likestiller barn født i og utenfor ekteskap i § 1 jfr. § 4. Før 1915 var det forskjell på mors- og farsarv i tilfeller hvor barn var født utenfor ekteskap. Barnet arvet i hovedsak morssiden, og dersom man skulle kunne få arv etter far, måtte faren lyse barnet i "kull og kjønn". I dag er det full likestilling med unntak av barn født tidligere enn 1. januar 1917, jfr. Lødrup (side 47).

For at barn av ugifte foreldre skulle bli arvet av faren og arve faren, måtte farskapet være fastslått etter barnelova. Under overskriften *Barn som er født av foreldre som ikke er gift med hverandre* (side 46) diskuterer forfatteren hvorvidt barnet skal bli arvet av faren og hans slekt (i petit). Det avgjørende reelle hensyn til hvorfor barnet skal arve faren gjør seg ikke gjeldende i motsatt retning. Grunnlaget arv etter far bygges på er at faren er årsak til barnets eksistens. For at far skal arve sitt barn argumenteres det i Arvelovkomiteen (1962) for at tilknytningen blodsband ikke er tilstrekkelig, men at det også bør foreligge en ytterligere tilknytning mellom de to. Synspunktet er ikke synlig i loven på annen måte enn i arvelova § 4, som sier at far ikke arver barnet dersom der er avla på ulovlig vis, jfr.

¹⁹⁹ Lov om arv m.m. av 3. mars. Nr. 5. 1972.

straffeloven §§ 192-199. Dette er det eneste avsnittet relatert til kjønn man henvises til fra stikkordsregisteret.

7.1.3.2 Livsarvinger, særkullsbarn og gjenlevende ektefelle

Ektefellens rett til minste arv, nedfelt i arvelova § 6, omtales som en prinsipielt viktig reform (side 57). Bestemmelsen kan ikke sees behandlet fra et kjønnsperspektiv. Da det er flere enker enn enkemenn, kan reformen sies å være spesielt viktig for kvinner. Denne minste arven, på fire ganger grunnbeløpet i folketrygden, går foran pliktdelsarven til livsarvingene. Dette innebærer at enker, og selvsagt også enkemenn, prioriteres på bekostning av både felles barn og særkullsbarn.

Gjenlevende ektefelle har etter norsk rett en fordel som går ut på at hun eller han kan sitte i uskiftet bo, jfr. ekteskapsloven § 9 første ledd. Det vil si at en utsetter skifte av avdødes bo. Betingelsen er at det er felleseiemidler. Dersom det er særseiemidler kreves uskifte avtalt i ektepakts form eller samtykke fra arvingene, jfr. bestemmelsens annet ledd. Regelen er fornuftig med tanke på ektefellens felles barn, påpeker Lødrup (side 343). At avdøde har særkullsbarn setter imidlertid begrensninger med hensyn til gjenlevende ektefelles rett til å sitte i uskiftet bo. For at lengstlevende ektefelle skal få anledning til å sitte i uskifte, kreves det samtykke fra særkullsbarn, jfr. ekteskapsloven § 10. Dagens arvelov mangler en god løsning på hvordan man skal behandle forholdet mellom særkullsbarn og avdødes ektefelle (nummer to), som kanskje til og med er på barnas alder eller yngre. Dersom barna samtykker til uskifte vil det i praksis kunne føre til at de aldri får noen arv etter den avdøde forelderen. Dersom de ikke samtykker, vil dette muligens skape problemer overfor gjenlevende ektefelle. Tone Sverdrup mener arvelova bør revideres. Hun anfører tre konkrete forhold som har endret faget radikalt: (1) skilsmisse og gjengifte, (2) store formuer og (3) markedsaktører.²⁰⁰

²⁰⁰ Intervju med Sverdrup i Stud. Jur. Nr. 6/2007 side 48-49.

7.1.4 Likestillingsloven og FNs kvinnekonvensjon

Familiereffens internasjonale perspektiver trekkes fram i bokens § 1 VI (side 34 følgende). Her nevnes EMK artikkel 8 og ”retten til respekt for privatliv og familieliv”. I tillegg sies det at Barnekonvensjonen er av særlig betydning. *Jeg kan ikke se at likestillingsloven og FNs kvinnekonvensjon er gjenstand for behandling i familierettsboken eller arverettsboken.*

I henhold til bestemmelsen i likestillingsloven § 2 annet ledd, som regulerer lovens virkeområde, skal loven ikke håndheves av Diskrimineringsombudet eller Diskrimineringsnemnda, hva angår ”familieliv eller rent personlige forhold”. Prinsippet om likestilling er således gjeldende innenfor familielivet, men på grunn av vanskeligheter med å gjennomføre håndheving av denne sfæren, er brudd på prinsippet unntatt fra håndhevingsapparatene. På denne måten har man forsøkt å opprettholde det prinsipielle standpunktet som går ut på at likestillingsprinsippet skal gjelde på et så vidt privat område, samtidig som lovgiver innser sin begrensning med hensyn til håndhevingen.²⁰¹

Begrensningen finnes til tross for at familielivet, i lovens forarbeider, ble ansett å være et av de viktigste områder hvor det foregår diskriminering. Denne realistiske innfallsvinkelen bør komme til uttrykk i familierettens lærebok. I FNs kvinnekonvensjons artikkel 16 sies det eksplisitt at konvensjonspartene, altså statene, skal ”avskaffe diskriminering av kvinner i alle saker som gjelder ekteskap og familieforhold”. Det gjøres ingen reservasjoner for privatlivet slik som likestillingsloven gjør. Artikkelen bør tas inn i pensumboken. FNs kvinnekomité har kritisert Norge for reservasjonen i likestillingsloven på privatlivets område. Boken nevner som sagt ikke familierettens forhold til likestillingsloven. I diskrimineringsrettslig termer kan man som Hege Brækhus framhever for eksempel stille spørsmålet om ekteskapskontrakten er kjønnsdiskriminerende.²⁰²

I norsk arverett arver livsarvingene (barna) likt, jfr. arvelova §§ 1 og 29. Det gjøres selvsagt ikke forskjell på kjønne. Dette likhetsprinsippet i arveretten kommer til syne på s. 45 i boken *Arverett*. Med hensyn til testamentariske disposisjoner fremheves det i

²⁰¹ Ot.prp.nr.33 (1974-75) side 21-22.

²⁰² Brækhus (2002) side 147.

proposisjonen fra 1977-1978 side 7 at ”man finner likeledes ikke at f.eks. testamentariske disposisjoner til fordel for det ene kjønns særinteresser bør kunne kreves revidert av domstolene på grunn av sitt diskriminerende innhold”. Og videre; ”det vil heller ikke være adgang til å gripe inn overfor f.eks. et testament som kun begunstiger arvelaters nevøer og stiller niesene utenfor”. Noe annet ville være en sterk begrensning i testasjonsfriheten. Likhetsprinsippet gjelder som utgangspunkt også her, men det er altså ikke adgang til å gripe inn overfor de nevnte disposisjoner. Det foretas hele tiden en avveining av kravet til likestilling versus andre verdier man ønsker å holde fast ved.²⁰³ Slike avveininger er nyttige da de illustrerer grensene for likestillingsretten.

7.1.5 Vurdering og konklusjon

I familieretten behandles kjønnsperspektivene gjennomgående, til forskjell fra fremstillinger som samler alle spørsmål knyttet til kjønn og likestilling. Etter min mening er faggruppens forslag gjennomført, men framstillingen av ekteskapsloven § 61 bokstav b er ufullstendig med henblikk på kritikk. Integrasjonen går i liten grad utover forslaget fra faggruppen. Interseksjonalitetsproblematikken er svak. Det tas opp få problemstillinger knyttet til innvandrerkvinner. FNs Kvinnekonvensjon bør tas inn i drøftelsene om likestilling og likeverd. Drøftelsene bør også synliggjøres i større utstrekning i overskrifter, register mv. Dette støttes av at Komiteen kaller perspektivet et nytt emne, jfr. avsnitt 7.1.1.

Jeg konkluderer etter dette med at integreringen i familieretten må sies å være i samsvar med fakultetsstyrets vedtak.

Arveretten er ikke oppdatert og kjønnsperspektivet er implementert i svært liten grad og dermed ikke i overensstemmelse med integrasjonsvedtaket.

²⁰³ Bernt og Doublet (1999) side 376.

7.2 Erstatningsrett

7.2.1 Problemstilling, læringskrav og hovedlitteratur i faget

Erstatningsrett tilhører fagene på 1. avdeling. I forslaget på vegne av faggruppen til læringskrav i faget ble ikke kjønnsperspektivet nevnt særskilt.²⁰⁴ I stedet formidlet forslaget et ønske om at utmålingsreglene skulle tones ned, samtidig som framstillingen skulle gjøres mer prinsipiell. På bakgrunn av forslaget fra faggruppen ønsker Bull og Hellum at kjønnsperspektivet ivaretas under behandlingen av utmålingsreglene, på blant annet følgende områder: standarderstatning til barn, likestilling av lønnsarbeid og arbeid i hjemmet, tap av forsørger og fradrag for trygdeytelser.²⁰⁵ 5-årskomiteen ønsker en vurdering av hvorvidt kvinne- og kjønnsperspektivet kan ivaretas i en prinsipiell behandling av utmålingsreglene.²⁰⁶ I Delinnstilling II er studiereformkomiteen taus med hensyn til kvinne- og kjønnsperspektivet i sin kommentar av fagbeskrivelse og læringskrav i erstatningsretten, men framhever viktigheten av å prioritere de prinsipielle sidene ved faget.²⁰⁷

Spørsmålet jeg stiller er hvorvidt kjønnsperspektivet er ivaretatt i tråd med Bull og Hellums anbefalinger. Jeg vil også undersøke om problemstillingene er av mer prinsipiell karakter og deretter om kjønnsperspektivet kan sies å være tilspisset i tilstrekkelig grad, i tråd med Integrasjonsnotatets anbefalinger.

Kjønnsperspektiv nevnes ikke i den eksisterende fagbeskrivelsen. Det kreves god forståelse av ”reglene om utmålingen av erstatning for tingsskader og personskader og forholdet mellom erstatning, forsikring og ytelser fra folketrygden.” Perspektivet må derfor tas inn i pensum under dette læringskravet.

²⁰⁴ Forslag på vegne av faggruppen av 6. mars 2003: ”Utforming av læringskrav m v i den nye studieordning Erstatningsrett”, skrevet av Viggo Hagstrøm.

²⁰⁵ Bull og Hellum (2003) side 2.

²⁰⁶ *Kommentarer til innsendte fagbeskrivelser fra 5års-komiteen* side 2-3.

²⁰⁷ Delinnstilling II side 25.

Hovedlitteratur i faget er *Lærebok i erstatningsrett*, skrevet av Peter Lødrup. Boken foreligger i 5. utgave fra 2005, og er dermed revidert etter vedtagelsen og iverksettelsen av masterordningen.

7.2.2 Arbeid i hjemmet, tap av forsørger og erstatningsnivået

7.2.2.1 Skade på person

Skadeserstatningsloven²⁰⁸ § 3-1 regulerer erstatning for skade på person. § 3-1 annet ledd lyder som følger:

”Erstatning for tap i inntekt og framtidig erverv fastsettes særskilt og under hensyn til skadelidtes muligheter for å skaffe seg inntekt ved arbeid som med rimelighet kan ventes av ham på bakgrunn av hans evner, utdanning og praksis, alder og muligheter for omskolering. *Med inntekt likestilles verdien av arbeid i heimen.*”(min kursivering)

Behandlingen av arbeid i hjemmet og dets betydning finner man i en egen § 18 i læreboken (side 391 følgende). Framstillingen er kortet ned sett i sammenheng med bokens fjerde utgave (1999). Dette er antakelig en følge av at hele boken er vesentlig redusert, i tråd med ønsket om en mer prinsipiell fremstilling. Innledningsvis i § 18 skisseres de faktiske forhold, og hustruen beskrives som den hjemmевærende, særlig fram til 1970, men også til en viss grad i dagens samfunn. Dette er med på å skape en virkelighetsnær og historisk tilnærming. Samtidig understrekes det selvfølgelig i at lovens regel i skadeserstatningsloven § 3-1 annet ledd siste punktum er kjønnsnøytral. Dette er i tråd med at lovverket i dag med noen ytterst få unntak er kjønnsnøytralt.

²⁰⁸ Lov om skadeserstatning av 13. juni. Nr. 26. 1969.

Virkeligheten, som beskrives i form av rettspraksis, ser imidlertid ut til å være en noe annen. I de fleste tilfeller er kvinnen skadelidte og den som søker erstatning. I bokens fjerde utgave (1999) velger Lødrup imidlertid hustruen som gjennomgående betegnelse på den hjemmearbeidende ektefellen. Det understrekes samtidig at bestemmelsen er kjønnsnøytral (side 478). Det mannlige perspektiv eksemplifiseres i den tidligere utgaven ved en avgjørelse hvor ektemannens arbeid i hjemmet ble ansett erstatningsmessig etter at han omkom (side 487).²⁰⁹ Den nåværende fremstillingen er kjønnsnøytral i tråd med ønsket om å være prinsipiell.

I følge Lødrup gir ikke § 3-1 i.f. mye veiledning fordi bestemmelsen bærer preg av å være en programerklæring mer enn en rettsregel med hensyn til presisjon. I de tilfellene hvor skadelidte blir forbigående arbeidsudyktig eller ufør, skal erstatningen baseres på hvor mye det vil koste å leie hjelp. Arbeid som blir utført av for eksempel barn og ektefelle skal ikke vektlegges. Det skal utbetales full erstatning.

Nivået for erstatning for skade på person ligger lavere når skadelidte arbeidet i hjemmet enn når hun eller han var i arbeid utenfor hjemmet. Dette forklares ved at den ervervsmessige uførhet får en høyere prosent når vedkommende er i arbeid utenfor hjemmet, eller i fremtiden ville begynt i slikt arbeid (side 350). Denne observasjonen blir ikke i denne sammenheng satt i et kvinneperspektiv. Det kan med fordel understrekes at et slikt resultat i hovedsak rammer kvinner.

Læreboken kan for eksempel henvise til Asbjørn Kjønstad som skrev om *Verdsetting av tapt arbeidsevne, særlig til å utføre husarbeid* i 1984.²¹⁰ Kjønstad fastslår at det i noen grad ser ut til at der hvor en husmor skades må familien tåle et velferdstap ved å klare seg så billig som mulig.²¹¹

²⁰⁹ RG 1984 s. 800 (Vesterålen).

²¹⁰ I: TfR 1984 side 335-371.

²¹¹ Kjønstad (1984) side 369.

Det må være relevant å stille spørsmålet om arbeid i hjemmet faktisk likestilles med inntekt. Lødrup kunne for eksempel vise til Morten Kjelland (2002) som har stilt dette spørsmålet og foretatt en rettsdogmatisk og rettssosiologisk undersøkelse av hjemmearbeideres erstatningsrettslige vern, derunder også størrelsen på erstatningsutmålingen. Han finner at dersom det skal oppnås *reell likestilling* (i tråd med lovbestemmelsens ordlyd) mellom det erstatningsrettslige vernet av såkalt ute- og hjemmearbeidende, må størrelsen på hjemmearbeidernes erstatning økes.²¹² Et annet av Kjellands funn er at det er få utbetalinger av hjemmearbeidserstatninger.²¹³ Regelen er altså lite brukt, noe som innebærer et økt behov for blant annet kommunikasjon av regelen.

7.2.2.2 Tap av forsørger

Om utmålingen av erstatning for tap av forsørger heter det på side 383 i læreboken: ”Den etterlatte har (...) ikke plikt til å redusere sin levestandard, så lenge målestokken for erstatningen er forsørgertapet.”

I forbindelse med kommentarene rundt det erstatningsmessige nivået, i lærebokens punkt 6 under § 18 II om betydningen av arbeid i hjemmet, siteres avslutningsvis et spørsmål som reaksjon på det nokså lave nivået erstatningene befinner seg på. ”Er ikke en husmor mer verdt?”, spørres det (side 397). Spørsmålet avfeies som irrelevant, av den grunn at et menneskes verdi ikke bør måles ut i fra erstatning som gis til de etterlatte, noe det for øvrig er lett å være enig i. Etter min oppfatning måtte imidlertid en mer presis spørsmålsstilling være hvorvidt en husmors *arbeid* ikke er mer verdt. I tillegg må jo det omtalt lave erstatningsnivået stå i *forhold til* noe, dersom man skulle kunne vurdere det som lavt. I bokens forrige utgave foretas en sammenligning til etterlatte av menn i fulltidsarbeide, som ikke nødvendigvis får tilkjent erstatning. Der konkluderer forfatteren med at dette ikke innebærer en nedvurdering av hans såkalte verdi. I henhold til Lødrup er det sentrale at erstatningen måles ut i fra de etterlattes evne til å forsørge seg selv. Problemstilling knytter

²¹² Kjelland (2002) side 207.

²¹³ Kjelland (2002) side 139.

seg bare til tilfeller med erstatning for tap av forsørger. Den prinsipielle debatten er etter min mening hvorvidt kvinners arbeid *generelt* er mindre verdt enn menns i erstatningsmessig sammenheng.²¹⁴ Dette på bakgrunn av ordlyden i skadeserstatningsloven § 3-1 annet ledd in fine, hvor arbeid i hjemmet skal *likestilles* med inntekt. Punktet *Nivået* (side 397) reflekterer dermed bare tap av forsørger og opprettholder ikke det prinsipielle skillet, som anlegges tidligere i kapitlet om arbeid i hjemmet, mellom tap av fremtidig erverv og tap av forsørger.

Kjønstad har stilt spørsmålet som Lødrup ikke er villig til å stille: om erstatningsutmålingene ved tap av forsørger er egnet til å fremme likestilling. Spørsmålet besvares med at det ikke har vært ansett som erstatningsrettens oppgave. Formålet har vært å erstatte forsørgertapet.²¹⁵ Senere har Kjønstad framhevet at i det siste har Høyesterett vært rausere i sine utbetalinger for tap av forsørger når forsørger var hjemmearbeidende.²¹⁶

7.2.3 Inntektsgrunnlag og fradrag for trygdeytelser

Fastleggelsen av inntektsgrunnlaget i basisåret²¹⁷ er vanskelig å avgjøre når skadelidte er student eller yrkesvalg ikke er tatt. Det fremheves i bokens § 16 III 2. *Det årlige bruttotapet* at det ikke skal legges vekt på kjønn. At kvinner ofte velger yrker som er lavere betalt enn menn, skal ikke kunne få betydning (side 349).

Fradrag for trygdeytelser er utslag av grunnprinsippet om at skadelidte ikke skal stilles økonomisk bedre enn om skaden ikke var inntruffet.²¹⁸ Fradrag for trygdeytelser behandles kort på s. 354, og jeg finner ikke at kjønnsperspektivet er integrert.

²¹⁴ Se for eksempel Strøm Bull. I: *Kvinnerett II* på side 172.

²¹⁵ Kjønstad (2003) kapittel 5 *Erstatning for tap av forsørger* side 236.

²¹⁶ Kjønstad (2003) side 38.

²¹⁷ Basisåret er det året erstatningsoppgjøret finner sted.

²¹⁸ Jfr. Lødrup (2005) side 336.

7.2.4 Et lovfestet objektivt erstatningsansvar i likestillingsloven

Et av hovedprinsippene i norsk erstatningsrett er at man må ha opptrådt uaktsomt for å bli erstatningsansvarlig overfor skadelidte. I tillegg kan man bli ansvarlig på grunnlag av ulovfestet objektivt ansvar og lovfestet objektivt ansvar. Det vil si at det ikke stilles krav om uaktsom eller forsettlig skadegjørende adferd. Det objektive erstatningsansvaret som er fragmentarisk nedfelt i lovgivning er viet et eget kapittel i Lødrups lærebok i erstatningsrett.²¹⁹ Det er nødvendig å lovfeste et objektivt erstatningsansvar, dersom ikke tilfellet faller inn under det ulovfestede objektive ansvaret som er trukket opp av domstolenes praksis.²²⁰

Lovgiver har funnet det nødvendig å gi arbeidssøker og arbeidstaker et særskilt vern ved behandling som strider mot likestillingsloven, ved at hun eller han kan kreve både erstatning og oppreisning ”uten hensyn til arbeidsgivers skyld”, jfr. likestillingsloven § 17. Dette kan begrunnes med at arbeidsgiver er nærmest til å bære risikoen. En taler gjerne også om en såkalt ”skadevolderklasse”, hvor arbeidsgiver fremstår som skadevolder og arbeidstaker og arbeidssøker er i kategorien skadelidte.²²¹ Det er slik forholdet mellom de to parter hyppigst fremstår i erstatningssammenheng. Trygghetsbehovet og ønsket om ytterligere likestilling for først og fremst kvinner, synes å ha banet veien for å lovfeste et slikt objektivt krav på erstatning, for tilfeller av behandling i strid med likestillingslovens bestemmelser. I henhold til forarbeidene er formålet med det skjerpede erstatningsansvaret en ”mer effektiv gjennomføring av likestillingsprinsippet og å få norsk rett i samsvar med EØS-avtalens krav.”²²² Bestemmelsen anses også av Likestillingsombudet som så viktig at den vil ”gi likestillingsloven ’ny giv’.”²²³ Det er dermed tydelig at troen på denne nye sanksjoneringen er stor.

²¹⁹ Lødrup (2005) § 8 *Lovfestet objektivt ansvar - herunder ordninger med forsikringsplikt* på side 169 følgende.

²²⁰ Lødrup (2005) side 169.

²²¹ Lødrup (2005) side 169-170.

²²² Ot. prp. nr. 77 (2000-2001) side 99.

²²³ Ot. prp. nr. 77 (2000-2001) side 103.

Dette lovfestede objektive erstatningsgrunnlaget nedfelt i likestillingsloven § 17 er ikke nevnt i Lødrups lærebok i erstatningsrett. I stedet er ansvarsformen eksemplifisert med henholdsvis bilansvaret/bilansvarsloven, ansvaret for jernbane-, luftfarts- og sjøfartsforhold, yrkesskadeansvaret, produktansvaret, legemiddelansvaret, forurensningsansvaret og ansvaret for dyr. Behandlingen er som illustrert ganske bred, og dekker flere samfunnsområder. Man kan bare spekulere på hvorfor bestemmelsen i likestillingsloven § 17 ikke er behandlet i læreboken. Den kan ha blitt oversett, glemt eller bevisst unntatt fra behandling. Lødrups framstilling pretenderer ikke på noen måte å være uttømmende. Det er imidlertid vanskelig å se noen god grunn til ikke å eksemplifisere det lovfestede ansvaret etter likestillingsloven på samme måte som de ovenfor nevnte. Det kan spørres om ikke samme type ansvar, på forskjellige samfunnsområder, bør synliggjøres i tilnærmet lik grad, ut i fra et likhetshensyn. Å kommunisere bestemmelsen gjennom pensumlitteraturen burde gjøres for å oppnå en bredest mulig kompetanse hos studentene. Samfunnsnytteverdien sett i sammenheng med Det juridiske fakultetets strategi og handlingsplan, Universitetet i Oslos strategi med hensyn til likestilling, samt Fakultetets saksbehandling forut for den nye studieordningen gjør prioriteringen i det minste lite heldig.

Det er imidlertid kun domstolene som kan ilegge erstatning etter likestillingsloven § 17, og det kan spørres om bestemmelsen er så effektiv som tiltenkt, og gir den "nye giv" den var ment å gi, da sakene for domstolene synes å utebli.²²⁴ Rettssikkerheten synes ikke å være så god som tiltenkt i forarbeidene. Det kan av den grunn stilles spørsmål ved om det finnes en sammenheng mellom at diskrimineringssakene ikke kommer for domstolene og den manglende kommunikasjonen av erstatningsregelen i (pensum)litteraturen. Erstatningsretten fastlåser ikke grunnprinsipper eller detaljer.²²⁵ Det øker behovet for at saker fremmes for domstolene. Som Kjelland (2002) framhever er konsekvensene av

²²⁴ En retts sosiologisk analyse av årsakene til det lave antall saker for domstolene er foretatt av Finn Skre Fjordholm i avhandlingen "Er det meg, er det han, eller hva er det?".

²²⁵ Kjønstad (2003) i bokens forord.

manglende lovkjennskap både at sosiale forskjeller forsterkes og at rettsutviklingen og dynamikken uteblir.²²⁶

Yrkesskade behandles som nevnt hos Lødrup under det lovfestede objektive ansvaret. Yrkesskadeforsikringsloven²²⁷ sammenholdt med folketrygdloven²²⁸ fastslår at skaden som skal erstattes må være voldt ved arbeidsulykke. Dette følger av Lødrup (2005) på side 191. Videre på s. 192 heter det:

”Belastningslidelser herunder følger av psykiske påkjenninger – som har utviklet seg over tid i muskel-/skjelettsystemet, regnes ikke som yrkesskader, ftrl. § 13-3 tredje ledd. Grunnen til dette unntaket er at slike påkjenninger er alminnelig utbredt og kan ha sitt utspring i forhold som kan gjøre seg gjeldende både i og utenfor arbeidet – de har således gjerne uklare og sammensatte årsaker.”

Det sies ikke at dette unntaket rammer antakelig kvinner i hus- og omsorgsykker i stor utstrekning.

7.2.5 Vurdering og konklusjon

Revisjonen av læreboken i erstatningsrett synes generelt å gå i retning av en mer prinsipiell fremstilling, noe som selvsagt fremhever de sentrale problemstillinger. Det er positivt at boken ivaretar og synliggjør betydningen av arbeid i hjemmet med et eget avsnitt. Jeg er i sterk tvil om hvorvidt behandlingen tilfredsstillende tilfredsstillende til kravene til en prinsipiell framstilling av utmålingsreglene med hensyn til kjønn. At læreboken ikke behandler likestillingsloven § 17 anser jeg som en mangel av betydning. Jeg konkluderer etter dette med at integreringen ikke er i samsvar med fakultetsstyrets prinsippvedtak.

²²⁶ Kjelland (2002) side 220-221.

²²⁷ Lov om yrkesskadeforsikring av 16. juni. Nr. 65. 1989.

²²⁸ Lov om folketrygd (folketrygdloven) av 28. februar. Nr. 19. 1997.

8 Utvalgte fag fra 2. avdeling

8.1 Statsforfatningsrett

8.1.1 Problemstilling, læringskrav og hovedlitteratur i faget

I forslag til fagbeskrivelse, skrevet av Eivind Smith på vegne av faggruppen, søkes kjønnsperspektivet ivaretatt i behandlingen av politiske rettigheter, som for eksempel stemmeretten.²²⁹ Det framgår også av forslaget at kjønnsperspektivet vanskelig kan stilles i sentrum av faget, og derfor eventuelt må behandles i enkeltemner. 5-årskomiteen er enig i dette, ettersom det ikke finnes en grunnlovsbestemmelse som verner kjønn. Likevel ønskes perspektivene inntatt ved behandlingen av Grunnloven § 110 c.²³⁰ Nå er det ikke nødvendigvis en plass i sentrum som kreves, men at kvinne- og kjønnsperspektivet framstilles på linje med flere mulige perspektiver. Bull og Hellum foreslår imidlertid at det anlegges et mye videre perspektiv. De kopler kjønnsperspektivet opp mot det internasjonale menneskerettighetsvernet mot diskriminering, ved siden av det nasjonale diskrimineringsvernet individet har krav på. Av dette kan det utledes at Bull og Hellum ikke anser faggruppens forslag tilstrekkelig for en integrasjon av kjønnsperspektivet.

Integrasjonsnotatet ønsker at kjønnsdiskrimineringsprinsippet behandles også med hensyn til FNs kvinnekonvensjon. Forholdet mellom kjønnsdiskriminering, religionsfrihet og kultur burde også behandles i statsforfatningsretten.²³¹ Kvinne- og kjønnsperspektivet er ikke nevnt i beskrivelsen av pensum. Perspektivene må derfor integreres i de eksisterende punktene som beskriver læringskravene. Bull og Hellum kom med forslag hvor integrasjon av kjønnsdiskrimineringsprinsippet skulle ivaretas i to allerede foreslåtte læringskrav: (1)

²²⁹ Statsforfatningsrett/konstitusjonell rett til ny 2. avdeling av rettsstudiet (10 studiepoeng) side 2. Uten dato.

²³⁰ Delinnstilling II side 31. I *Kommentarer til innsendte fagbeskrivelser* tar Komiteen ikke opp spørsmålet om kvinne- og kjønnsperspektivet, men uttaler at de er positive til å knytte forbindelse til blant annet velferdsretten. Dette illustrerer igjen den usystematiske tilnærmingen til en integrasjon, og samtidig en positiv holdning til integrasjonsmoduler.

²³¹ Bull og Hellum (2003) side 4.

*Forholdet mellom grunnlovsvern og vern etter internasjonale konvensjoner som er gjort til norsk rett og (2) Grunnlovens bestemmelser om vern av individer og minoriteter.*²³²

Jeg skal undersøke hvorvidt framstillingen av stemmeretten i et historisk perspektiv anlegger et kvinne- og kjønnsperspektiv. Et spørsmålet som må stilles er hvorvidt kjønnsperspektivet er innlemmet i dagens læringskrav som er kalt *grunnlovens hovedbestemmelser om vern av individer og minoriteter og forholdet mellom grunnlovsvern og vern etter konvensjoner som er gjort til en del av norsk rett.*

Hovedlitteratur er en artikkel skrevet av Eivind Smith kalt *Loven som høyeste uttrykk for almenviljen – eller konstitusjonelt demokrati?* Videre boken *Statsforfatningen i Norge* av Johs. Andenæs og Arne Fliflet. Boken foreligger i 10.utg. fra 2006 og er dermed oppdatert for annen gang etter innføringen av masterordningen. Endelig er deler av boken *Internasjonale menneskerettigheter* skrevet av Njål Høstmælingen tatt inn som pensum. Boken er utgitt i 2003.

8.1.2 Stemmeretten og embetsmenn – historiske perspektiver

Stemmeretten behandles i et historisk perspektiv av Andenæs og Fliflet (side 142 følgende). Kvinners rett til å stemme etter censussystemet i 1907 og den senere alminnelige stemmerett i 1913 nevnes på side 76 og side 143. Dette beskrives som resultater av en strid, men det utdypes ikke nærmere hva denne gikk ut på. I bokens forrige utgave (2004) tas det utgangspunkt i en tolkning av Grunnlovens ordlyd.²³³ Denne var forstått slik at ”norske borgere” selvsagt bare tok sikte på menn. At kvinner ikke den gang hadde stemmerett var det altså overflødig å uttrykke eksplisitt i loven. I dag sier bestemmelsen om stemmerett i Grunnloven § 50 eksplisitt at både kvinner og menn er stemmeberettigede.

²³² Bull og Hellum (2003) side 4.

²³³ Andenæs og Fliflet (2004) på side 95.

I likhet med bestemmelsen som regulerer stemmeretten, uttaler Grunnloven § 92 at både menn og kvinner kan utnevnes til embeter i staten. Utnevnelsen av embetsmenn anlegges et historisk perspektiv i boken på side 334. At kvinner opprinnelig ikke kunne utnevnes til embeter var like selvfølgelig som at de ikke hadde rett til å stemme. I 1901 ble bestemmelsen endret, slik at kvinner kunne få en manns jobb, altså embete i staten, dersom det ble fastsatt ved lov.

Under lærebokens avsnitt 45.2 *Utnevning av embetsmenn* (side 334 -335) presiseres at § 92 i Grunnloven ikke innebærer noe diskrimineringsforbud. Grunnloven har ikke et eget forbud mot diskriminering. Likestillingsloven generelle anvendelsesområde setter imidlertid et forbud mot diskriminering mellom kjønnene. Samtidig påpekes at kvotering er legitimt dersom det er for å bedre enten kvinnes eller menns stilling. Kjønnsperspektivet vinkles fra begge kjønns sider. Endelig fremheves ordningen med Likestillings- og diskrimineringsombudet, samt Likestillings- og diskrimineringsnemnda i en fotnote. Håndhevingsorganene er det viktig å synliggjøre slik at flere stifter kjennskap til deres arbeid.

Forbudet mot diskriminering som følger av internasjonale og nasjonale forpliktelser bør imidlertid gis en særskilt behandling, ikke nevnes rent tilfeldig under omtalen av embetsmenn.

8.1.3 Statsborgerskap og arverekkefølgen til tronen

Statsborgerloven fra 2005²³⁴ innfører full likestilling mellom mor og far både i og utenfor ekteskap. Denne nye bestemmelsen nevnes kort av Andenæs og Fliflet på s.131. I bokens forrige utgave (2004) behandles statsborgerretten i et historisk perspektiv. I den tidligere utgaven erverver man kunnskap om foregangslovene til den nye loven og deres bestemmelser med hensyn til for eksempel gifte kvinners selvstendighet. Loven fra 1924 knyttet kvinnens statsborgerskap direkte til ektemannen. 1950-loven innførte dermed et likestillingsprinsipp, slik at gifte kvinner også var å anse som selvstendige individer.²³⁵

²³⁴ Lov om norsk statsborgerskap (statsborgerloven) av 10. juni. Nr. 51. 2005.

²³⁵ Andenæs og Fliflet (2004) på side 82.

Loven av 1950 opererte kun med likestilling av barnets foreldre i de tilfeller barnet var født i ekteskap. Utenfor ekteskap fulgte statsborgerskapet tidligere moren. Hensynet til å unngå dobbelt statsborgerskap synes i 1950-loven å gå foran hensynet til likestilling mellom foreldrene.

Grunnloven § 6 regulerer arvefølgen til tronen. Det var denne bestemmelsen som lengst opprettholdt et formelt skille mellom kvinner og menn (formell/direkte diskriminering), da kvinner først fikk arverett til tronen etter en endring i Grunnloven i 1990. Arvefølgen behandles kort på side 180-181 i statsrettsboken, hvor det blant annet sies at kvinner og menn i prinsippet ble likestilt i 1990. Det følger likevel av bestemmelsens femte ledd at for de født før 1990 går menn foran kvinner i arvefølgen. Her ser vi et eksempel på at hensynet til kjønnslikestilling må vike for regelen om å unngå tilbakevirkning, jfr. Grunnloven § 97, i en overgangsperiode.

8.1.4 Forbudet mot diskriminering

Forbudet mot diskriminering er i statsrettsboken å finne i et lite avsnitt 55.8 kalt *Intet diskrimineringsforbud i grunnloven* (side 417). Grunnloven mangler i dag forbud mot diskriminering på grunnlag av blant annet rase, funksjonsnedsettelse, seksuell legning og kjønn. Grunnloven er derfor ikke eksplisitt eller formelt til hinder for diskriminering på grunnlag av kjønn. I bokens punkt 55.8 sies derimot at slik diskriminering ville være i strid med våre internasjonale forpliktelser. Eksplisitt nevnes kun artikkel 14 i EMK, som forbyr diskriminering på en rekke grunnlag, deriblant kjønnsdiskriminering. Det gis ingen innføring i prinsippets innhold. FNs kvinnekonvensjon og diskriminering av kvinner nevnes ikke. Dermed er ikke kjønnsdiskrimineringsvernet behandlet med hensyn til EMK eller FNs kvinnekonvensjon under delen i boken kalt *Grunnloven og menneskerettighetene*. Grunnloven § 110 c og dens indirekte vern mot diskriminering nevnes ikke i bokens punkt 55.8. Hvorvidt forbudet mot diskriminering kan anses som et konstitusjonelt prinsipp eller konstitusjonell sedvane debatteres heller ikke. Det nasjonale vernet mot kjønnsdiskriminering, som likestillingsloven gir, er ikke kommet til uttrykk, med unntak av det ovenfor nevnte.

Prinsippet om likestilling er som nevnt ikke formelt nedfelt i Grunnloven. Prinsippet fremgår av formell lov, nemlig likestillingsloven. Dette innebærer at prinsippet ikke er gitt forrang ved konflikt, slik som grunnlovfestede rettigheter har. En nyere vedtatt formell lov som strider mot likestillingslovens bestemmelser om indirekte diskriminering, vil være i konflikt med loven om likestilling, men den nye loven vil på grunn av *lex posterior*-prinsippet gå foran den eldre lov om kjønnslikestilling.²³⁶ Stortinget er ikke bundet av likestillingsprinsippet som er nedfelt i likestillingsloven ved formell lovgivning. Internasjonale forpliktelser Norge har inngått vil imidlertid være en skranke i så måte. Hege Brækhus har hevdet at likestilling mellom kjønnene er å anse som et alminnelig fortolkningsprinsipp.²³⁷ Ved lovtolkning skal man altså søke å lese ordlyden i lys av et ønske om likestilling mellom kjønnene. Gjennom Grunnloven § 110 c pålegges staten å sikre og respektere menneskerettighetene. Slik er ikke-diskrimineringslæren indirekte integrert i vår grunnlov og statsforfatningsrett. En slik ”indirekte form” for forbud mot kjønnsdiskriminering i Grunnloven er åpenbart ikke ansett som tilstrekkelig grunn av lærebokforfatterne for å foreta en grunnleggende behandling av ikke-diskrimineringslæren i den juridiske pensumlitteratur til det juridiske studium *Master i rettsvitenskap*. Carsten Smith mener at programerklæringen i Grunnlovens § 110 bokstav c utvannes av bestemmelsens annet ledd hvor det fastslås at gjennomføringen av traktater skal gjennomføres ved lov.²³⁸ Kirsten Ketscher for at likestilling mellom kvinner og menn er en grunnrettighet, som eksisterer forutsetningsvis, og er ikke skapt, men kan tydeliggjøres av lovgiver.²³⁹ Forbudet mot diskriminering, derunder kjønnsdiskriminering, kan også hevdes å ha status som konstitusjonelt prinsipp, det vil si at prinsippet har grunnlovs rang. Jørgen Aall skriver for eksempel at domstolene har supplert Grunnlovens materielle regler med ulovfestede prinsipper som diskrimineringselementet, både implisitt og eksplisitt.²⁴⁰

²³⁶ Bernt og Doublet (1999) side 367.

²³⁷ Brækhus (1997) side 81.

²³⁸ Smith, Carsten (2006) på side 238.

²³⁹ Ketscher (2003) side 440.

²⁴⁰ Aall (2005) side 33 og 57.

Forbudet mot diskriminering og trakassering må veies opp mot andre tungtveiende hensyn, som for eksempel *ytringsfriheten*. Retten til frie ytringer er nedfelt i Grunnloven § 100, og behandles i kapittel 51 i pensumboken. I punkt 51.4. presiseres det at retten til frie ytringer må avveies mot andre (menneskerettslige) interesser, som eksemplifiseres med ytringer av blasfemisk, rasistisk, pornografisk og hatefull karakter, samt voldsskildringer.

Kjønnsdiskriminering eller trakassering på grunnlag av kjønn nevnes ikke som et hensyn friheten må avveies i forhold til. Det sies imidlertid at det ble ”forutsatt at regler om kjønnsdiskriminerende reklame og forbud mot TV-reklame rettet mot barn måtte kunne opprettholdes, uten å komme i strid med Grunnloven” (side 386).

Kapittel 52 i boken omhandler *religionsfriheten*. Religionsfriheten må ofte avveies og ses i sammenheng med vernet mot kjønnsdiskriminering, jfr. for eksempel den pågående debatten om kvinners bruk av religiøse symboler og adgangen til å forby bruken under utførelsen av arbeid eller i skole og undervisning. Religionsfrihet er formelt gitt et vern i Grunnloven i motsetning til kjønnsdiskrimineringsvernet. Ønsket om å behandle forholdet mellom religionsfriheten og kjønnsdiskriminering kan imidlertid ikke sees ivaretatt (side 388-392).

Et bidrag til den *metodiske* diskusjon om hvorvidt det er holdbart å bruke argumentet om at religionsfriheten er vernet i Grunnloven § 2 for å opprettholde unntaket for indre forhold i trosforhold i blant annet likestillingsloven § 2 første ledd gis av Blaker Strand (2007). Hun kommer til at Grunnloven § 2 ikke kan sees som en isolert størrelse, men må tolkes i lys av lovgivningen og menneskerettslige forpliktelser og anbefaler en opphevelse av blant annet likestillingsloven § 2.

8.1.5 Vurdering, konklusjon og eventuelle utfordringer

Som det framgår av forannevnte er det anlagt et kjønnsperspektiv på noen få emner. Perspektivene tvinger seg frem på grunn av historiske regler i Grunnloven. En egen

prinsipiell framstilling av på hvilket tidspunkt kvinner ervervet ulike rettigheter er å foretrekke (se mitt forslag til litteratur i rettshistorie).

Ikke-diskrimineringslæren er ikke integrert på den tiltenkte måte og er svært uheldig. Det kan av denne grunn trekkes en parallell til debatten om hvorvidt menneskerettighetene bør styrkes i Grunnloven. Argumenter som synbarhet og sikkerhet for fremtiden kan fremheves i denne sammenheng.²⁴¹ All den tid diskrimineringsvernet er fraværende i Grunnloven, er det naturlig å anta at det vil være fraværende i den statsrettslige pensumlitteratur, jfr. uttalelsene ovenfor fra 5-årskomiteen. Denne påstanden fremsetter jeg som en følge av komiteens kommentar og ikke fordi jeg mener det finnes et prinsipielt eller praktisk hinder for en integrasjon uten et grunnlovsfestet diskrimineringsvern. Carsten Smith uttrykker behovet for grunnlovsfesting av menneskerettighetene på denne måten:

”En innføring i Grunnloven vil vise nasjonens verdigrunnlag på en klarere måte. En grunnlov skal ikke bare organisere statslivet, men bør også fastlegge de grunnverdier som samfunnet bygger på. Den fastslår en ’samfunnskontrakt’ – en felles forståelse av samfunnets hovedtrekk – som man til enhver tid bør kunne si at folket har med myndighetene.”²⁴²

Betydningen av signaleffekt og synlighet illustreres klart ved fraværet av diskrimineringsvernet i den statsrettslige litteratur. Manglende integrasjon illustrerer viktigheten av synlighet og behovet for en grunnlovsbestemmelse.

Jeg konkluderer med at kjønnsperspektivet ikke er integrert i samsvar med Fakultetsstyrets prinsippvedtak.

²⁴¹ Smith, Carsten (2006) side 246.

²⁴² Smith, Carsten (2006) side 237.

8.2 Forvaltningsrett

8.2.1 Problemstilling, læringskrav og hovedlitteratur i faget

I Erik Boes forslag på vegne av faggruppen til fagbeskrivelse i forvaltningsrett ønskes kvinne- og kjønnsperspektivet integrert der det etter sitt innhold hører hjemme.²⁴³ Forslag til plassering er ”f.eks. i behandlingen av reglene om saklige hensyn og om likebehandling”. Da forslagene kun er eksempler kan det derfor tenkes flere emner hvor perspektivet anses å være relevant. Etter Bull og Hellums oppfatning bør også perspektivene integreres i ”de overordnede forvaltningsrettslige hensynene medbestemmelse og medinnflytelse i forhold til kvinnekonvensjonen og likestillingslovens bestemmelser om kvinnerepresentasjon i offentlige utvalg, styrever og råd”.²⁴⁴ Formålet er en grunnleggende og prinsipiell fremstilling også i forvaltningsretten. 5-årskomiteen uttaler: ”Det konstateres at kvinne- og kjønnsperspektiv *skal* komme inn i behandlingen av kravet til saklige hensyn/likebehandling. Det kan også vurderes å trekke inn dette perspektivet i forhold til medbestemmelse”(min kursivering).²⁴⁵

Kvinne- og kjønnsperspektivet nevnes ikke i den nåværende fagbeskrivelsen. Det uttales imidlertid i fagbeskrivelsen at ”faget skal gi forståelse av forvaltningsrettens begreper, *perspektiver* og struktur, og evne til å identifisere problemer og til å bruke reglene i praksis”(min kursivering). Kjønnsperspektivet kan meget vel sies å være en av forvaltningsrettens perspektiver, selv om det ikke nødvendigvis var hensikten bak læringskravet.

I tillegg til den ulovfestede lære om saklige hensyn og likebehandling, eksisterer likestillingsloven som en lovbestemt skranke mot usaklig forskjellbehandling på grunnlag av kjønn. Det samme framgår som tidligere nevnt av en rekke internasjonale forpliktelser.

²⁴³ Forvaltningsrett til ny 2. avdeling av rettsstudiet (15 studiepoeng). Uten dato.

²⁴⁴ Bull og Hellum (2003) side 4.

²⁴⁵ *Kommentarer til innsendte fagbeskrivelser fra 5års-komiteen* side 4. Synspunktet er også tatt med i Delinnstilling II på side 38.

Et slikt lovbestemt forbud, som følger av både nasjonal, internasjonal og overnasjonal rett (EF-rett), burde etter min mening være et ekstra incitament til å behandle problemstillingen i litteraturen.

Hovedlitteratur i faget er boken *Forvaltningsrett* i 8.utg. av Torstein Eckhoff og Eivind Smith. Utgaven er fra 2006 og er dermed revidert etter ny studieordning ble iverksatt. Alternativt kan leses *Alminnelig forvaltningsrett* av Hans Petter Graver. Bokens siste utgave er fra 2007 og er dermed oppdatert etter igangsetting av reformen. Endelig finnes et tredje alternativ i boken *Innføring i juss bind 2*, skrevet av Erik Boe. Dette alternativet dekker ikke læringskravene på alle områder og er ikke å finne i ny utgave etter den ble utgitt i 1993.

8.2.2 Saklighetsprinsippet – likebehandling

I forvaltningsretten er det, når man fatter (enkelt)vedtak eller vedtar forskrifter, ikke tillatt å legge vekt på utenforliggende eller usaklige hensyn. Eksempler på utenforliggende hensyn kan være politisk orientering, seksuell legning, hudfarge, kjønn etc. Usaklig forskjellsbehandling med hensyn til kjønn behandles i Eckhoff/Smiths *Forvaltningsrett* under overskriften *Utenforliggende hensyn*, og underpunktet *Personlige kjennetegn ved parten* på side 372 følgende. Innledningsvis framheves kjønn som et eksempel på et personlig kjennetegn ved parten. Målestokken er her fellesinteressen som søkes ivarett ved det rettslige grunnlaget. Likestillingsloven § 3 brukes som eksempel på en lovbestemmelse som gjør det ulovlig å legge vekt på usaklige kjennetegn ved en part. Likestillingsloven brukes også som eksempel på at ikke all form for forskjellsbehandling er å betrakte som såkalt diskriminering. Særbehandling av det ene kjønn, på bekostning av det andre, er tillatt såfremt det ivaretar andre hensyn som fremgår av lovbestemmelsen, jfr. likestillingsloven § 2 første ledd. Indre forhold i trossamfunn er unntatt fra lovens virkeområde. Endelig illustreres, ved hjelp av likestillingsloven § 3 fjerde ledd, det generelle poeng at forskjellbehandling kan være tillatt fordi det er begrunnet i bestemte saklige formål i det enkelte tilfelle, uavhengig av for eksempel kjønn, samt at virkemiddelet er egnet, nødvendig og ikke uforholdsmessig inngripende i forhold til formålet.

Fremstillingen synliggjør likestillingsloven og dermed forskjellsbehandling på grunnlag av kjønn. Dette gjøres fra et kjønnsnøytralt perspektiv. Det kunne for eksempel vært nevnt at likestillingsloven i sin formålsbestemmelse inntar at loven særlig skal ta sikte på å bedre kvinnens stilling, og dermed kan føre til at kjønnskvoltering (forskjellsbehandling) til fordel for menn lettere kan bli å anse som ulovlig.²⁴⁶

Likestillingslovens bestemmelser kommer også til uttrykk i kapittel 24 *Hvor langt rekker forvaltningens kompetanse? Myndighetsoverskridelse*, avsnitt VII *Vilkårlighet, sterk urimelighet, forskjellbehandling og uforholdsmessighet*, nærmere bestemt under punktet *Uforholdsmessighet*. Likestillingsloven er her et konkret eksempel på en lovbestemmelse som krever av forvaltningen at det må foretas en forholdsmessighetsvurdering av det konkrete vedtaket, i henhold til likestillingsloven § 3 fjerde ledd (side 385). Boken *Forvaltningsrett* mangler en referanse til forskjellbehandling på grunnlag av kjønn og til likestillingsloven i det nesten ti sider lange stikkordsregister. Nå finnes heller ikke en henvisning til andre grunnlag til usaklig forskjellbehandling, slik at kjønn er ikke ekskludert i så måte. Det oppstilles imidlertid en referanse til for eksempel ligningsloven, noe som får en til å ønske seg en mer konsekvent stikkordsregisteret, som kan være et egnet middel til å skape bedre oversikt over et rettsområde som er lite tilgjengelig for mange jurister. Synlighet blir av den grunn særlig viktig. Lov om likestilling er omfattet av lovregisteret og det kompenserer noe for det mangelfulle registeret.

Det er viktig å synliggjøre både Diskrimineringsombudet og Diskrimineringsnemnda som en ekstra rettsikkerhetsgaranti som verner individet fra overgrep. Håndhevingsorganene er ikke gitt plass i litteraturen, med unntak av at de kort nevnes som for eksempel uavhengige organer (side 137). Sivilombudsmannen behandles under eget punkt i boken *Alminnelig forvaltningsrett*.²⁴⁷ Håndhevingsapparatet for diskrimineringslovgivningen bør synliggjøres på tilsvarende måte.

²⁴⁶ Jfr. Halvorsen (1987) side 3.

²⁴⁷ Kapittel 32 side 491 følgende.

Den samme tilnæringsmetode finner man i den alternative boken til Graver kalt *Alminnelig forvaltningsrett*. Saklighet behandles i bokens del 2 om grunnprinsippene i forvaltningen. Likestillingsloven § 3 brukes som eksempel på et lovfestet ulovlig hensyn (side 117).

8.2.3 Representasjon i offentlig styrer, verv m.v.

I læreboken til Eckhoff og Smith omtales likestillingsloven § 21 som stiller krav om at begge kjønn er representert i alle offentlige utvalg kort i kapittel 7 *Offentlige tjenesteforhold og verv* i avsnitt II *Ansettelse m.v.*

8.2.4 Vurdering og konklusjon

Forskjellsbehandling på grunnlag av kjønn innføres kun som eksempel på et utenforliggende og usaklig hensyn. Diskrimineringslæren er ikke inntatt. Framstillingen blir dermed lite konkret og man tilegner seg liten forståelse for diskrimineringslærens innhold. Praktiske eksempler og saker er også en mangel. Håndhevingsorganene må gis plass i framstillingen. Det er håndhevingsorganene som gir forbudet rekkevidde. Pensum bør inneholde hvordan organene forholder seg til den øvrige forvaltningsretten, lovgiver og til domstolene. Likestillingsloven synliggjøres, men det finnes ingen overordnet eller prinsipiell behandling av ”kjønn og rett”.

Jeg konkluderer med at kvinne- og kjønnsperspektivet ikke her er gitt det tiltenkte innhold.

8.3 Internasjonale menneskerettigheter

8.3.1 Problemstilling, læringskrav og hovedlitteratur i faget

I tilknytning til faget *internasjonale menneskerettigheter* fremheves ikke-diskrimineringslæren på grunnlag av kjønn av Bull og Hellum.²⁴⁸ Prinsippet om ikke-diskriminering på grunnlag av kjønn må behandles på linje med diskriminerings spørsmål på andre grunnlag. Integrasjonsnotatet forutsetter at kjønnsdiskriminering behandles i et utviklings- og historisk perspektiv og at kvinnekonvensjonen status i norsk rett gis plass. Endelig forventes det at konvensjonens overvåkningsorgan CEDAW tas med i fremstillingen av pensum. 5-årskomiteen uttaler at ”det er positivt at diskriminerings spørsmål gis særskilt behandling, noe som bl.a. er av betydning i et kjønns- og kvinneperspektiv”.²⁴⁹ Delinnstilling II tar ikke opp kvinne- og kjønns perspektivet i sin kommentar til fagbeskrivelse og læringskrav (på side 35-36). På denne bakgrunn skal jeg undersøke hvorvidt ikke-diskriminerings prinsippet på grunnlag av kjønn er implementert i tilstrekkelig grad. Jeg skal også se på om FNs kvinnediskrimineringskonvensjon og konvensjonens overvåkningsorgan er behandlet i framstillingen av de internasjonale menneskerettigheter og på denne måten tilstrekkelig synliggjort.

I Jan Helgesens forslag til fagbeskrivelse på vegne av faggruppen er det uttalt at generelle diskriminerings spørsmål skal behandles.²⁵⁰ Samtidig anfører han på vegne av gruppen at: ”Det er neppe plass til å behandle de spesielle konvensjonene om ulike former for diskriminering.”²⁵¹ Dette er videreført i dagens beskrivelse av faget.

²⁴⁸ Bull og Hellum (2003) side 3.

²⁴⁹ *Kommentarer til innsendte fagbeskrivelser fra 5års-komiteen* side 4.

²⁵⁰ Internasjonale menneskerettigheter, 2. avd. Uten dato.

²⁵¹ Med de spesielle konvensjonene må være å forstå blant annet Kvinnekonvensjonen og Rasediskrimineringskonvensjonen, som gir det sterkeste vernet for diskriminering av gruppen den omhandler. At konvensjonene ikke gis plass i pensumlitteraturen på bakgrunn av å være spesialinstrumenter er sammenholdt med det faktum at de ikke er inkorporert i norsk lovgivning gjennom menneskerettsloven, egnet til å svekke synligheten og betydningen/anerkjennelsen av dem.

Diskrimineringsforbudet presiseres ikke nærmere her eller i den någjeldende fagbeskrivelsen, med unntak av følgende læringskrav:

”Vernet mot diskriminering som konvensjonsbeskyttet rettighet, med særlig vekt på diskrimineringsforbudet i EMK.”

Kvinnekonvensjonen eller diskriminering på grunnlag av kjønn nevnes ikke eksplisitt, og behandlingen må derfor eventuelt falle inn under de andre læringskravene.

Hovedlitteraturen som er angitt i faget er *Internasjonale menneskerettigheter*, skrevet av Njål Høstmælingen. I tillegg er opplistet *EMK og mellomprivate konflikter. Statsansvar for mellomprivate konflikter etter Den europeiske menneskerettighetskonvensjon*, skrevet av Amir Mirmotahari. Endelig er artiklene kalt *Diskrimineringsforbudet som konvensjonsbeskyttet menneskerettighet*, av Marius Emberland og *Tolking av EMK – Menneskerettsdomstolens metode*, av Frode Elgesem inntatt som hovedlitteratur.

8.3.2 FNs kvinnediskrimineringskonvensjon, konvensjonens overvåkningsorgan og kvinnekommisjonen

Kvinnekonvensjonen er tildelt et eget punkt i boken *Internasjonale menneskerettigheter* under kapitlet *Fremveksten av konvensjonssystemet* (side 50). Her plasseres konvensjonen i et historisk perspektiv og datoer av betydning blir presisert. Konvensjonen fremstilles som den mest sentrale konvensjon om kvinnediskriminering, og dens vidtrekkende formål om å avskaffe alle former for diskriminering mot kvinner kommer til uttrykk. Konvensjonen får tildelt sin plass også under fremstillingen av *Økonomiske rettigheter* (side 293). Det er nærmere bestemt konvensjonens artikkel 11 om arbeid som illustrerer konvensjonens presisjon på grunn av dens overordnede formål om likestilling. Som eksempel nevnes graviditet og svangerskapspermisjon, hvor konvensjonen krever straffrettslige sanksjoner mot den type usaklige begrunnede avskjedigelser. Høstmælingen skriver kun om *avskjedigelser*, men det er grunn til å tro at han også mener å inkludere *oppsigelser*, jfr.

Kvinnekonvensjonen artikkel 11 (2) bokstav a. Her belyses *innholdet* i diskrimineringsvernet.

Kvinnekonvensjonens overvåkningsorgan CEDAW behandles i et eget punkt 18.4 i kapitlet *FN-konvensjonsbaserte gjennomføringsmekanismer* (side 371). Her omtales rapportene statene sender inn og videre komiteens generelle kommentarer til rapportene. Komiteens generelle anbefalinger anses å være, etter 1991, verdifulle i forbindelse med tolkningen av konvensjonen. Til slutt lister Høstmælingen opp de hittil utarbeidede anbefalinger og kategoriserer de.

Tilleggsprotokollen om individklage og undersøkelser av 1999 og prosessgangen i denne omtales. Ordningen med individklage er tvungen. Det er altså ikke mulig å reservere seg mot denne, men statene kan velge ikke å tiltre tilleggsprotokollen.

Gjennomføringsmekanismene svekkes imidlertid av de mange reservasjoner stater har tatt i forbindelse med tiltrødelse. I følge Høstmælingen er dette også reservasjoner som strider mot konvensjonens formål og hensikt, noe som ikke tillates etter konvensjonens artikkel 28. Dette punktet gir en kortfattet, generell innføring i den formelle gjennomføringen av konvensjonen og om de tilsynelatende reelle begrensninger de vesentlige reservasjonene gir.

I forbindelse med behandlingen av *FN-paktbaserte gjennomføringsmekanismer* finner man i boken et punkt om FNs kvinnekommisjon (side 357). Kommisjonen ble opprettet i 1946, samtidig med menneskerettighetskommisjonen, og er beskrevet som et politisk organ. Den har i følge Høstmælingen ikke spilt i nærheten av den samme rolle som sistnevnte. Dette forklares ut i fra dens smale mandat og uklare profil. Noen nærmere utdyping får vi ikke. Det konstateres imidlertid at kommisjonens arbeid har vært mer politisk orientert.

8.3.3 Forbudet mot kjønnsdiskriminering

8.3.3.1 I: læreboken *Internasjonale menneskerettigheter*

Høstmælingen skriver innledningsvis i diskrimineringskapitlet Likheter og ikke-diskriminering at likhet ofte settes opp som motsetning til frihet (side 131). Hans sympatiske motargument er at like muligheter kan sees som en forutsetning for at frihet fullt ut skal karakteriseres som en realitet. De ulike konvensjonene gir gjennomgående rettigheter til ”enhver”. Læreboken *Internasjonale menneskerettigheter* skiller dermed ikke mellom de ulike diskrimineringsgrunnlag. Dette skulle tilsi en tilnærmet like bred behandling av de ulike grunnlag for diskriminering. Noe som igjen skulle være i tråd med ønsket om at kjønnsdiskriminering behandles på linje med de andre former for grunnlag.²⁵² Den konkrete problemstillingen blir dermed hvorvidt dette er gjennomført.

For de tilfeller det opprettes særskilte konvensjoner for å dekke et tematisk, avgrenset område er dette en følge av at gruppene har vært eller er særlig utsatt for diskriminering, skriver Høstmælingen (side 133). Som eksempel nevner forfatteren blant annet kvinner. Diskrimineringsgrunnlagene er imidlertid ikke gjenstand for noen omfattende behandling hver for seg, men behandles under ett (side 139). Det er *fellestrekkene* ved diskrimineringsgrunnlagene som er utgangspunktet for behandlingen. En kunne for eksempel tenke seg at innholdet i vernet mot diskriminering av kvinner kunne bli belyst i kapitlet *Vern om særskilte grupper* (hvor minoriteter og urfolk, utlendinger og funksjonshemmede har egne avsnitt), særlig med tanke på deres ovenfor nevnte utsatte posisjon (side 322 følgende).

Kravet om likestilling mellom ektefeller behandles kort i kapitlet om *Sivile rettigheter* (side 237). Forpliktelsen fremgår av Den internasjonale konvensjonen om sivile og politiske rettigheter (SP) artikkel 23(4). Diskriminerende vilkår knyttet til selve ekteskapet, inngåelsen eller opphøret, rammes av bestemmelsen. Den formelle forpliktelsen beskrives med eksempler. Det uttrykkes imidlertid avslutningsvis at mange av dagens samfunn ikke

²⁵² Jfr. Bull og Hellum (2003) side 3.

samsvarer med dette kravet til likestilling. Det er også på dette området forskjell på formell og reell likestillingsrett.

8.3.3.2 I: artikkelen *Diskrimineringsforbudet som konvensjonsbeskyttet rettighet*

Bakgrunnen for at artikkelen *Diskrimineringsforbudet som konvensjonsbeskyttet rettighet* er tatt inn som pensum kan tenkes å være at Høstmælingens lærebok ikke behandler diskrimineringsvernet tilstrekkelig med hensyn til det ovenfor presenterte oppstilte læringskravet. Formålet med artikkelen må for studentene være å supplere læreboken *Internasjonale menneskerettigheter*.

Emberland har i sin artikkel til hensikt å gi ”en innføring til det menneskerettslige forbudet mot diskriminering, slik det er uttrykt i menneskerettighetskonvensjoner som har særlig betydning for Norge fordi de er norsk parlamentslovgivning gjennom særskilte vedtak.” (på side 198). FNs kvinneskreddiskrimineringsforbud inngår blant disse og skal derfor behandles i artikkelen. Forfatteren skriver videre at artikkelen vil konsentrere seg om *felles hovedtrekk* ved diskrimineringsforbudet, som omfatter alle grunnlagene. Etter min mening er dette i utgangspunktet positivt ut fra en likhetstankegang og formålet om økt kompetanse innen alle diskrimineringsgrunnlagene, som kan få stor samfunnsmessig verdi. Faren er at leseren sitter igjen med svært lite kunnskap til bruk i en konkret sak. Det rent praktiske utbytte kan det derfor stilles spørsmål ved. Emberland viser at han er klar over problemstillingen ved å opplyse leseren om at ”nyanser går tapt i en oversiktspreget fremstilling.” (på side 199). Artikkelforfatteren utdyper: ”Leseren oppfordres til selv å gå til og argumentere på grunnlag av primærkildene – konvensjonstekstene og autoritative utlegninger av deres innhold gitt av de organer som har særskilt myndighet til å fastlegge slikt – men også til den etter hvert omfattende sekundærlitteraturen om emnet.” (på side 199). Deretter avslutter Emberland sin innledning med artikkelens uttalte siktemål: ”leseren skal kunne tilegne seg tilstrekkelig kunnskap om hovedtrekkene, kildene og verktøyene for selv å fastlegge diskrimineringsforbudenes rettsdogmatiske innhold med en viss grad av sikkerhet.” (side 199). Det er ofte et hovedformål ved tilegnelsen av juridisk kunnskap at det legges vekt på hovedlinjer, og forfatterens siktemål skiller seg ikke ut på denne måten.

På den annen side er det viktig å belyse hovedtrekk med konkrete eksempler dersom studentene skal evne å tilegne seg regelsettene og anvende de på praktiske og konkrete sakstiltfeller. Artikkelen stiller i utgangspunktet høye krav til studentene på annen avdeling med hensyn til vilje og evne til å sette seg inn i praksis om diskrimineringsforbudet på egen hånd. Jeg stiller derfor spørsmål ved om artikkelen er egnet som pensumlitteratur for studenter.

Artikkelen tar opp viktige fellestrekk ved diskrimineringsgrunnlagene som blant annet formål bak forbudet, forskjellen på selvstendige og aksessoriske forbud, sentrale begreper som direkte og indirekte diskriminering saklighetskriteriet, positiv særbehandling m.v.

Emberlands artikkel gir heller ikke de ulike grunnlagene særskilt behandling. Studentene får ikke tilstrekkelig innføring i innholdet i de ulike diskrimineringsgrunnlag til å kunne foreta konkrete vurderinger om diskriminering på grunnlag av kjønn.

8.3.4 Kjønnsligestilling etter nasjonal rett

Under behandlingen av kapitlet om *Nasjonal gjennomføring av internasjonale menneskerettigheter* (side 341 følgende) skriver forfatteren at pga. Grunnlovens § 110 bokstav c har ”menneskerettighetene (...) blitt et grunnelement i den norske konstitusjonen” (side 343). Ligestillingsloven og likestillingsombudets virksomhet omtales. Lovens integrerer menneskerettighetsnormer og anses direkte menneskerettighetsrelevant.

Kapitlet inneholder også et avsnitt 16.4 *Informasjon*. Høstmølingen bemerker her hvor viktig kunnskap om menneskerettigheter er for at de reelt sett skal gjennomføres: ”Informasjon kan omhandle alt fra brosjyremateriell til TV-reklame, fra oversettelse av tekster til etablering av pensum.” Han fortsetter: ”Målgrupper kan være barn, skoleelever og studenter (...).”

8.3.5 Vurdering og konklusjon

Faget *Internasjonale menneskerettigheter* er som nevnt et fag med stor generaliseringsverdi og det bør av den grunn stilles strengere krav til integrasjonen av kvinne- og kjønnsperspektivet enn til andre fagdisipliner som ikke er av slik overordnet verdi. Jeg vil derfor legge særlig vekt på dette hensynet i vurderingen av fagets pensum. Etter min oppfatning kommer Kvinnekonvensjonen med tilhørende organer tilstrekkelig til syne i Høstmælingens lærebok. Diskrimineringslæren er også viet en del plass, inklusive en egen artikkel. Dette er i seg selv positivt. Artikkelen behandler imidlertid kun fellestrekk ved diskrimineringsgrunnlagene, slik at innholdet i de enkelte grunnlag som for eksempel kjønn, rase, religion og funksjonsnedsettelse (som kan arte seg forskjellig og reise ulike problemer) i liten grad uttrykkes. Jeg stiller spørsmål ved om det redegjøres tilstrekkelig for innholdet i diskrimineringsvernet og er usikker på om integrasjonen tilfredsstillende er.

8.4 Examen facultatum (ex.fac.)

8.4.1 Problemstilling, læringskrav og hovedlitteratur i faget

Forholdet mellom rett og kjønn har tradisjonelt vært behandlet i forbindelse med den generelle likhets- og rettferdighetsproblematikken. I tillegg er kjønnsdiskriminering blitt behandlet sammen med klasse og rase innenfor temaet forholdet mellom formell og reell rett.²⁵³ Etter Bull og Hellums syn er en slik fremstilling hensiktsmessig med hensyn til å belyse sammenheng mellom diskrimineringslæren og grunnleggende frihetsprinsipper, og mener at dette perspektivet bør videreføres i dagens læringskrav. Eksplisitt fremheves også problematikken rundt kulturelt mangfold og rettslig pluralisme.

Fagbeskrivelsen og læringskravene synliggjør ikke forholdet mellom rett og kjønn. Det fremgår imidlertid av læringskravene at det kreves ”god forståelse” av begreper som blant annet menneskerettighet, rettighet og rettssikkerhet. Kjønnsperspektiv kan synliggjøres i

²⁵³ Jfr. Bull og Hellum (2003) side 4.

fremstillingen av begrepene. Videre kreves ”kjennskap til” rettens polycentri og rettens internasjonalisering, og hva angår området ”de juridiske profesjoners etikk, forvaltningsjurister”, kreves kjennskap til likebehandling.

Hovedlitteratur i faget er *Rettsfilosofi*, skrevet av Svein Eng (2007). I tillegg skal studentene lese *Rettslige utviklingslinjer*, skrevet av Inger Johanne Sand (2005), *Å fremme rett og hindre urett: Juristetikkens begrunnelse og grenser*, skrevet av Andreas Føllesdal og endelig *Profesjonsetikk, rollemoral og allmennmoral*, skrevet av Vidar Halvorsen.

8.4.2 Likebehandling og rettferdighet

Likebehandling tas opp i læreboken *Rettsfilosofi* i del III kapittel 2 *Noen grunnprinsipper og grunnverdier* (side 186). Forfatteren påpeker at likebehandlingskrav er en annen side av norm/regelforestillingen, men at det er en annen sak å bestemme hva som ligger i likebehandling og avgjøre hvilke tilfeller som er like. Det nevnes kort blant flere eksempler at dette kan illustreres ved diskusjonen om kvinners rettslige stilling i forskjellige rettssystemer på side 187. Eng behandler også spørsmålet om likebehandling realiseres, uten å nevne kjønnslikebehandling. Til slutt i likebehandlingsdrøftelsen tar han opp forholdet mellom de to spørsmålene: (1) hvilke tilfeller som anses like og (2) realiseres likebehandlingen. Dette illustreres med følgende eksempel: Kravet om likebehandling kan ikke hjelpe oss dersom et rettssystem forskjellebehandler mennesker på grunnlag av kjønn, rase eller lignende fordi likebehandlingskravet er moralsk blindt og bare stiller krav om konsekvent behandling med hensyn til de verdier og prinsipper som er oppstilt. Likebehandling må derfor sammenholdes med hensynet til for eksempel rettferdighet. Som eksempel på spørsmål om fordelingsrettferdighet (etter fortjeneste) spørres hvorvidt det er rekruttering etter kjønn, etnisitet etc. eller karakterer som skal være like og regulere opptak til studier. Boken tar også opp motstrid mellom rettferdighetsbetraktninger i konkrete tilfeller og eksemplifiserer med etniske minoriteter og kvinner: Forfordelingsprinsipper som ”etter evne” og ”etter fortjeneste” kan stride mot forfordelingsprinsipper ”etter behov” i slike tilfeller. Universitetet i Oslos rettsstridige utlysning av professorater forbeholdt kvinner brukes som eksempel. Problematikken gjentas under kapittel 3 i bokens del III

Motstridsproblemer: Det er *rettferdig* å kvotere inn for eksempel kvinner i stillinger hvor gruppen er underrepresentert, samtidig som det er *urettferdig* ikke å ansette den best kvalifiserte. Det kan spørres om ikke bokens eksempel bare illustrerer den kvalitative formen for kvotering og ikke den moderate som går ut på at det kun gis kvoteringsadgang der søkerne har såkalt like kvalifikasjoner. Utover disse konkrete eksempler tar ikke boken etter hva jeg kan se opp ”kjønn og rettferdighet”.

Kvinnerettens formål som ”er å beskrive, forklare og forstå kvinners rettslige stilling, med særlig sikte på å bedre kvinners stilling i retten og i samfunnet” som formulert av Tove Stang Dahl beskrives under temaet å påvirke til handling, som et kriterium som brukes til å oppstille og velge mellom juridiske definisjoner (side 540).²⁵⁴

8.4.3 Integritet, frihet, valgfrihet og rettssikkerhet

Lærebokens avsnitt 2.3 (side 196-197) om verd og likeverd og avsnitt 2.4 (side 197) om personlig integritet i bokens del III er ikke omfattet av læringskravene og jeg kan heller ikke se at det anlegges et kjønnsperspektiv på temaene. Bokens avsnitt 2.5 (198-208) om frihet og valgfrihet er en del av pensum og nevner kort regler som forbyr å vektlegge visse typer hensyn som kjønn, religion etc. som eksempel på regler som er relevant for valgfrihetens grenser. Kvinne- og kjønnsperspektivet er ikke gjenstand for behandling i avsnitt 2.6 (209-221) om rettssikkerhet.

8.4.4 Prinsippet om ikke-diskriminering

I artikkelen *Rettslige utviklingslinjer* har forfatteren Inger-Johanne Sand inkludert et eget punkt kalt *Menneskerettigheter og ikke-diskriminering*, hvor hun kort plasserer menneskerettighetenes økte betydning fra 1945 og til i dag. Prinsippet om ikke-diskriminering omtales som en særlig viktig side ved de internasjonale

²⁵⁴ Definisjonen er hentet fra Dahl. *Kvinnerett I* (1985) side 21.

menneskerettigheter. Her påpekes også at slike grunnleggende prinsipper nå er kodifisert i nasjonal lovgivning. Det gis imidlertid ingen videre innføring i prinsippets *innhold*.

8.4.5 Vurdering og konklusjon

Kvinne- og kjønnsperspektivet er i boken *Rettsfilosofi* kun belyst med enkelte eksempler, og er i svært liten grad belyst i forbindelse med den generelle frihets- og rettferdighetsproblematikken som ønsket i Integrasjonsnotatet. Diskrimineringslærens sammenheng med frihetsbegrepet er heller ikke beskrevet i pensum. Perspektivet kommer bare til syne som eksempler på andre områder, ikke som et eget tema og får derfor ingen prinsipiell betydning eller ”egenverdi”. Forbudet mot diskriminering belyses kun kort i Sands artikkel som vist ovenfor i avsnitt 8.4.4.

Ved Universitetet i Bergen brukes boken *Rett, samfunn og demokrati*²⁵⁵ som pensumlitteratur. Boken inneholder et eget kapittel kalt *Vern mot diskriminering* som illustrerer prinsipielle spørsmål knyttet til forholdet mellom rett og samfunn.²⁵⁶ I tillegg til å framstille overordnede begreper som likhet, menneskerettighet og frihet skisserer forfatteren diskrimineringsvernet gjennom blant annet diskrimineringsloven og likestillingsloven. Kapitlet hører hjemme i bokens framstilling fordi forfatteren anser likhet å være en *grunnverdi* i norsk rett og vernet mot diskriminering er en essensiell del av norsk rett og fordi ”møtepunktet mellom verdien av likhet, vern mot diskriminering og respekten for menneskeverdet er altså hensynet til menneskers *likeverd*.”(på side 390). En slik anerkjennelse av vernet mot diskriminering (på alle grunnlag, ikke bare kjønn) har vi ikke i pensumlitteraturen til examen facultatum ved Universitetet i Oslo. Kapitlet bør tas inn som pensum.

Jeg konkluderer etter dette med at integrasjonen ikke er i samsvar med Delvedtak 4.

²⁵⁵ Bernt og Mæhle (2007).

²⁵⁶ Mæhle I: Bernt og Mæhle (2007) side 389 følgende.

9 Utvalgte fag fra 3. avdeling

9.1 Obligasjonsrett

9.1.1 Problemstilling, læringskrav og hovedlitteratur i faget

I henhold til Bull og Hellum anses det ikke hensiktsmessig å utdype kjønnsperspektivet i obligasjonsretten.²⁵⁷ De erkjenner imidlertid at det finnes enkeltemner som er godt egnet til å fremheve perspektivene. Eksplisitt nevner de bare avtaler mellom ektefeller. I forslaget til fagbeskrivelse av 6. mars 2003, skrevet av Viggo Hagstrøm, nevnes heller ikke forslag til hvordan kvinne- og kjønnsperspektivet kan ivaretas. Bull og Hellums vurdering må være å forstå slik at det synes vanskelig eller kanskje mindre nyttig å anlegge et så vidt bredt kjønnsperspektiv, som ser ut til å være et gjennomgående ønske i de fleste øvrige fag, på obligasjonsretten. Et alternativ forståelse er at de ikke hadde konkrete forslag til hvordan perspektivet kunne ivaretas på det daværende tidspunkt. En gammel romersk læresetning lyder: *Impossibillum nulla obligatio est*. Det vil si at en kan ikke pålegge noen å gjennomføre det umulige. Dersom en anser en integrasjon av kjønnsperspektiv i kontrakts- og pengekravsretten for umulig, kan det følgelig ikke pålegges de ulike forfattere en slik oppgave. Med det umulige må antagelig likestilles oppgaver som anses svært vanskelige.

5-årskomiteen tar ikke opp kvinne- og kjønnsperspektivet i kommentarer til fagbeskrivelsene (side 5-6) eller i Delinnstilling II (45-48), men velger her å ignorere Delvedtak 4s henstilling om en vurdering.

Det må etter min mening likevel undersøkes hvorvidt et kjønns- og likestillingsperspektiv er å finne i den obligasjonsrettslige litteraturen på pensum. Dette kan sies med Tove Stang Dahls ord: "Ikke noe rettsspørsmål er i teorien uten kvinnerettslig relevans før det er undersøkt".²⁵⁸ I dag kan man si det slik: Diskrimineringslærens relevans i det enkelte fag må undersøkes med tilgjengelige metoder. Det vil si ikke bare se på hvorvidt det finnes

²⁵⁷ Bull og Hellum (2003) side 5.

²⁵⁸ Dahl. *Kvinnerett I* (1985) side 32.

diskrimineringsaker forelagt for domstolene. Det må tas stilling til hvorvidt det er ønskelig å integrere et likestillingsperspektiv. At det ikke anses hensiktsmessig betyr ikke dermed at en integrasjon er umulig, og dersom det er mulig må det spørres om en slik vinkling er relevant.

Den to sider lange beskrivelsen av pensum nevner for øvrig ikke kjønns- eller likestillingsperspektiv.

Hovedlitteratur i faget er *Obligasjonsrett*, skrevet av Viggo Hagstrøm. Boken er utgitt i 2003. Alternativt kan studentene lese *Avtalebrudd og partsskifte* av Jo Hov sammenholdt med *Pengekravsrett* av Trygve Bergsåker. Bøkene er utgitt i henholdsvis 2002 og 1994, slik at de er ikke oppdatert etter masterordningen trådte i kraft.

9.1.2 Likestillingsloven og likestilling mellom kjønnene på kontraktrettens område

Boken *Obligasjonsrett* behandler ikke likestilling og likebehandling av kvinner og menn i kontraktsretten. Likestillingsloven er ikke nevnt.²⁵⁹ En slik observasjon kan antyde at likestillingsloven spiller en nokså perifer rolle.²⁶⁰ En annen mulig tolkning er at det ikke oppstår problemer knyttet til likestilling på kontraktrettens område. Om dette var tilfelle synes det likevel, av hensyn til fremstillingen av faget, nødvendig å synliggjøre at kontraktsretten er en del av likestillingslovens virkeområde, jfr. lovens § 2 første ledd.

Innledningsvis i boken *Obligasjonsrett* behandles de ulike rettskilder, deriblant de aktuelle lover (side 48 følgende). Prinsipielt sett kunne det være naturlig å synliggjøre likestillingsloven i et slikt innledende kapittel. Det gjøres imidlertid ikke. Likestillingslovens regler oppstiller i realiteten en begrensning i avtalefriheten.²⁶¹ Det er det samme generelle utgangspunkt: handlefrihet vs. diskrimineringsvern.

²⁵⁹ Den samme observasjonen gjøres av Nielsen (2006) på side 102.

²⁶⁰ Nielsen (2006) side 102.

²⁶¹ Nielsen (2006) side 88.

Likestilling mellom kjønnene er betegnet som et verdihensyn og er å betrakte som et reelt hensyn. Hagstrøms bok inneholder også et innledende punkt om reelle hensyn i kontraktsretten, hvor blant annet lojalitetsplikten trekkes frem (side 72 følgende). Dette er nok en anledning til å synliggjøre kjønnslikestilling som rettskilde.²⁶² Reelle hensyn som for eksempel lojalitetsplikten er godt integrert i norsk rettspraksis, og av den grunn fremhevet i litteraturen. Prinsippet om kjønnslikestilling er ikke det, og av denne grunn blir verdien heller ikke synlig for rettsanvenderne. Integrasjon i juridisk litteratur kunne dermed være et velegnet virkemiddel. Signaleffekten i den juridiske litteratur skal, som nevnt, ikke undervurderes.

Ruth Nielsen tar i sin artikkel *Ligebehandling af kvinder og mænd i kontraktretten* utgangspunkt i EU-rettslig utvikling, nærmere bestemt direktiv 2004/113/EF.²⁶³ Hun spør på bakgrunn av direktivet om de nye reglene kan bidra til at likestilling mellom kjønnene kan være å betrakte som et generelt prinsipp i nordisk kontraktsrett.²⁶⁴ Hennes poeng er at det juridiske syn på obligasjonsretten, som et forhold mellom to parter, har bidratt til å usynliggjøre likestilling mellom kjønnene. Likestilling mellom kjønnene i kontraktsretten innbærer å behandle mulige kontraktsparter likt uten å ta hensyn til kjønn.

Av andre områder det kan være hensiktsmessig med en integrasjon i obligasjonsretten, nevner Nielsen forbrukerkausjon i form av såkalt hustrukausjon og i forlengelsen av denne, avtaleloven § 36 om lemping av urimelige kontrakter/avtaler.²⁶⁵ Nielsen tar også for seg det faktum at kvinnelige næringsdrivende som har behov for kreditt, risikerer å bli behandlet dårligere enn menn i møte med store banker.

²⁶² Se også Nielsen og Tvarnø (2005) side 345.

²⁶³ Om gjennomførelse af princippet om ligebehandling af mænd og kvinder i forbindelse med adgang til og levering af varer og tjenesteydelser.

²⁶⁴ Nielsen (2006) side 73.

²⁶⁵ Nielsen (2006) side 91.

9.1.3 En forklaring på manglende kjønnsperspektiv

I henhold til Nielsen finnes forklaringen på hvorfor kjønnsperspektivet mangler i hvordan et rettssystem er bygget opp.²⁶⁶ Systemet er etter hennes modell sammensatt av tre nivåer. Overflatenivået består av de ulike rettskildene. Mellomnivået beskrives som den rettslige kultur, som igjen omfatter en generell rettslig kultur og en såkalt juridisk elitekultur som gir anvisning på tolkning og metode. Bunnlaget omfatter rettens såkalte dybdestruktur. Strukturen holder seg konstant over lengre tid og angir hvilken grunnleggende type rett som foreligger. Nielsen framholder at det er å finne en felles oppfattelse av kjønn i de tre ulike lagene, dersom man befinner seg i en stabil historisk periode. I mer ustabile eller foranderlige perioder, treffer endringer overflaten først, for deretter å ta plass i de underliggende nivåer. Av denne strukturen utledes at likestillingen i hovedsak er å finne på overflaten, og at kjønnsperspektiver dermed bare i varierende grad er integrert i rettskilder med spesiell relevans.

9.1.4 Vurdering og konklusjon

Kvinne- og kjønnsperspektivene er ikke integrert eller synliggjort i tråd med prinsippet om mainstreaming, og er ikke i overensstemmelse med fakultetsstyrets prinsippvedtak. Ruth Nielsens artikkel bør tas inn som pensum.

9.2 Rettshistorie

9.2.1 Problemstilling, læringskrav og hovedlitteratur i faget

Rettshistorien skiller seg ut blant fagene på tredje avdeling, da det er uttalt at faget er egnet både til utdyping og konkretisering av læren om diskriminering.²⁶⁷ Det argumenteres altså for at det er gode muligheter til å synliggjøre et kvinneperspektiv i litteraturen. Kvinners rettslige kapasitet på kontraktrettens område er planlagt behandlet i Dag Michalsens

²⁶⁶ Nielsen (2006) side 75.

²⁶⁷ Bull og Hellum (2003) side 5.

varslede nye lærebok.²⁶⁸ Bull og Hellum slutter seg til denne planen. Boken er imidlertid ikke kommet ut ennå. I følge dagens beskrivelse av pensum/læringskrav i rettshistorie utkommer den tidligst høsten 2008. 5-årskomiteen tar ikke opp integrasjonen av perspektivet i kommentarer til innsendte fagbeskrivelser²⁶⁹ (side 7) eller i Delinnstilling II (side 52-53).

Dagens fagbeskrivelse og læringskrav nevner ikke kjønns- eller kvinneperspektiv. Faget er karakterisert som et perspektivfag, slik at når fagbeskrivelsen fremholder at ”rettshistoriefaget skal som perspektivfag fremme forståelse for rettens forskjelligartede historiske dimensjoner”, må dette også være svært relevant i kvinnerettslig sammenheng. For øvrig må kjønnsperspektiv innlemmes i de eksisterende læringskrav.

Hovedlitteratur i faget er boken *Den europeiske rettens historie*, skrevet av Erik Anners. I tillegg skal studentene lese kompendiet *Europeisk privatrettshistorie – 6 artikler*, skrevet av Dag Michalsen.

9.2.2 Hustruens medgift og morgengave

I lærebokens behandling av romerretten i kapittel 3 beskrives kort hustruens medgift og den såkalte morgengaven som to institutter som ble opprettet innenfor ekteskapsretten (side 71). Medgiften beskrives som en erstatning av arven hun vil tape ved ekteskapsinngåelsen. Den skulle betales tilbake ved ekteskapsoppløsning, men lå ellers til mannens rådighet. Morgengaven hadde til hensikt å sikre kvinnen økonomisk for de tilfeller ektemannen døde.

²⁶⁸ Jfr. Bull og Hellum (2003) side 5.

²⁶⁹ Forslag var ikke mottatt når kommentarene ble skrevet.

9.2.3 Naturrett og ekteskapet

I bokens kapittel 14 behandler Erik Anners naturretten og som en underkategori *Naturrettstenkernes argumentasjonsteknikk* (side 193). Et eksempel som er kjønnsrelevant er hentet fra Hugo Grotius som i sin diskusjon av ekteskapet framholdt at menn og kvinner ikke var likestilte: Mannen var overhodet og kunne derfor ha flere hustruer, mens kvinnen var underordnet og hadde bare anledning til å ha én ektemann. For denne konklusjonen henviste Grotius til profetene og kongene i Det gamle testamentet og argumenterer med middelalderens moralteologi. Grotius preges av denne argumentasjonen også med hensyn til hva som var tillatt i krig. Grusomme handlinger var tillatt med begrunnelsen folkenes sedvanerett, basert på hva som hendte i antikkens kriger. Det var tillatt å skade fienden på eiendom og liv. Dersom en oppholdt seg innen fiendelandets grenser, kunne en bli drept. Man kunne drepe barn og kvinner også uten å bli straffet. Senere i sitt verk anbefaler han imidlertid å spare kvinner og barn og at den omtalte retten kan stride mot rimelighet (side 193-194).

Naturretten hentet inspirasjon fra antikken, som fikk følger for rettsutviklingen. Familieretten ble blant annet overført til en verdslig rettsorden, noe som påskyndet kvinners frigjøring fra familieband (side 201). Allerede i middelalderen hadde ekteskapsavtalen blitt fastslått som rettslig bindende, slik at kvinnen framsto som en likestilt avtalepartner. Ekteskapet måtte inngås frivillig, også fra kvinnens side. Retten til skilsmisse og kvinners arverett balanserer patriarkalisme og romerrettslig innvirkning (side 216).

9.2.4 Institusjonelle reformer

På 1700-tallet var ekteskapet en kontrakt som kunne oppløses og ingen religiøs institusjon, men var fortsatt preget av sterk patriarkalisme, skriver Anners i avsnittet *Familieretten* (side 299). Opplysningsbevegelsens krav var større likhet mellom menn og kvinner og framsatte dermed krav om naturrettens teori om ekteskapet. Kravet ble videreført av liberalistene og var i stor grad gjennomført ved begynnelsen av 1900-tallet, med unntak av

land hvor den katolske kirke stod sterkt. Imidlertid var familieretten innad med hensyn til status og eiendomsforhold, samt oppdragelsen av barna fortsatt patriarkalsk innrettet.

9.2.5 Rettslige nyskapninger

9.2.5.1 Sosialretten

Sosialrettens nyskapninger behandles av Anners på side 318-321. Sosialretten i dag har sitt opphav i den katolske kirkes innsats i middelalderen (side 318). Industrialiseringen førte med seg et behov for å erstatte gamle tekniske metoder med nye. Den førte også med seg et enormt behov for arbeidskraft og derav en utnyttelse av menneskelige ressurser, deriblant kvinner og barn (side 319). Mot slutten av 1800-tallet ble det reguleringer av barne- og kvinnearbeid.

9.2.6 Vurdering og konklusjon

Kvinne- og kjønnsperspektivet er ikke gitt noen generell plass eller systematisk integrasjon i pensum. I stedet kommer perspektivet til uttrykk på steder det innholdsmessig hører hjemme. Eksemplene er berikende, men dessverre for få. De er heller ikke undergitt noen omfattende behandling. Det konkluderes derfor med at rettshistorie ikke har integrert perspektivet tilstrekkelig.

Et forslag i påvente av ny lærebok er å supplere pensum med en artikkel kalt *På vei mot rettslig likestilling i Norge: Kvinners rettslige stilling 1850-1915* skrevet av Marit Halvorsen. Artikkelen gir en innføring i utviklingen innen privatretten på følgende områder: kvinners arverett, rettslig handleevne, muligheten til å drive håndverk og handel, familie- og ekteskapsretten. Andre viktige endringer som gjennomgås er retten til høyere utdanning og stemmeretten. Den ser også forholdet mellom historiens linjer og dagens samfunn (fram til 1985, da den ble skrevet).

10 Utvalgte fag fra 4. avdeling

10.1 Skatterett

10.1.1 Problemstilling, læringskrav og hovedlitteratur i faget

I forbindelse med innføring av ny studieordning, uttalte Frederik Zimmer i brev på vegne av faggruppen at perspektivet kan ivaretas ved behandlingen av hvorvidt beskatning skal anlegges på individ- eller parnivå.²⁷⁰ Bull og Hellum sluttet seg til Zimmers uttalelse og kom ikke med ytterligere forslag til integrering av perspektivet.²⁷¹ Av dette kan det utledes at forslaget synes tilfredsstillende ut fra de krav som på daværende tidspunkt ble stilt til integreringen av et kvinne- og kjønnsperspektiv på skatterettens område.

Studiereformkomiteen uttaler seg ikke vedrørende perspektivet, men mener generelt at fagbeskrivelse og læringskrav er godt utformet.²⁷² Perspektivet var imidlertid ikke en del av fagbeskrivelse eller læringskrav, men kom til uttrykk i samme brev som forslagene fra Zimmer.

Da forslaget ikke førte til krav om ytterligere presisering, er mitt konkrete spørsmål hvorvidt et kjønnsperspektiv rent faktisk er ivaretatt slik som forutsatt, ved behandlingen av familiebeskatningen. Dersom perspektivet er ivaretatt etter det nevnte forslag, blir min oppgave å kartlegge hvorvidt perspektivet er ivaretatt i enda større grad enn det var foreslått.

Hovedlitteratur er *Lærebok i skatterett*, 5. utgave 2005, skrevet av Frederik Zimmer. Boken er dermed revidert etter den nye studieordningen ble iverksatt. Det fremgår både av innholdsfortegnelsen og stikkordregisteret at skatterett er behandlet i et

²⁷⁰ Brev til 5-årskomiteen av 10. mars 2003, *Skatterett i ny 4. avd.* Dette er spørsmål om skattereglene skal ta hensyn til, og eventuelt hvordan, at to ektefeller lever av én inntekt, jfr. Zimmer (2005) side 42.

²⁷¹ Bull og Hellum (2003) side 5.

²⁷² *Kommentarer til innsendte fagbeskrivelser fra 5års-komiteen* side 7 og *Delinnstilling II* side 57.

Forslagene til fagbeskrivelse og læringskrav, inntatt i innstillingen, nevner imidlertid ikke perspektivet.

likestillingsperspektiv. Dette skaper noe av den oversikten man søker etter i læringskravene. Et slikt oppsett var ikke å finne i bokens forrige utgave.²⁷³

Integreringen av kvinne- og kjønnsperspektiver inngår hovedsakelig i læringskravet som omhandler skattesubjektene og derunder spesielt familiebeskatningen, som faller inn under overskriften *Spesielle skattesubjekter*, på side 369 følgende i læreboken. Perspektivet er ikke kommet til uttrykk på annen måte i beskrivelsen av faget og dets læringskrav.

10.1.2 Kjønnlikestilling som formål i skatteretten?

Kjønnsperspektivet kommer til uttrykk allerede innledningsvis i læreboken, hvor temaet er skattepolitikk (side 30). Likestilling mellom kjønnene anvendes her eksplisitt som eksempel på et ikke-fiskalt²⁷⁴ formål. Tanken er at gunstige skatteregler blant annet kan benyttes som virkemiddel til å fremme likestilling mellom kjønnene. Det slås imidlertid fast at dagens holdning innebærer at inntektsskattesystemet er et dårlig virkemiddel til å fremme slike ikke-fiskale formål, blant annet dels fordi tiltaket ville ramme tilfeldig og dels fordi det ville få uoversiktelige virkninger (og åpner for skatteplanlegging). Zimmer konkluderer her indirekte med at systemet heller ikke er egnet til å øke likestilling mellom kjønnene. Konklusjonen inneholder også et økonomisk perspektiv hvor tanken er at det generelt sett er uheldig at skattereglene påvirker skatteyterne, da dette fører til såkalt effektivitetstap. Ut i fra dette perspektivet ønsker man mest mulig nøytrale regler om skatt. Ønsker man å begunstige bestemte handlinger og aktiviteter er bevilgninger en mer effektiv metode. På den annen side finnes det enkelte områder hvor formålet nettopp er å endre menneskers adferd. Eksempelvis kan nevnes miljøavgifter. Eksemplifiseringen synliggjør det ønskede perspektiv tilstrekkelig på dette stadiet. Et slikt konkret eksempel var ikke å finne i forrige utgave av læreboken (2001).

²⁷³ Zimmer (2001).

²⁷⁴ Ordet fiskal kommer fra det latinske "fiscus" som kan oversettes med "statskasse", jfr. ordbok.no. Med fiskalt formål menes dermed et økonomisk formål; et formål som gjelder statens finanser. Fiskale formål omfatter dermed som utgangspunkt ikke for eksempel miljøhensyn eller likestillingshensyn.

Det kan være en stor fordel å bli gjort oppmerksom på denne rettspolitiske problemstillingen allerede innledningsvis i boken. Slik har man vurderingen som en slags innføring for senere problemstillinger. Da man i skatteretten kontinuerlig foretar avveininger mellom individets frihet og likhet mellom individer, synes det naturlig og nokså grunnleggende innledningsvis også å påpeke likestilling med hensyn til kjønn. Diskrimineringsvernet settes ofte opp som motsats til individets handlingsfrihet.

10.1.3 Familiebeskatningen

I henhold til det ovenfor nevnte forslag, skulle hovedvekten av integreringen legges i forbindelse med behandlingen av familiebeskatningen. Dette kan presiseres til å gjelde først og fremst sambeskatningsreglene for ektefeller, som behandles på side 387 følgende.

Den obligatoriske sambeskatningen for ektefeller gjorde det vanskelig for gifte kvinner å entre arbeidslivet. En historisk utvikling av sambeskatningen behandles i et petitavsnitt. Avsnittene satt i petit omfattes imidlertid ikke av læringskravene. Det fremholdes likevel at innholdet i avsnittene vil være nyttig som bakgrunnsstoff og supplement til stoffet som omfattes direkte av læringskravene.²⁷⁵ En tilsvarende holdning understrekes også av forfatteren, i lærebokens forord. Videre følges historiens linjer av debatten om ”skatteklasse 2” i samme avsnitt. Det kan dermed stilles spørsmål ved stoffets eksamensrelevans. Gjeldende rett bygger imidlertid på en mellomting mellom beskatning på individ- og parnivå, slik at historiske forkunnskaper om debatten er relevant for forståelsen av beskatningen til ektefeller de lege lata. Avsnittet om sambeskatning for ektefeller og historien bak er videreført fra bokens forrige utgave (2001). Enkelte deler som i forrige utgave var satt i petit er blitt forstørret, og inngår i dag som en del av læringskravene. Dette illustrerer en vilje til oppfølging av integrasjonstiltaket på forfatterens eget initiativ.

²⁷⁵ Pensum/læringskrav (Skatterett). Høsten 2007.

10.1.4 Undervisning

Sambeskatningens historiske utvikling, sett fra et kvinneperspektiv, kommer også til uttrykk i forelesningsserien i skatterett.²⁷⁶ Problemstillingen skisseres kort, og kvinnes vanskelige situasjon belyses herved. Problemet søkes løst ved at det kan kreves særskilt ligning, og historien belyser dermed gjeldende rett.

10.1.5 Direkte og indirekte diskriminering i et skatterettslig perspektiv

Til tross for at skatteloven²⁷⁷ ikke inneholder noen regler som *formelt* diskriminerer på grunnlag av kjønn, ønsker Zimmer i læreboken å anlegge et likestillingsperspektiv på faget. Dette på bakgrunn av at likestillingsloven kommer til anvendelse på skatterettens område, og det kan derfor bli tale om *indirekte* forskjellsbehandling.²⁷⁸ Det er i denne sammenheng inntatt et eget punkt i læreboken, med titteloverskriften *Skatterett og likestilling*²⁷⁹ hvor forfatteren tar opp problemstillinger knyttet til *kjønnslikestilling*. I dette avsnittet er det inntatt synspunkter og pekt på problemstillinger med hensyn til blant annet husarbeid, omsorgsarbeid, kapitalinntekt og barnetrygd. Fremstillingen i pensumlitteraturen belyser altså et større område enn familiebeskatningen, og rekker dermed lenger enn det ovenfor nevnte forslaget til 5-årskomiteen. Det er blant annet pekt på hvordan ligningsmyndighetenes praksis kan føre til indirekte diskriminering, og med dette vist til praksis fra den tidligere Klagenemnda for likestilling.²⁸⁰ Dette er et organ som det er naturlig å fremheve i denne sammenheng. Videre er det henvist til kvinnerettslig

²⁷⁶ Holdt av Zimmer, Misjonssalen våren 2007.

²⁷⁷ Lov om skatt av formue og inntekt (skatteloven) av 26. mars. Nr. 14. 1999.

²⁷⁸ Jfr. likestillingsloven § 3 tredje ledd.

²⁷⁹ Avsnitt 1.5.5 på side 41 følgende.

²⁸⁰ Sak nr. 11/2003. Klagenemnda fastslo at skatteloven § 6-48 om standardfradrag for kostnader til stell og kost av barn var i strid med likestillingsloven § 3 tredje og fjerde ledd, fordi foreldre som faktisk betaler tilsyn ikke får fradrag fordi barnet bor hos den andre forelder mer enn 50 % av tiden. Dette rammet kjønnskjevnt; menn stilles dårligere enn kvinner fordi barnet statistisk oftest bor hos mor. Zimmer nevner i petit på side 216 at til tross for Klagenemndas konklusjon fortsetter praksis på samme måte i henhold til lignings-ABC 2004.

litteratur.²⁸¹ De rettskildene som her nevnes konkretiserer behandlingen av likestillingsperspektivet. Dette gir fremstillingen dybde og man får inntrykk av at spørsmålene som reises er av vesentlig betydning. Avsnittet *Skatterett og likestilling* er først inntatt ved revisjonen, etter at den nye studieordningen var iverksatt. Fordelen med et eget avsnitt som behandler de aktuelle problemstillingene er at perspektivet synliggjøres i tilstrekkelig grad.

10.1.6 Skattefritak for realisasjonsgevinster ved salg av egen bolig

Realisasjon av boligeiendom er fritatt for gevinstbeskatning dersom vilkår om eiertid og brukstid er oppfylt. For tilfeller hvor skattyter ikke oppfyller vilkårene er utgangspunktet at gevinsten er gjenstand for beskatning. Det oppstilles imidlertid visse unntak for ektefeller og samboere med felles barn i skatteloven § 9-3 annet ledd, bokstav b, tredje punktum. Unntaket fungerer slik at den utflyttede ektefelle eller samboer godskrives den annen ektefelles eller samboers botid. Noe som innebærer at den utflyttede blir spart for gevinstbeskatning, dersom ektefellen opptjener den nødvendige botid. Partene likestilles således i skattemessig forstand. Zimmer eksemplifiserer med et tilfelle hvor den ene er boligeier, mannen typisk, og den andre får en bruksrett, jfr. ekteskapsloven § 68, typisk hustruen (side 234).

10.1.7 Vurdering og konklusjon

Jeg konkluderer med at kvinne- og kjønnsperspektivet er integrert systematisk i faget skatterett. Behandlingen tar opp prinsipielle spørsmål og debatter, i tillegg til konkrete eksempler. Zimmers integrasjon av kjønnsperspektivet står i denne sammenheng som et *eksempel til etterfølgelse* både med hensyn til synlighet og innhold. Mainstreamingen favner også videre enn det tilsluttede forslaget fra fagansvarlig, da behandlingen går utover beskrivelsen av sambeskatningsreglene. Kravet til synbarhet er også ivaretatt i register og

²⁸¹ Sverdrup, Det to-sporede lovsystemet – belyst med eksempler fra skatteretten. I: *Kvinnerett II* side 31 følgende.

overskrifter. Jeg konkluderer med at integrasjon er foretatt i samsvar med fakultetsstyrets vedtak.

10.2 Strafferett og straffeprosess

10.2.1 Problemstilling, læringskrav og hovedlitteratur i faget

Den overordnede målsettingen for blant annet fagene strafferett og straffeprosess, i integrasjonskravets sammenheng, er et ønske om en utvikling av kvinne- og kjønnsperspektivet med hensyn til det menneskerettslige integritetsvernet.²⁸² Dette presiseres i Integrasjonsnotatet til å omhandle ikke bare forholdet mellom stat og individ, men også forholdet mellom individer. Temaer som vold og mishandling i hjemmet og offerets stilling i straffeprosessen fremheves som egnet til å belyse rettsutviklingen. Fornærmedes stilling innebærer innflytelse på påtalespørsmålet, foreldelse av påtaleretten, samt øvrige virkninger av å være fornærmet. 5-årskomiteen uttaler i sin kommentar til fagbeskrivelsen i prosessfagene:

”De internasjonale menneskerettighetenes betydning bør framgå både av fagbeskrivelsen og læringskravene. I valget mellom ulike prosessuelle emner, *bør* fornærmedes stilling ut fra kjønns- og kvinneperspektiv behandles”.²⁸³ (min kursivering)

Videre har Studiereformkomiteen uttalt:

”*Vi deltar gjerne i et arbeid med å utvikle kvinne- og kjønnsperspektivet i prosess, og synes ikke arbeidet bør begrenses til fornærmedes innflytelse – hvor for øvrig viktige sider behandles i strafferetten – men også omfatte andre spørsmål som f eks begrensninger i vitneplikten, domstolens sammensetning og rettshjelpordningen.*

²⁸² Bull og Hellum (2003) side 5.

²⁸³ *Kommentarer til innsendte fagbeskrivelser fra 5års-komiteen* side 8.

Kjønnsperspektivet *kan sikkert også* utvikles i lærestoffet om siktedes stilling, påtalemyndighetenes kompetanse og prioriteringer, osv.”²⁸⁴ (min kursivering)

5-årskomiteen viser en positiv holdning til en integrering, men samtidig også en lite forpliktende holdning.

Straffeloven § 192 blir trukket frem som en bestemmelse som er egnet til å belyse strafferetten med et kjønnsperspektiv i forslag til fagbeskrivelse på vegne av faggruppen.²⁸⁵ Bull og Hellum argumenterer imidlertid for at perspektivet i større grad må knyttes opp mot den generelle menneskerettighetsproblematikken.²⁸⁶ Forslaget blir dermed ikke ansett å være tilstrekkelig for integreringen av perspektivet.

Det kan spørres om behandlingen av straffeloven § 192 belyser kjønnsperspektivet, slik det ble foreslått. Jeg vil undersøke hvorvidt kvinne- og kjønnsperspektivet knyttes opp mot fornærmedes stilling i straffeprosessen. En problemstilling er om rettsutviklingen er belyst ved en integrering av vold i hjemmet. Et spørsmål som jeg skal forsøke å besvare er om og eventuelt hvordan kvinne- og kjønnsperspektivet er knyttet opp mot generelle menneskerettslige problemstillinger.

Kvinne, kjønns- og/eller likestillingsperspektiv nevnes ikke i den nokså korte fagbeskrivelsen. Ettersom det ønskes vektlagt generelle menneskerettslige problemstillinger, må perspektivet eventuelt behandles under grunnleggende hensyn knyttet til en rettsstat, hensynet til borgernes rettssikkerhet og/eller internasjonale menneskerettigheter som rettskildefaktor. Fra den spesielle strafferetten fremheves straffeloven § 192. Bestemmelsen faller inn under kravet til ”god forståelse” i læringskravene. Det sies imidlertid i beskrivelsen av læringskravene at den grundige

²⁸⁴ Delinnstilling II side 63.

²⁸⁵ Notat av 11. mars 2003 til 5-årskomiteen. Fra Ståle Eskeland og Ulf Stridbeck.

²⁸⁶ Bull og Hellum (2003) side 6.

behandling av de straffebedene som omfattes av kravet til ”god forståelse”, kun er eksempler på tolkningen av straffebedene. Uavhengig av formålet kan selvsagt forfatterens behandling av straffeloven § 192 være egnet til å belyse kjønnspektivet i strafferetten.

I straffeprosessen er det særlig under behandlingen av fornærmedes stilling at kjønnspektivet kan synliggjøres. I henhold til læringskravene kreves det god forståelse av hovedreglene om ofrenes stilling i prosessen.

Hovedlitteratur på strafferettens område er *Alminnelig strafferett*, skrevet av Johs. Andenæs eller alternativt *Strafferett* skrevet av Ståle Eskeland. Siste utgave av *Alminnelig strafferett* foreligger fra 2004, og er dermed revidert etter den nye studieordningen ble iverksatt. Annen utgave av boken *Strafferett* er utgitt i 2006, og er også oppdatert etter innføringen av masterordningen. For den spesielle delen av strafferetten gjelder Andenæs’ bøker om henholdsvis *Spesiell strafferett* (skrevet sammen med Anders Bratholm) og *Formuesforbrytelsene*. Disse to lærebøkene er imidlertid ikke revidert etter 1996 og ble allerede i 2003 ikke ansett å være egnet, da det har skjedd viktige endringer.²⁸⁷ Det finnes imidlertid en artikkel med tittelen *Straffeloven § 192 om voldtekt – et supplement til pensum i spesiell strafferett*²⁸⁸, som har sitt formål uttalt i tittelen. Den er likevel ikke formelt inntatt som litteratur i faget, men den anbefales. Jeg anbefaler at den tas inn.

Nåværende pensumlitteratur i straffeprosess er *Rettergang I* og *Rettergang II*, skrevet av Jo Hov. Bøkene har akkurat kommet i ny utgave (2007), og det foreligger altså oppdatert utgave etter vedtagelsen av den nye studieordningen. Den forrige utgaven ble utgitt i 1999.

Det fremgår av Delinnstilling II at faglærerne er positive til en integrasjon av kvinne- og kjønnspektivet i straffeprosessen. Det fremkommer også et ønske om å tilføre empirisk kunnskap. På den annen side understrekes det at siderammene begrenser ønskene om integreringen, slik at perspektivet må søkes innlemmet i de øvrige læringskravene.

²⁸⁷ Notat 11. mars 2003. Fra Ståle Eskeland og Ulf Stridbeck side 4.

²⁸⁸ Ertzeid I: JV-2006-337.

Avslutningsvis i sine kommentarer uttales at ”Komiteens ser gjerne at det arbeides videre med integrasjon av kvinne- og kjønnsperspektivet.”²⁸⁹ Det nevnes ikke hvordan det skal gjøres eller av hvem.

10.2.2 Straffeloven § 192

I henhold til pensum/læringskrav i strafferett kreves det god forståelse av dette straffebudet. Årsaken til at nettopp denne bestemmelsen blir fremlagt som egnet til å belyse et kjønnsperspektiv er at det vanlige er at en kvinne voldtas av en mann. Kvinnen er altså vanligvis offeret. Dette presiseres også i lærebokens (Andenæs og Bratholm) kapittel 14, som omhandler voldtekt. Deretter fremheves det at lovteksten er kjønnsnøytral. Den selvsagte slutning; at straffebudet også rammer kvinner som voldtar menn og voldtekt mellom homofile, understrekes med dette. Likestillingsperspektivet må synes relevant også fra et mannlig ståsted nettopp her, da det er lite fokus på voldtekt av menn i dagens samfunn. Dette er en naturlig konsekvens av at de fleste ofre for voldtekt er kvinner. Det kan imidlertid gjøre det desto vanskeligere for menn å stå frem i rollen som offer, og det kan derfor tenkes (store) mørketall.

Norge har som nevnt ovenfor i avsnitt 1.4.1 mottatt kritikk fra FNs kvinnekomité, på grunn av det lave antallet domfellelser av antallet anmeldte voldtekter. På bakgrunn av dette ønskes det tiltak som bedrer situasjonen, muligens som alternativer til straff. Hennums foreløpige konklusjon på problemstillingen er følgende;

”Kanskje er svaret at samfunnsmessige tiltak, det være seg rettslig behandling eller alternativ konfliktløsning, blir svært ’fattige’ forsøk på å løse et samfunnsmessig problem. Et problem som har sitt utspring i *de grunnleggende maktforskjeller som eksisterer mellom kjønnene*” (min uthevelse).²⁹⁰

²⁸⁹ Delinnstilling II side 63.

²⁹⁰ Hennem (2004) side 7.

Et fokus på kjønn i forbindelse med behandling av straffeloven § 192 kan være med på å skape et mer bevisst og realistisk forhold til den straffbare handlingen som betegnes som voldtekt. Påstanden om den ”grunnleggende maktforskjell” er ikke gjenstand for behandling i den strafferettslige litteraturen i dag. Kanskje burde den være det. Kvinners integritetsvern har behov for å bli styrket. Dersom en integrasjon i den juridiske litteratur kan være et virkemiddel, burde det absolutt forsøkes. Det er tale om holdninger, og som alle vet endres de sjelden raskt. Derfor bør man helst begynne på flere steder. En ny avhandling viser også at funksjonshemmede kvinners vern mot voldtekt er svakere enn andre kvinners vern.²⁹¹ Bolken Ballangrud (2007) viser hvordan kvinner med funksjonsnedsettelse i lovverket har samme strafferettslig vern som andre personer, til og med også et utvidet vern gjennom straffeloven § 193 annet ledd. Problemet er at dette vernet ikke alltid gjenspeiles i praksis fra domstolene. I tillegg er et av hennes funn at domstolene ser ut til å ta voldtekt av funksjonshemmede mer alvorlig enn voldtekt av berusede personer. Disse funnene illustrerer en ulik behandling innad i gruppen kvinner som praktiseres i domstolene.

Staten kan stilles ansvarlig etter EMK dersom vernet mot vold og seksuell vold er for svakt i selve lovgivningen, hos domstolene i praksis eller ved en stats manglende iverksettelse av adekvate tiltak for å hindre (seksuell) vold, se avsnitt 5.3.2.2.

Dagens pensumlitteraturs framstilling av § 192 tilfredsstiller ikke integrasjonskravet.

10.2.3 Fornærmedes stilling i straffeprosessen

Rettergang II har i kapittel 6 en framstilling av fornærmede. På bakgrunn av at den nye straffeloven fra 2005 (som ikke har trådt i kraft) bygger på at fornærmede ikke lenger får noen formell innflytelse på spørsmålet om offentlig straffeforfølgning og en ny

²⁹¹ Bolken Ballangrud, *Seksuelle overgrep mot kvinner med funksjonsnedsettelse. En analyse av straffeloven §§ 192 og 193 med den tilhørende rettspraksis.* (2007).

bestemmelse § 62 a i straffeprosessloven (som ikke har trådt i kraft), er framstillingen av fornærmede redusert (side 257).

Del II i kapittel 6 som omhandler hvilke hensyn som taler for eller i mot å gi fornærmede innflytelse i saken er unntatt fra dagens læringskrav. Unntaket er et eksempel på en uheldig prioritering sett i lys av ønsket om integrasjon. Del III om *fornærmedes innflytelse på spørsmålet om offentlig påtale* er imidlertid pensum. Framstillingen er oversiktspreget fordi fornærmedes rett til å begjære påtale ”synger på siste verset” (side 261). Integritetsvern og den ”klassiske” betydningen av rettssikkerhetsbegrepet, jfr. avsnitt 5.3.2 er ikke en del av dette kapitlet.

I *Spesiell strafferett*, riktignok i petit, vises det til straffeprosessloven § 134 (side 110). Bestemmelsen inneholder et betinget forbud mot bevisførsel om vitnets tidligere seksuelle adferd. Formålet som er å bedre fornærmedes stilling, blir i realiteten å bedre kvinners stilling, da det vanlige er voldtekt av kvinner. Avslutningsvis i petitavsnittet henvises leseren til kvinnerettslig litteratur.²⁹² Straffeprosessloven § 134 er så vidt nevnt i bøkene *Rettergang I* og *Rettergang II*. Hva angår den ovenfor nevnte bestemmelsen, straffeloven § 192, gjelder hovedregelen om ubetinget offentlig påtale, jfr. straffeloven § 77. Til tross for den store påkjenningen for kvinnen, fremgår det av *Spesiell strafferett* (side 113). Eksemplifiseringen skjer her hele tiden med kvinnen i rollen som offer. Med formål om å minske den store påkjenningen for kvinnen ble ordningen med bistandsadvokat innført, skriver Andenæs/Bratholm. Reglene om rett til bistandsadvokat gis kun en kort og kjønnsnøytral behandling i *Rettergang II* (side 274-275) hvor det blant annet sies at ”Bakgrunnen for regelen om bistandsadvokat i sedelighetssaker er på sett og vis grei. En sedelighetssak kan være en belastning for fornærmede på mange måter.”

En ny offentlig utredning kan med fordel nevnes: *NOU 2006: 10 Fornærmede i straffeprosessen – nytt perspektiv og nye rettigheter*. Utredningen går ikke inn for at

²⁹² Blant annet Asta, Magni Lykkjen. *Voldtekt. Ei bok om kvinneundertrykking*, 1976 og Tove Stang Dahl. *Pene piker haiker ikke*, 1994.

fornærmede gis partsstilling, men inn på en rekke forhold for å styrke fornærmedes prosessuelle rettigheter under alle sakens stadier.²⁹³

10.2.4 Vold i hjemmet

I følge Delinnstilling II uttaler faglærerne 9. april 2003 at ”om det kan bli plass til stoff som spesielt gjelder ”vold i hjemmet”, som 5-årskomiteen er inne på, gjenstår å se.²⁹⁴

Voldtekt i ekteskapet kan plasseres under kategorien vold og mishandling i hjemmet. Voldtekt i ekteskapet er av en særlig karakter, fastslås det. Hva den særlige karakteren består av er imidlertid noe uklart. Det er tidligere beskrevet slik at inngåelse av ekteskap var å anse som et forhåndssamtykke til ”ekteskaplige plikter”.²⁹⁵ Mannen syntes å ha fri tilgang til kvinnen. Det ser imidlertid ut til at denne tanken førte til at voldtekt mellom ektefeller tidligere bare var å anse som for eksempel legemsfornærmelse etter straffeloven § 228.²⁹⁶ Det er altså slik at først i 1974 anses det å foreligge et prejudikat i retning av at straffeloven § 192 kan anvendes også på ektefeller i følge Andenæs og Bratholm side 52.

Familievold blir også behandlet i sammenheng med påtalereglene for straffeloven § 228 om legemsfornærmelse av Andenæs og Bratholm side 52. Påtale av legemsfornærmelser er normalt betinget av fornærmedes begjæring. Det er imidlertid gjort unntak i saker om familievold, slik at påtalen nå er ubetinget offentlig. Endringen er utslag av et ønske om skjerpet holdning til vold innen familien. Det kan derfor med fordel presiseres at dette er en endring som i praksis angår kvinnen i rollen som fornærmet.

²⁹³ NOU 2006: 10 side 17-20.

²⁹⁴ Delinnstilling II side 59.

²⁹⁵ Dahl (1994) side 214.

²⁹⁶ Se som eksempel Rt. 1964.18.

10.2.5 Straffutmåling

Domstolene har i saker om blant annet hustruvold blitt kritisert for, ved straffutmåling, å legge vekt på det kulturelle og religiøse mangfold som eksisterer i dag.²⁹⁷ En slik vektlegging svekker kvinners integritetsvern. Eskeland hevder i sin bok at Høyesterett ser ut til å ha skiftet syn, slik at domfeltes kulturelle bakgrunn ikke vektlegges, når den resulterer i alvorlige straffbare handlinger (side 440). Dette i motsetning til avgjørelsen inntatt i Rt. 1984.1146 hvor Høyesterett uttaler:

”I det foreliggende tilfellet er imidlertid de domfeltes handling slik influert og motivert av det krav det hjemlige miljø og deres landsmenn her i landet stiller til dem i den situasjonen de var kommet opp i, at jeg finner det ved straffutmålingen må tas hensyn til dette.”

Underpunktet i Eskelands bok om *kulturbakgrunn o.l.* som er en del av punktet *trekk ved domfelte*, er imidlertid ikke omfattet av pensum.

10.2.6 Kvinners kriminalitet

I *Alminnelig strafferett* finnes et eget avsnitt om forskjeller i kvinners og menns kriminalitet (side 32-34). Statistisk er kvinners kriminalitet svært mye lavere enn hos den mannlige delen av befolkningen. I dette avsnittet blir det foretatt en drøftelse av hvorvidt statistikken tilsvarende det faktiske omfanget av kriminalitet begått av kvinner. Det blir konkludert med at den ”i det vesentlige er reell” (side 32). Av dette utleder forfatteren at det ikke synes som om ”kvinners rettslige likestilling med mannen har ført til noen vesentlig forandring.” I forlengelsen av denne konklusjonen drøftes forskjellige årsaker til den store forskjellen. Avsnittet er imidlertid ikke gjort til pensum.

²⁹⁷ Hellum (2005) side 4.

10.2.7 Kjønn som permanent egenskap hos domfelte

I boken *Strafferett* er også *kjønn* å finne blant de mange stikkord oppført i bokens register. Derfra henvises leseren til *diskriminering* og det oppgis en rekke sideantall. Ett av treffene omhandler kjønnsdiskriminering, og har overskriften *trekk ved domfelte*.²⁹⁸ Eskeland operer her med to hovedkategorier av permanente trekk ved domfelte. I førstnevnte kategori finner vi egenskaper, som for eksempel kjønn, som det i utgangspunktet er diskriminerende/usaklig å legge vekt på, også ved straffeutmålingen. Likevel foretas det en kopling mellom kjønn og straffeutmåling. Dette eksemplifiserer forfatteren med et tilfelle hvor en kjønnsdiskriminerende handling utløser en voldshandling. Diskrimineringen blir da ansett å være et formildende moment ved straffeutmålingen. Kapitlet hvor kjønn illustrerer *trekk ved domfelte* er ikke inntatt som en del av nåværende pensum/læringskrav.

10.2.8 Vurdering og konklusjon

Behandlingen av straffeloven § 192 belyser kjønnsperspektivet både fra den kvinnelige og den mannlige siden. Boken er imidlertid over ti år gammel og trenger dermed oppdatering. For eksempel er det foretatt endringer i skyldkravet, slik at uaktsom grov voldtekt også er belagt med straff. Endringen må kunne sies å ha til hensikt og som følge å bedre kvinnens stilling. Gjennomgangen av pensumområdene for den foreslåtte integreringen viser at kjønnsperspektivet er vesentlig dårligere ivaretatt enn det som er ønsket.

Integritetsvernet og rettssikkerhetsbegrepet er fraværende i behandlingen av fornærmede. Robberstad har tidligere uttrykt problemet: ”Den internasjonale bevegelsen for å bedre ofrenes stilling har til nå ikke gjort seg særlig gjeldende i norsk juridisk teori. Vi har stort sett stått utenfor den internasjonale debatten, og offerbevegelsen har vært svak i Norge. Men enkelte endringer har skjedd, først og fremst gjennom bistandsadvokatordningen fra 1981.”²⁹⁹

²⁹⁸ Kapittel XVIII: 2.3.8. på side 435.

²⁹⁹ Robberstad. *Fornærmedes stilling i straffeprosessen* (1999) side 62.

Jeg konkluderer etter dette med at integrasjonen ikke er i samsvar med fakultetsstyrets vedtak.

10.3 Perspektivfaget retts sosiologi

10.3.1 Problemstilling, læringskrav og hovedlitteratur

Perspektivfaget retts sosiologi beskriver og analyserer retten og dens virkninger. Ut i fra denne tilnærmelsen må det synes naturlig å belyse rettssystemet ut i fra et kvinne- og kjønnsperspektiv. Faget er særlig egnet til å belyse forskjellen mellom et kjønnsnøytralt lovverk og en kjønns spesifikk virkelighet. Retts sosiologi må altså være et egnet fag til å sette diskriminering og likestilingsproblemer inn i en bredere samfunnsmessig sammenheng. Faget er imidlertid gjort semi-obligatorisk ved overgangen til masterordningen. Det er altså slik at studentene kan velge om de vil lese og ta eksamen i rettsøkonomi eller retts sosiologi. Flertallet av studenter velger retts sosiologi, slik at det kan argumenteres for at faget likevel kan synes som en velegnet formidlingskanal for kjønnsperspektivet.

Integrasjonsnotatet tar ikke opp integrasjon av kvinne- og kjønnsperspektivet i retts sosiologi. 5-årskomiteen kommenterer heller ikke perspektivet. Dette er uheldig, da fagets intensjon er å gi et perspektiv på retten og er et fag med stor bredde. Under gjennomgangen av prosessfagene skriver komiteen imidlertid at ”empirisk kunnskap om straffesystem og kjønn kan inngå i retts sosiologi.”³⁰⁰

Hovedlitteratur i faget er *Retten i samfunnet*, 5. utgave 2005, skrevet av Thomas Mathiesen. Boken foreligger altså i revidert utgave etter vedtagelsen av ny studieordning. I tillegg er det i forbindelse med masterordningen utgitt et kompendium i retts sosiologi, bestående av en rekke artikler, skrevet av forskjellige forfattere. Endelig er det inntatt i

³⁰⁰ Delinnstilling II side 63.

pensumlitteraturen en artikkel kalt *Forretningsadvokater i globaliseringens tid – en sammenlikning av situasjonen i Norge og i Tyskland*, skrevet av Knut Papendorf.

Kvinne- og kjønnsperspektivet nevnes ikke eksplisitt i læringskravene til faget. I forslag til læringskrav skulle kapitlet i Mathiesens lærebok om *likhet og rett – klasser og kjønn* inngå som pensumlitteratur.³⁰¹ I bokens nyeste utgave heter kapitlet *likhet og rett – klasser, kjønn og etnisitet?*. Forslaget samsvarer imidlertid ikke med någjeldende læringskrav, da det ikke kreves god forståelse av dette kapitlet. Betydningen av dette er først og fremst at pensum utelukker behandlingen og drøftelsen av hvorvidt formell likhet i loven tilslører en reell ulikhet med hensyn til kjønn. Reell ulikhet behandles også med henblikk på klasser og etnisitet. Underpunktet *likhet, rett og kjønn* framhever imidlertid utelukkende ulikheten i kjønnssammenheng, kvinnekampen og faget kvinnerett. I drøftelsen tas det opp balgrunnen for og kritikken mot likestillingsloven forut for dens vedtagelse. I forlengelsen av dette reises det spørsmål med hensyn til kvotering, både hvor praktisk dette virkemiddelet kan sies å være og i tillegg innvendinger av prinsipiell karakter. At nettopp dette underpunktet positivt er unntatt fra dagens læringskrav synes å gi signaler i motsatt retning av det fremsatt et ønske om integrering av kjønnsperspektivet.

10.3.2 Kjønnlikestilling, kompleksitet og rettslig pluralisme³⁰²

Forholdet mellom religionsfrihet og kjønnlikestilling belyses i Anne Hellums artikkel kalt *Menneskerettigheter, pluralisme, kompleksitet og integrasjon*. Artikkelenes hovedtema er ”menneskerettighetens potensial som brobygger mellom kravet om diversitet, frihet og likhet i det kulturelt komplekse Norge”. Utfordringen presiseres til, i kvinnerettslig perspektiv, å skape balanse mellom religionsfrihet, diskrimineringsvern og selvbestemmelse i forholdet til ulike religioner og kulturer.

³⁰¹ Delinnstilling II side 55.

³⁰² Begrepet rettslig pluralisme er ofte betegnet som ulike og parallelle/samtidige rettssystemer som kan ha virkning for de samme rettssubjekter, jfr. som eksempel Sand (2005) side 12.

Likestillingsloven § 2 brukes av Hellum som eksempel på rettslig pluralisme i såkalt *formell eller svak* forstand.³⁰³ Bestemmelsen er et unntak fra prinsippet om likestilling mellom kjønnene og gir adgang til diskriminering på grunn av seksuell legning og kjønn. Unntaket er ikke i overensstemmelse med Kvinnekonvensjonen og dens artikkel 5. Det tidligere Diskrimineringsombudet og Diskrimineringsnemnda har i saker tolket bestemmelsen innskrenkende på bakgrunn av Norges internasjonale forpliktelser.

Som eksempel på såkalt *sterk eller reell* rettslig pluralisme viser Hellum til maktforholdene i lokale menighetsråd, som fører til at religiøse begrunnelser slår gjennom overfor likestillingsprinsippet i norsk rett.³⁰⁴ Det legges ofte vekt på kjønn og seksuell legning ved ansettelser av prester til tross for at aktiviteten ikke omfattes av unntaksbestemmelsen i likestillingsloven § 2.

Hellum illustrerer den kulturelle kompleksitetens innvirkning på retten ved hjelp av kvinner og barns rettighetsperspektiv. Det er en utfordring å kombinere diskrimineringsvern, retten til selvbestemmelse og religionsfrihet. Vanskelighetene belyses med den såkalte ACE-saken og diskusjonen om forbud mot bruk av hijab, hvor jurister inntar forskjellig standpunkt. Det vesentlige synes å være at det må foretas en avveining av de ulike hensyn som gjør seg gjeldende i de ulike situasjoner.

Hierarkiseringen av diskrimineringsvernet på grunnlag av kjønn og rase tas opp med hensyn til Kvinnekonvensjonen og Rasediskrimineringskonvensjonen, da disse konvensjonene ikke er inkorporert gjennom menneskerettsloven, men gjennom henholdsvis likestillingsloven og diskrimineringsloven uten noen bestemmelse om forrang.

³⁰³ Med rettslig pluralisme i *svak/formell* forstand forstås i artikkelen tilfeller hvor en stats offisielle rettssystem opererer side om side med for eksempel importert rett, ulike gruppers sedvanerett og religiøs rett.

³⁰⁴ Med *sterk eller reell* rettslig pluralisme menes i artikkelen en formell rettsenhet som inngår i samspill med andre normsystemer av religiøs, sosial og kulturell karakter.

Hellum etterspør empirisk forskning eksemplifisert gjennom ekteskapsloven § 7 bokstav 1.³⁰⁵ Bestemmelsen ble vedtatt uten empirisk undersøkelse av problemets utbredelse og art. Hun påpeker at innvandrerkvinner rett til skilsmisse ofte ikke blir reell blant annet fordi oppholdstillatelsen avhenger av ektefellen og at norsk sivil skilsmisse ikke anerkjennes av trossamfunnet deres.

Hun poengterer at det er behov for empiri for å belyse minoriteter innen minoritetsgruppen. Minoritetsgruppeperspektivet kan være vanskelig fordi det finnes svake grupper innad i gruppen, som for eksempel barn og kvinner.

10.3.3 Vold mot kvinner

Hellum belyser også hustruvold gjennom å påpeke at Norge er blitt utsatt for kritikk fordi det tas hensyn til religiøst og kulturelt mangfold i saker om æresdrap, hustruvold og barnemishandling (side 4).

Sally Engle Merry tar opp utviklingen av vold mot kvinner som et menneskerettighetsproblem i sin artikkel *Women, Violence, and the Human Rights System*. Vold mot kvinner har vært et tema side 1970-tallet. Oppmerksomheten vokste imidlertid på 1990-tallet og man argumenterte med at der hvor stater svikter i å beskytte kvinner mot vold, har de brutt menneskerettighetene, til tross for at dette er handlinger utført av private mennesker.

10.3.4 Makt og rettsliggjøring

Makt og rettsliggjøring er et hovedtema i kompendiet i retts sosiologi. Temaet er belyst med kapittel 7 *Rettsliggjøring og maktforskyvning* i *Makten og demokratiet* (2003) hvor rettsliggjøring beskrives som maktforskyvning: Innbyggerne oppnår flere rettigheter og makt flyttes til rettighetshavere og rettsvesen fra de folkevalgte organer. Fokus på

³⁰⁵ Se også avsnitt 7.1.2.3.

rettigheter og markedsstyring øker behovet for jurister. Internasjonaliseringen gjør at nasjonale domstoler underordnes overnasjonale domstoler.

Hege Skjeies særuttalelse og kritikk i NOU 2003:19 *Makt og demokrati* tas opp i artikkelen *Om maktens rettsliggjøring og rettsliggjøringens maktpotensiale* av Kristian Andenæs. Kritikken går i hovedsak ut på at rettsbeskyttelse av sårbare grupper og individer er i strid med demokratihensynet. Andenæs tar også med kritikk av den forrige maktutredningen i sin artikkel: Maktutredningene presenterte ikke et nedenfra-perspektiv hvor de undertrykte og kontrollerte befinner seg, kun et perspektiv ovenfra på makt. Herved er inkludert et manglende kvinneperspektiv.

Inger-Johanne Sand tar også opp Hege Skjeies kritikk i sin artikkel *Hva er rettens rolle i dag?*. Skjeie hevder i strid med flertallet at rettigheter til individene kan styrke demokratiet i stedet for å svekke det (side 26). Menneskerettigheter og sosiale rettigheter kan bidra til å sikre og utvide demokratiske prosesser. Ikke-diskrimineringsregler kan anvendes til å sikre deltakelse av alle samfunnsmedlemmer. Her vektlegges at det kan være spesielt viktig for å oppnå kjønnsrettferdighet (side 28 og 31). Dette taler igjen for et klarere diskrimineringsvern som kan skapes ved at Kvinnekonvensjonen og Rasediskrimineringskonvensjonen inkorporeres i menneskerettsloven.

10.3.5 Undervisning

Faget skal som sagt beskrive retten ved hjelp av ulike perspektiv. Perspektivene skal i følge fagbeskrivelsen ”utvikle evnen til kritisk refleksjon om retten”. Dette ble fulgt opp av kursleder³⁰⁶ i blant annet emner som familievold og voldtekts- og sedelighetssaker. Det fremheves for eksempel at det må tas hensyn til lovens begrensede virkning på slike rettsområder, og påpeker således andre måter å forebygge vold og voldtekt. Som eksempel nevnes økt lys i Oslos gater og større åpenhet i forbindelse med diskusjon.

³⁰⁶ Kursholder Evy Frantzen. Vårsemesteret 2007.

10.3.6 Vurdering og konklusjon

Det er utilfredsstillende at kapitlet kalt *Likhet og rett – klasser, kjønn og etnisitet?* ikke er på pensumlisten. Blandingskompendiet tar imidlertid opp flere aspekter som angår rett, kjønn og virkelighet. Menneskerettigheter, kulturell kompleksitet og forholdet til religion belyses gjennomgående i Hellums artikkel.

Hege Skjeies særuttalelse i makt- og demokratiutredningen tydeliggjøres flere steder. Uttalelsen burde vært inntatt i sin helhet som pensumlitteratur. Skjeie påpeker nemlig at ”å stille spørsmål om kjønnsrettferdighet til makt- og demokratiproblematikk kan gi andre fortolkninger av samfunnsmessige utviklingstrekk enn de som fremmes i flertallsuttalelsen.”³⁰⁷ Hun vil med sin særuttalelse ”konkretisere synspunktet gjennom en serie eksempler på hva internasjonal likestillingsrett kan bety i nye politiseringsprosesser, på tvers av landegrenser, i norsk politikk og for norske samfunnsforhold.”³⁰⁸ Skjeie argumenterer for at det såkalte folkestyre er en eufemisme for beslutningsstrukturer og -kulturer dominert av menn, at det er behov for et rettighetsvern for mindretallet i større utstrekning enn følgene av flertallsvoteringer og at det ikke er noe spesielt norsk med frie valg, fri meningsdannelse og rett til beslutningsdeltakelse.

Makt- og demokratiutredningens konklusjoner og Hege Skjeies særuttalelse illustrerer også diskusjonen om blant annet Kvinnekonvensjonenes status i norsk rett. Anne Hellum skriver om dette i sin artikkel at ”det er foruroligende at regjeringen gjennom sin beslutning overser de sentrale demokratiske grunnverdiene nettopp disse konvensjonene [Rasediskrimineringskonvensjonen og Kvinnekonvensjonen] verner om og som Makt- og demokratiutredningens mindretall ved professor Hege Skjeie så sterkt fremhevet”.³⁰⁹ På samme måte gis ikke uttalelsen tilstrekkelig plass i pensum.

³⁰⁷ NOU 2003:19 *Makt og demokrati* side 74.

³⁰⁸ NOU 2003:19 side 75.

³⁰⁹ Hellum (2004) side 117.

Jeg konkluderer i retning av at integrasjonen er tilfredsstillende og i samsvar med fakultetsstyrets ønske.

11 Undervisning og integrering

11.1 Kvinne- og kjønnsperspektiv – en egen forelesning, men ikke et eget fag

En av de ovenfor nevnte ønskelige integrasjonsmodeller (se avsnitt 6.4.) i tråd med mainstreamingsprinsippet, er en tverrfaglig obligatorisk forelesningsrekke innenfor de ulike avdelingene. Våren 2005 ble det innført en to timer lang forelesning i kvinne- og kjønnsperspektiv på andre avdeling, holdt av stipendiat Ingunn Ikdahl. Høsten 2007 ble Ikdahls opplegg videreført av stipendiat Tone Linn Wærstad. Forelesningens formål er følgende: ”Forelesningsserien er tiltenkt en sammenbindende funksjon og samtidig illustrere sentrale prinsipper og begreper gjennom aktuelle emner innenfor og på tvers av de enkelte fagene”.³¹⁰ Den skal samle perspektivene og øke kompetansen til studentene med hensyn til diskrimineringsvernet.

En overordnet utfordring med integrasjonstiltaket er at forelesningen ikke er obligatorisk, perspektivet ikke regnes som et eget fag, og heller ikke har selvstendige læringskrav. Selv om foreleserne fremhever viktigheten av perspektivet i oppgaveskriving m.v. vil det kunne spørres hvilken relevans forelesningen og dens innhold har i relasjon til oppgaver som gis til eksamen. Ikdahls forelesning fikk god mottagelse i Stud.jur. Nr. 6/2005 og

³¹⁰ Bull og Hellum (2003) side 2. Formålet legges også frem som innledning til forelesningen. Det er alltid en fordel å se formålet bak undervisningen. Det er imidlertid slik at vanligvis kan emne for forelesningen knyttes direkte opp mot et eller flere læringskrav som kan lede direkte til senere eksamensoppgaver. At ikke-diskrimineringslæren som er særlig sentral gjennom fagene på 2. avdeling blir presentert i en annen form som skiller seg ut ved å framstå som mindre konkret er uheldig.

anmelderen³¹¹ var overbevist om at årsaken til at flere studenter forlot forelesningen i pausen var på grunn av perspektivenes manglende eksamensrelevans. Interessen manglet altså ikke.

³¹¹ Jan Erik Bangsund.

III AVDELINGSEVALUERINGER OG DEN ORGANISATORISKE SIDEN OMKRING INTEGRASJONSTILTAKET

12 Hva har blitt gjort innen den enkelte avdeling?

12.1 Innledning

I dette kapitlet gir jeg en oppsummering og evaluering av de ulike avdelinger over hva som er blitt gjort med hensyn til integrasjon av kvinne- og kjønnsperspektivet. Jeg vil se på hvorvidt forslagene til felles undervisningstiltak og kompendier er blitt satt i verk. I tillegg vil jeg kommentere de fag jeg har vurdert ovenfor i del II i kapittel 7, 8, 9 og 10. Jeg har som sagt innledningsvis ikke tatt for meg alle fag på hver avdeling, slik at mine konklusjoner tar forbehold om at de fag det ikke var plass til å evaluere kan ha tatt grep om integrasjonen i den utstrekning Delvedtak 4 og arbeidet med 5-årsordningen ønsker.

12.2 Samlet evaluering av 1. avdeling

På masterstudiets første avdeling er det ikke innført en ønsket obligatorisk forelesningsserie. Integrasjonsnotatet anså at kvinne- og kjønnsperspektivet best kunne ivaretas på 1. avdeling med en slik forelesningsserie, med unntak av fagene familie- og arverett og erstatningsrett. Av den grunn er det en alvorlig mangel at en slik forelesningsserie ikke er iverksatt. Forelesningen er også tiltaket som best ivaretar den tverrgående integrasjonsmodulen som Fakultetet la vekt på under utarbeidelsen av studieordningen. Det er ikke utarbeidet skriftlig materiale som omhandler kvinne- og kjønnsperspektivet.

Under gjennomgangen av *familie- og arverett* ovenfor konkluderte jeg med at integrasjonen er tilfredsstillende for familieretten, men at læreboken i arverett verken er oppdatert eller ivaretok perspektivet i noen særlig grad.

Med hensyn til *erstatningsretten* er boken oppdatert, men i liten grad med henblikk på likestilling og utmåling. Regelen om objektivt ansvar ved diskriminering er ikke tatt med.

Det samlede inntrykket av 1. avdeling er at kvinne- og kjønnsperspektivet ikke er ivarettat slik som ønsket i arbeidet med 5-årsordningen.

12.3 Samlet evaluering av 2.avdeling

Studiets andre avdeling som er avdelingen som gjennomgående og tverrfaglig er mest relevant med tanke på kjønnsdiskrimineringslæren, inneholder en forelesning i kvinne- og kjønnsperspektivet. Undervisningen består av to timer og er ikke gjort obligatorisk. Innholdet i forelesningen er imidlertid svært positivt: en tverrfaglig gjennomgang som belyser ulike problemstillinger knyttet opp mot kvinne- og kjønnsperspektivet. Mangelen på skriftlig pensum og at det er valgfritt oppmøte synes å minske dens relevans til eksamen. Det foreligger ikke et kompendium med artikler eller doms- og materialsamling. Heller ikke er det avsatt egne studiepoeng til behandling av ikke-diskrimineringslæren.

Faget *statsforfatningsrett* kan ikke sies å ha integrert kvinne- og kjønnsperspektivet, herunder diskrimineringslæren, på en tilfredsstillende måte, til tross for enkelte historiske tilbakeblikk på diskriminering av kvinner med hensyn til blant annet stemmerett og arverekkefølgen til tronen. Dagens vern er ikke skikkelig behandlet med henvisning til manglende vern av diskriminering i Grunnloven.

I *forvaltningsretten* er likebehandlingslæren knapp i sin behandling av kjønnslikestilling. Diskrimineringslæren og tilhørende håndhevingsorganer er ikke inntatt. Det er behov for å framheve innholdet og utviklingen i diskrimineringsbegrepet.

Internasjonale menneskerettigheter ivaretar hensynet til synliggjøring av FNs Kvinnekonvensjon på en ordentlig måte. Diskrimineringslæren behandles på felles grunnlag og gir en tilfredsstillende innføring i sentrale begreper som indirekte og direkte

forskjellsbehandling og aksessoriske og selvstendige diskrimineringsforbud.

Diskriminering på grunnlag av kjønn er ikke gjenstand for selvstendig omtale i noen særlig grad, slik at innholdet i kjønnsdiskrimineringsvernet uttrykkes i liten utstrekning.

Til *examen facultatum* er det ingen prinsipiell tilnærming til kjønn og likebehandling. Kjønnsligestilling og kjønnsrettferdighet brukes som eksempler, men gis ikke en egen behandling.

Min samlede konklusjon fra studiets andre avdeling er at integrasjonen ikke er fullstendig, men viktige deler er kommet på plass slik at man har et godt grunnlag å bygge videre på.

12.4 Samlet evaluering av 3. avdeling

Tredje avdeling på jusstudiet har verken egen forelesning, kompendium eller tilfredsstillende pensumlitteratur med hensyn til kvinne- og kjønnsperspektivet i de fagene jeg har valgt å evaluere. De utvalgte fagene obligasjonsrett og rettshistorie tar i svært liten grad hensyn til tiltaket om integrasjon. Kvinne- og kjønnsperspektivet kommer kun eksempelvis til syne i framstillingen i rettshistorie. Konklusjonen, på bakgrunn av mine utvalg, er at integrasjon av betydning ikke har funnet sted på jusstudiets tredje avdeling.

12.5 Samlet evaluering av 4. avdeling

Fjerde avdeling har ikke en tverrfaglig forelesning i kvinne- og kjønnsperspektivet. Det finnes heller ikke et kompendium med artikler, dommer og annet materiale. For de studentene som velger *rettssosiologi* som perspektivfag, er det imidlertid kommet til et kompendium som tar opp problemstillinger knyttet til kjønn. Denne tilførselen på pensum må sies å være positiv for kvinne- og kjønnsmainstreamingen av pensum.

Kvinne- og kjønnsperspektivet i *strafferetten* og *straffeprosessen* er ikke i samsvar med integrasjonsvedtaket. Integritetsvernet må tydeliggjøres. Det kan sies med Robberstads ord:

” I det juridiske studiet læres det at rettssikkerhet er noe siktede har krav på, men ikke fornærmede.” Deler av litteraturen er også foreldet.

Skatterettet har integrert kvinne- og kjønnsperspektivet på en prinsipiell måte og innført sentrale begreper som direkte og indirekte diskriminering. Faget er altså et godt eksempel på hvordan en integrasjon kan gjøres og et eksempel til etterfølgelse.

Fjerde avdeling har ikke foretatt en vellykket integrasjon, til tross for at fagene skatterett og rettssosiologi gir perspektivet substans.

12.6 Bruk av kvinnelige forelesere og pensumlitteratur skrevet av kvinner

Et ledd i mainstreamings- og universitetspolitikken er å oppnå en høyere andel av kvinnelige forelesere, som også er egnet til å fremme kvinne- og kjønnsperspektivet, samt et mål i seg selv. Det er likeledes et formål å anvende pensumlitteratur skrevet av kvinner. Dette forutsetter at det finnes litteratur til formål om opplæring av studenter innen de ulike disipliner skrevet av kvinner. Jeg har foretatt en kvantitativ undersøkelse av hvor mange kvinner det er tale om innenfor hvert enkelt fag på hver avdeling.

Det må understrekes at denne metoden for integrasjon av innholdet i kvinne- og kjønnsperspektivet ikke er tilstrekkelig. Det er ingen garanti at kvinner vil forelese i emner relatert til perspektivet i større grad enn menn. Det er derimot et selvstendig mål å øke antallet kvinnelige forelesere og kvinnelige forfattere av pensumlitteratur.

Totalt sett på jusstudiets fire første obligatoriske avdelinger høstsemesteret 2007³¹² er fordelingen mellom kjønnene i undervisning (som omfatter *både* kursholdere og forelesere) slik: 103 menn og 46 kvinner.³¹³ Nedenfor i de to tabellene er fordelingen innen hvert

³¹² Semesteret er antagelig representativt for tidligere semester.

³¹³ Opptellingen skiller ikke mellom interne og eksterne undervisere. Den tar heller ikke høyde for at foreleserne/kursholderne er tildelt ulikt antall timer.

enkelt fag/emne og totalfordelingen innen hver avdeling. Likestillingsutvalget har særlig lagt vekt på å øke antallet av kvinnelige forelesere.³¹⁴ Av forelesere er fordelingen slik: 32 menn og 8 kvinner.

En relatert målsetting er å øke antall kvinner som skriver lærebøker/pensumlitteratur. Høstsemesteret 2007 inneholdt kun 1 kvinnelig lærebokforfatter (som skrev sammen med en mann) og 5 artikkelforfattere. For sammenligningens skyld telte jeg 22 lærebøker skrevet av menn (en eller flere forfattere) og 4 artikler av menn.

³¹⁴ Se for eksempel Protokoll – Møte i Likestillingsutvalget 10.09.03: ”LSU ønsker å iverksette endringer for å få flere kvinnelige forelesere.”

Antall kvinnelige og mannlige forelesere og kursholdere innen det enkelte fag					
1.avdeling			2.avdeling		
Fag/emne	Kvinner	Menn	Fag/emne	Kvinner	Menn
Examen filosoficum	7	19	Examen facultatum	5	9
Rettskilder til fots	4	9	Introduksjonsforelesninger	0	1
Kjøpsrett/avtalerett	2	7	Statsforfatningsrett	1	5
Erstatningsrett	1	3	Forvaltningsrett	1	3
Innføring i rettskildelære	0	1	Velferdsrett	0	5
Familie- og arverett	2	4	Miljørett	0	1
Fast eiendoms rettsforhold	4	4	Pbl-undervisning I	1	6
			Folkerett	2	2
			Internasjonale menneskerettigheter	1	3
			EØS-rett	1	3
			Kvinne- og kjønnsperspektiv	1	0
			Pbl-undervisning II	3	3
			Prosjektoppgaven	0	2
			Eksamensrettet kurs	1	2
			Manuduksjoner	2	1
Totalt 1. avdeling:	19	38	Totalt 2. avdeling:	15	36

Antall kvinnelige og mannlige forelesere og kursholdere innen det enkelte fag					
3. avdeling			4. avdeling		
Fag/emne:	Kvinner	Menn	Fag/emne:	Kvinner	Menn
Introduksjonsforelesninger	0	1	Rettskildelære	1	8
Obligasjonsrett	1	8	Strafferett	2	4
Fullmakt og ugyldighet i avtaleforhold	0	1	Straffeprosess	3	3
Tredjemannsvern	1	6	Sivilprosess	3	3
Prosjektoppgaven	0	4	Yrkesetikk	3	4
Privatrettslig metode	0	2	Prosjektoppgaven	1	1
Selskapsrett	4	3	Yrkesteknikk	0	1
Retts historie	1	1	Retts sakskurs	0	4
Manuduksjoner	0	2	Retts økonomi	0	1
			Retts sosiologi	1	1
			Skatterett	0	4
			Manuduksjoner	0	5
Totalt 3. avdeling:	7	18	Totalt 4. avdeling:	11	28

13 Den organisatoriske siden ved mainstreamingsprinsippet

13.1 Plassering av ansvar og oppfølging

Som avhandlingen har vist er det blitt gjort mindre enn ønsket ved forberedelsen til 5-årsordningen for å besørge en implementering av kvinne- og kjønnsperspektivet i pensum, både med hensyn til litteratur og undervisningstiltak. I kapittel 6 forutsatte jeg at å realisere en integrasjon av kvinne- og kjønnsperspektivet stiller krav om en metodisk tilnærming og et bevisst forhold til denne. Evalueringen viser at en integrasjon ikke skjer av seg selv. Jeg antydte i del I kapittel 2 at Det juridiske fakultet manglet en systematisk tilnærming til perspektivet i arbeidet med 5-årsordningen. Mangler ved det organisatoriske har forplantet seg videre når det kommer til plassering av ansvar og oppfølging av mainstreamingen. Den nye studieordningen ble vedtatt i 2003. Vedtaket om integrasjon har ikke blitt gjenstand for oppfølging før Likestillingsutvalgets initiativ ved stillingsutlysning våren 2006.³¹⁵ Og dette var for å evaluere hvorvidt integrasjonen er oppfylt, ikke for å konkretisere eller veilede en mulig oppfyllelse av tiltaket. Det er altså ingen oppfølging av mainstreamingen underveis eller spørsmål om hvordan det i så tilfelle ble gjennomført. Et unntak kan likevel framheves. Avdeling for kvinnerett inviterte på eget initiativ personer fra ulike fagdisipliner til å snakke om kvinne- og kjønnsperspektivet i sine åpne lunsjseminarer, våren 2005.³¹⁶ Som gjesteforeleser på det årlige Tove Stang Dahl-seminaret inviterte Avdelingen Ruth Nielsen for å innlede over temaet ”Gender mainstreaming på kontraktrettens område”.³¹⁷

Studiereformkomiteen uttalte ikke i sitt arbeide hvordan integrasjonen skulle finne sted, hvilken metode som skulle anvendes eller hvem som skulle stå ansvarlig for gjennomføringen. Det er altså verken bestemt eller nevnt en form for tiltaks- eller

³¹⁵ Jfr. Protokoll - møte i Likestillingsutvalget 18.5.2006. Tilgang:

http://www.jus.uio.no/fakultetet/LSU/2006/protokoll_060518.html

³¹⁶ Jfr. Lunsjseminar. Avdeling for kvinnerett, våren 2005. Tilgang:

http://www.jus.uio.no/ior/kvretten/lunsjseminar/arkiv/lunsjer_v05.html

³¹⁷ Jfr. Avdeling for kvinnerett. Årsberetning 2005 side 41. Tilgang:

<http://www.jus.uio.no/ior/kvretten/documents/arsrapporter/arsrapport2005.pdf>

oppfølgingsplan for integrasjonen. Tiltaket mangler en plassering av ansvar. Den organisatoriske delen av tiltaket er et ikke-tema for studiereformkomiteen i dens innstillinger. Det er ikke diskutert noen form for styringssystem i arbeidet med den nye studieordningen. Fakultetet ønsker å ta i bruk en integrasjonsmodell de verken behersker eller vier nevneverdig interesse. Slik tilstanden er nå blir det derfor opp til hver enkelt lærebokforfatter eller foreleser/kursholder hvorvidt kvinne- og kjønnsperspektivet tildeles en plass i fagene. En mulig følge av en pulversiering av oppgaven er påpekt i vurderinger av strategien: "when mainstreaming is everyone's task, it can become nobody's responsibility".³¹⁸ Jusstudiet er lagt opp slik at hver avdeling har en avdelingsansvarlig og hvert obligatorisk fag, så vel som valgfag, har oppnevnt en fagansvarlig. Integrasjonen av kvinne- og kjønnsperspektivet kunne tenkes tillagt hver enkelt lærebokforfatter eller foreleser, en av de eksisterende avdelings- eller fagansvarlige eller til en nyoppnevnt fagansvarlig for kvinne- og kjønnsperspektivet. Erfaring omkring gender mainstreaming og hvorvidt det fungerer etter sin hensikt tilsier at et grunnleggende vilkår er at det eksisterer en plassering av ansvarsområde og at det finnes et organ eller en person som besitter det overordnede ansvaret.

Det kan trekkes en parallell til en evaluering av "Strategy for Women and Gender Equality in Development Cooperation (1997-2005)"³¹⁹ gjort av Norsk institutt for by- og regionforskning (NIBR) etter oppdrag fra Norad, hvor det uttales følgende: "There needs to be established stronger accountability structures (...). The gender advisor's mandate and status as watchdog for these efforts (...) need to be strengthened."³²⁰ Ansvarlighet og en person med overordnet oppsyn er sentralt for at mainstreamingen skal gjøres effektiv. En

³¹⁸ Mehra og Gupta (2006) side 5.

³¹⁹ Dokumentet inneholder en evaluering av "Strategi for kvinner og likestilling i utviklingsarbeidet (1997-2005)" Norsk institutt for by- og regionforskning (NIBR) med partnere gjennomførte etter oppdrag fra Norad.

³²⁰ Norad Evaluation Report 5/2005 side 58. Resultatene fra undersøkelsen jeg viser til i dette kapitlet er ikke svakheter som kun kan tilskrives norsk bistand, men gjelder generelt for internasjonal bistand, jfr.

Synteserapport 2006/1 side 4.

egen fagansvarlig for kvinne- og kjønnsperspektivet vil etter min oppfatning være det mest effektive.

Dokumentasjonen av integrasjonen har mangler. *Integrasjonsnotatet*, som inneholder en gjennomgang av fagene og konkretiserer mainstreamingstiltaket, var ikke å finne elektronisk på internett eller i Det juridiske fakultetets arkiv. *Brevene/notatene på vegne av faggruppene*, som omhandler beskrivelse og læringskrav i fagene, er heller ikke arkivert. *Forslag til prinsippvedtak* fant jeg derimot i Fakultetets arkiv. *Delinnstillingene og Fakultetets vedtak* finnes i elektroniske utgave. De mest sentrale ”forarbeider” til integreringsvedtaket er ikke tilgjengelig for publikum. Dette er i seg selv interessante funn som bidrar til å usynliggjøre integrasjonsvedtakets eksistens. Det kan igjen trekkes en parallell til ovenfor nevnte rapport hvor det uttales at ”the lack of documentation and the low visibility of W&GE [Women & Gender Equality] efforts are in themselves important findings of this study, and this is an issue that needs to be addressed by the system.”³²¹

Integreringen i det enkelte fag og gjennomføringen av den er vanskelig å kontrollere og følge opp, da det ikke stilles krav om *rapportering* gjennom Delvedtak 4 eller finnes eventuelle senere operasjonaliseringer. ”The lack of reporting on these issues weakens the importance of W&GE [Women & Gender Equality] in development cooperation and evaluation of projects and programme.”³²² Det er essensielt med en tiltaksplan som fastslår en plan for oppfølging.

Kvinne- og kjønnsperspektivet er som nevnt ovenfor i kapittel 6, avsnitt 6.2. ikke implementert i fagbeskrivelse og læringskrav. Dette bidrar til å usynliggjøre perspektivet og tvinger det automatisk inn under andre tematiske avgrensninger. ”Higher visibility will only come about if W&GE [Women & Gender Equality] efforts are treated as a *separate*

³²¹ Norad Evaluation Report 5/2005 side 13.

³²² Norad Evaluation Report 5/2005 side 19.

issue in the thematic technical and advisory work, and not subsumed under other topic such as rights.”³²³ (min kursivering)

Forelesningen i kvinne- og kjønnsperspektivet er fakultativ og det kan stilles spørsmål ved eksamensrelevansen omkring perspektivet og diskrimineringslæren grunnet den svake integrasjonen i litteratur, undervisning og ikke minst læringskravene.

14 Delvedtak 4: en plikt eller kun en anmodning?

Problemstillingen i dette kapittelet er *hvilken rettslig betydning Delvedtak 4 har*. Mer konkret; om vedtaket er rettslig bindende og i tilfelle for hvem. Ordlyden ”Fakultetsstyret viser til forslag om integrasjon av kvinne- og kjønnsperspektivet i obligatoriske fag (vedlegg 11) og *ber komiteen vurdere dette nærmere* i sitt videre arbeid.” inneholder ikke et konkret påbud eller plikt til å foreta bestemte tiltak, som for eksempel integrasjon av kvinne- og kjønnsperspektivet (min kursivering). Det konkrete spørsmål blir hvorvidt delvedtaket er tilstrekkelig rettslig grunnlag for å *pålegge* en integrasjon av kvinne- og kjønnsperspektivet i de ulike fag eller om det kun er en uforpliktende *oppfordring* til komiteen om å ta problemstillingen i betraktning. Jeg skal ikke forsøke å komme med et endelig svar på spørsmålet, men stille noen relevante spørsmål og peke på noen sentrale argumenter.

Fakultetsstyret ber Komiteen vurdere integrasjonstiltaket nærmere i sitt arbeid, slik at man kan muligens utlede en *plikt til å vurdere* forslaget om integrasjon. Studiereformkomiteen er etter dette pliktsubjekt. Det vil si at dersom Komiteen ikke vurderer forslaget, er dette å anse som brudd på plikten. Hvordan forslaget skal vurderes, hvorvidt vurderingen skal

³²³ Norad Evaluation Report 5/2005 side 22.

foretas skriftlig og systematisk eller om det er tilstrekkelig med en muntlig vurdering som ikke kommer til syne i delinnstillingene, er ikke uttalt i Fakultetsstyrets vedtak. Hensynet til en *lojal oppfølging* av vedtaket tilsier at vurderingen foretas systematisk og skriftlig i studieordningens ”forarbeider”. På denne måten kan man også lettere etterprøve oppfyllelsen av vedtaket i ettertid.

For de tilfeller hvor Studiereformkomiteen uttaler at kvinne- og kjønnsperspektivet *skal* komme inn ved behandlingen av ett eller flere tema, må det være klart at det er oppstått en forpliktelse. Spørsmålet er imidlertid for hvem. Dette sies ikke. Det kan for eksempel være faglærere, fagansvarlig eller Fakultetet som sådan. Det er egnet til forvirring at det ikke klart uttales noe om hvor ansvaret er plassert og dermed hvem som kan holdes ansvarlig ved manglende oppfyllelse. Som beskrevet i oppgavens del I under kapittel 2 er begrepsbruken til komiteen inkonsekvent, slik at den noen ganger tar i bruk *bør* eller *kan* og andre ganger *skal* og atter andre ganger taus med hensyn til problemstillingen. Det er uklart hvorvidt og i tilfelle hvilken vekt den ulike tilnærmingen skal tillegges.

Dersom man anser 5-årskomiteen som pliktsubjekt, må Komiteen pålegge et annet organ eller person(er) å faktisk gjennomføre integrasjonen. Det er ikke gjort. Fakultetsstyret kan ved vedtaket sies å ha forpliktet Det juridiske fakultet, slik Universitetets og Fakultetets strategiplaner forutsetter at de skal. Fakultetet skal pålegge seg selv å gjennomføre likestillingstiltak. Det blir dermed en form for selvstyring eller målstyring. På bakgrunn av de ovenfor presenterte rettskilder og den framgangsmåte som ønskes brukt i arbeidet for rettslig likestilling, kan det argumenteres for at en diskusjon isolert til plikt versus oppfordring av Delvedtak 4 bli utilstrekkelig.

Ordlyden i vedtaket kan som sagt tolkes som lite forpliktende. Delvedtaket er imidlertid blitt forstått slik: ”Det juridiske fakultet har, etter forslag fra Avdeling for kvinnerett, nå vedtatt å integrere kvinne- og kjønnsperspektivet i de obligatoriske fagene, med vekt på det

menneskerettslige vernet mot kvinne- og kjønnsdiskriminering.”³²⁴ Det er altså i bunn og grunn spørsmål om hvor langt Fakultetet ønsket å gå i å forplikte seg selv til en faglig integrasjon.

Det finnes uansett ingen sanksjonsmuligheter overfor et brudd på en eventuell plikt. Av den grunn er det mer relevant å se på hvilke tiltak som bør prioriteres i det videre arbeidet med integrering. Jeg kommer med forslag til konkrete tiltak i neste kapittel.

15 Konkluderende bemerkninger og anbefalinger

Den positive holdningen 5-årskomiteen tidvis gir uttrykk for i sine ”forarbeider” til studieordningen av 2003 med hensyn til kvinne- og kjønnsperspektivet, gjenspeiles ikke i resultatet av integrasjonen. Det er tilfeldig hvorvidt pensumlitteratur og undervisning anlegger et kjønnsperspektiv. Etter dagens system med manglende oppfølging er det helt og holdent opp til den enkelte lærebokforfatter og foreleser hva studentene presenteres for hva angår kjønnsproblematikk og diskrimineringslære. Delvedtak 4 som oppfordrer til integrasjon kan på flere områder sammenlignes med likestillingslovens aktivitetsplikt, jfr. § 1 bokstav a. Den er lite konkret, inneholder ingen oppgaver som må gjøres, er ikke gjenstand for kontroll og det foreligger ingen mulighet for sanksjonering ved manglende oppfyllelse. Tiltaket om integrasjon har feilet, eksistensen og innholdet i vedtaket er kun for spesielt interesserte på grunn av den lave synligheten og tilgjengeligheten, og oppfølgingsplaner er ikke engang påtenkt. Det uttales i forarbeidene til endringer i likestillingsloven at departementet mener at utvidelsen og skjerpelsen av aktivitetsplikten signaliserer ”at man kan forvente at det offentlige legger vekt på og gir en viss *forrang for*

³²⁴ Høringsnotat om innarbeiding av FNs kvinnekonvensjon i norsk lov side 7. Fra: Avdeling for kvinnerett, Institutt for offentlig rett.

likestillingshensyn”(min kursivering).³²⁵ Det er lite som tyder på at likestillingshensyn er blitt gitt noen form for forrang ut i fra Fakultetets saksbehandling før og etter Delvedtak 4.

Min konklusjon på hovedproblemstillingen om *hvorvidt kvinne- og kjønnsperspektiver i dag er integrert i de obligatoriske fag ved Juridisk Fakultet ved Universitet i Oslo*, er at integrasjonen verken er foretatt innholdsmessig eller organisatorisk.

Jeg vil avslutningsvis komme med noen anbefalinger for å styrke mainstreamingen i de obligatoriske fagene ved Det juridiske fakultet.

- Det *rettslige grunnlaget* for en integrasjon/mainstreaming bør *styrkes og konkretiseres*. Plikten til integrasjon må gis et konkret og utvetydig innhold. Det bør også finnes anvisninger på hva som må gjøres eller hvilke minimumskrav som stilles. Dagens styring har som vist ikke gitt de tiltenkte resultater.
- Videre må *ansvaret og oppfølgingen plasseres*. Undersøkelsen har vist at fagene ikke mainstreamer seg selv dersom ikke lærebokforfatteren/foreleseren selv er spesielt interessert og på egen hånd tar initiativ. Det kan for eksempel gjøres ved egne fagansvarlige som påser at lærebøkene og undervisningen er i samsvar med vedtaket om mainstreaming.
- *Rapporteringer* av tiltak som er iverksatt og som planlegges satt i verk, for etterprøving og kontroll.
- *Synliggjøring* ved beskrivelse av kvinne- og kjønnsperspektivet i læringskrav til det enkelte fag, samt egne studiepoeng.
- Forelesningen om kvinne- og kjønnsperspektivet må gjøres *obligatorisk*. Det bør også utarbeides litteratur som kan knytte forelesningen opp mot eksamen og på den måten gjøre den eksamensrelevant.
- Innføre forelesning av samme karakter som på annen avdeling på de tre andre avdelingene.

³²⁵ Ot. prp. nr. 77 (2000-2001) på side 19 første spalte.

- Utarbeide saks- og materialsamling og eventuell annen litteratur.
- Utarbeide oppgaver slik at problemstillingene knyttes opp mot eksamen.
- Sanksjoner for manglende oppfyllelse? Belønning? Gjøre det til en plikt for den ansvarlige.

Det kreves både spesiell og generell kompetanse på området for diskriminering og kvinners rettigheter med hensyn til mainstreaming for at den skal fungere som tilsiktet. Personer med spesiell kompetanse kan fungere som kontroll og rådgivere (en ”watchdog-funksjon”).

16 Kilder

Bøker:

Aall, Jørgen. *Rettsstat og menneskerettigheter*. 2. opplag. Bergen, 2005.

Andenæs, Johs. *Alminnelig strafferett*. 5. utg. ved Magnus Matningsdal og Georg Fredrik Rieber-Mohn. 2.opplag, Oslo, 2005.

Andenæs, Johs. *Formuesforbrytelsene*. 6.utg. Oslo, 1996.

Andenæs, Johs. og Bratholm, Anders. *Spesiell strafferett*. 3.utg.1996, 6. opplag, Oslo, 2005.

Andenæs, Johs. og Fliflet, Arne. *Statsforfatningen i Norge*. 9. utg. Oslo, 2004.

Andenæs, Johs. og Fliflet, Arne. *Statsforfatningen i Norge*. 10.utg. Oslo, 2006.

Anners, Erik. *Den europeiske rettens historie*. Oslo, 1983, 10. opplag 2004.

Aubert, Vilhelm. *Retts sosiologi*. Oslo, 1982.

Bergsåker, Trygve. *Pengekravsrett*. Oslo, 1994.

Bernt, Jan Fridthjof og Doublet, David R. *Juss, samfunn og rettsanvendelse. En introduksjon til rettsvitenskapen*. 2. utg. Oslo, 1999.

Bernt, Jan Fridthjof og Mæhle, Synne Sæther. *Rett, samfunn og demokrati*. Oslo, 2007.

Berulfsen, Bjarne og Gundersen, Dag. *Fremmedord blå ordbok*. Oslo 2003.

Bugge, Hans Chr. *Lærebok i miljøforvaltningsrett*. Oslo, 2006.

Dahl, Tove, Stang, Graver, Kjersti, Hellum, Anne og Robberstad, Anne. *Juss & Juks. En arbeidsbok i likestilling*. Oslo, 1975.

Dahl, Tove, Stang.(red.) *Kvinnerett I*. Oslo, 1985.

Dahl, Tove, Stang.(red.) *Kvinnerett II*. Oslo, 1985.

Dahl, Tove Stang. *Pene piker haiker ikke. Artikler om kvinnerett, strafferett og velferdsstat*. Oslo, 1994.

Eckhoff, Torstein. *Rettskildelære*. 5. utgave 2.opplag Oslo, 2005 ved Jan Helgesen.

Eckhoff, Torstein og Smith, Eivind. *Forvaltningsrett*. 8.utgave Oslo, 2006.

Eng, Svein. *Rettsfilosofi*. Oslo, 2007.

Eskeland, Ståle. *Strafferett*. 2.utgave Oslo, 2006.

Fleischer, Carl August. *Rettskilder*. Oslo, 1995.

Føllesdal, Andreas. *Å fremme rett og hindre urett. Juristetikkens begrunnelse og grenser*. Oslo, 2007.

Graver, Hans Petter. *Alminnelig forvaltningsrett*. 3.utgave Oslo, 2007.

Hagstrøm, Viggo, i samarbeid med Aarbakke, Magnus. *Obligasjonsrett*. Oslo, 2003.

Holgersen, Gudrun. *Likestillingsloven*. Bergen, 1984.

- Hov, Jo. *Avtalebrudd og partsskifte*. Oslo, 2002.
- Hov, Jo. *Rettergang I, Sivil- og straffeprosess*. Oslo, 2007.
- Hov, Jo. *Rettergang II, Straffeprosess*. Oslo, 2007.
- Høstmælingen, Njål. *Internasjonale menneskerettigheter*. Oslo, 2003.
- Kjelland, Morten. *Hjemmearbeideres erstatningsrettslige vern*. Oslo, 2002.
- Kjønstad, Asbjørn. *Erstatningsretten i utvikling*. Oslo, 2003.
- Lødrup, Peter. *Lærebok i erstatningsrett*. 4.utgave Oslo, 1999.
- Lødrup, Peter. *Lærebok i erstatningsrett*. 5.utgave Oslo, 2005.
- Lødrup, Peter. *Familieretten*. 4.utgave Oslo, 2001.
- Lødrup, Peter og Sverdrup, Tone. *Familieretten*. 5. utgave Oslo, 2004.
- Mathiesen, Thomas. *Retten i samfunnet. –En innføring i rettssosiologi*. 4.utgave Oslo, 2001.
- Mathiesen, Thomas. *Retten i samfunnet. –En innføring i rettssosiologi*. 5.utgave Oslo, 2005.
- Mirmotahari, Amir. *EMK og mellomprivate konflikter. Statsansvar for mellomprivate konflikter etter Den europeiske menneskerettighetskonvensjon*. Oslo, 2007.
- Nielsen, Ruth og Tvarnø, Christina D. *Retskilder & retsteorier*. København, 2005.

Nygaard, Nils. *Rettsgrunnlag og standpunkt*. 2.utgåve 2004 2.opplag Bergen, 2005.

Porter, Fenella and Sweetman, Caroline (ed.) *Mainstreaming Gender in Development*
Oxfam GB, 2005.

Robberstad, Anne. *Mellom tvekamp og inkvisisjon – Straffeprosessens grunnstruktur belyst ved fornærmedes stilling*. Oslo, 1999.

Sejersted, Fredrik, Arnesen, Finn, Rognstad, Ole-Andreas, Foyn, Sten og Kolstad, Olav.
EØS-RETT. 2. utgave Oslo, 2004.

Zimmer, Frederik. *Lærebok i skatterett*. 4.utgave Oslo, 2001.

Zimmer, Frederik. *Lærebok i skatterett*. 5. utgave Oslo, 2005.

Kompendier:

Michalsen, Dag. *Europeisk privatrettshistorie – 6 artikler*: JUR 3000 – 3. avdeling, masterstudiet i rettsvitenskap: kompendium, Institutt for privatrett, Universitetet i Oslo 2005, serie B; nr. 32.

Retts sosiologi JUR 4000 4. avdeling med retts sosiologi, master i rettsvitenskap.
Blandingskompendium. Unipub kompendier 2006.

Sand, Inger Johanne. *Rettslige utviklingslinjer. Noen utviklingslinjer i retten og i forholdet mellom rett og samfunn*. 2.avd. jus. Unipub kompendier 2005.

Artikler i tidsskrifter, årbøker, samleverk:

Aarli, Ragna. *Vern av "privatlivets fred"*. I: TfR-2005-525.

Andenæs, Kristian. *Om maktens rettsliggjøring og rettsliggjøringens maktpotensiale*. I: Stensilserien nr. 101 2005 ss. 1-13.

Aune, Helga. *Helsedepartementet, Regjering og Storting bryter likestillingsloven! Kommentar til Helsedepartementets behandling av vedtak nr. 4/2003 til Klagenemnda for likestilling – "Steriliseringssaken"*. I: KRJU-2004-144.

Bangsund, Jan Erik. *Forelesning i kvinne- og kjønnsperspektiv – Ingunn Ik Dahl*. I: Stud.jur. Nr.6/2005 – 70. årgang, side 73-74. Utgitt av Juristforeningen, Universitetet i Oslo.

Berg, Jens Petter. *Uskrevne, semikonstitusjonelle grunnrettigheter i rettsordningen*. I: KRJU-2000-129.

Blucher, Eugenia. *Familiereffens førstedame*. I: Stud. Jur. Nr. 6/2007 – 72. årgang, side 47-52. Utgitt av Juristforeningen, Universitetet i Oslo.

Bruzelius, Karin. I: Karnov side 1316-1318.

Brækhus, Hege. *Bokanmeldelse – Eva-Maria Svensson: Genus og rätt*. I: KRJU-2000-281.

Brækhus, Hege. *Ekteskapsrettens grunnlag*. I: LoR-1997-63.

Brækhus, Hege. *Ektekap, kjærlighet og likestilling*. I: FAB-2006-02-73.

Brækhus, Hege. *Husmorrett som kvinnerett og som familierett*. I: Jubileumsskrift – IRV ved UiT feirer 10 år og er blitt til det juridiske fakultet s. 79. 1997.

Dahl, Tove Stang. *Kvinnerett – en rettsvitenskapelig fornyelse*. I: JV-1985-65.

Eftestøl-Wilhelmsson, Ellen. *Rettsvitenskapens oppgaver i dagens samfunn*. I: LoR-2006-83.

Elgesem, Frode. *Tolking av EMK – Menneskerettsdomstolens metode*. I: LoR-2003-203.

Engelstad, Fredrik; Selle, Per og Østerud Øyvind. *Kap 7: Rettsliggjøring som maktforskyvning*. I: *Makten og demokratiet 2003* ss. 116-126, 304-305.

Emberland, Marius. *Diskrimineringsforbudet som konvensjonsbeskyttet menneskerettighet*. I: JV-2006-197.

Ertzeid, Aina, Mee. *Straffeloven § 192 om voldtekt – et supplement til pensum i spesiell strafferett*. I: JV-2006-337.

Halvorsen, Marit. *Fram og tilbake er like langt. Om fortrinnsrett til visse offentlige stillinger*. I: LoR-1987-37.

Halvorsen, Marit. ”På vei mot rettslig likestilling i Norge: Kvinners rettslige stilling 1850-1915”. I: *Kvinnenes Kulturhistorie*. Vogt, Lie, Gundersen og Bjørgum (red.). Oslo, 1985.

Halvorsen, Vidar. *Profesjonsetikk, rollemoral og allmennmoral*. (på semestersiden til ex. fac.)

Hellum, Anne. *Kjønn og rettens internasjonalisering – Om menneskerettigheter, rettslig pluralisme og multikulturalisme*. I: KRJU-2002-91.

Hellum, Anne. *Maktutredningens påstander om rettsliggjøring settes ut i live – et knekk for demokratiet?* I: KRJU-2004-115.

Hellum, Anne. *Menneskerettigheter, pluralisme, kompleksitet og integrasjon*. I: Stensilserien nr. 101 2005 s. 1-21.

Hellum, Anne. *Rettferdighet og frihet. Tove Stang Dahls forfatterskap i et nøtteskall*. Minibiografi. I: Prosa 06.2006.

Hellum, Anne. *FNs Kvinnediskrimineringskonvensjon*. Utkommer i Diskriminerings- og likestillingsrett. Anne Hellum og Kirsten Ketscher (red.) Oslo, 2008.

Hellum, Anne og Nielsen, Ruth. *Menneskerettighetene og EØS-retten på kollisjonskurs? Om adgangen til å øremerke professorater og post.doc-stipend for kvinner ved UiO*. I: KRJU-2002-113.

Hennum, Ragnhild. *Den rettslige behandlingen av voldtekt – hvorfor har Norge fått kritikk fra FN?* I: Materialisten nr. 1 2004.

Høgberg, Benedikte, Moltumyr. *Rt 2006 s 262 (enkepensjon) intet bidrag til likestilling*. I: FAB-2006-161.

Kaasin, Janne. *Statens forpliktelser etter EMK artikkel 3 og 8 når privatpersoner utøver seksuell vold mot kvinner*. I: TfR-2006-581.

Ketscher, Kirsten. *Nogle utviklingslinjer i kvinderetten*. I: Ann Numhauser-Henning (red): Festskrift til Anne Christensen, Juristförlaget, Lund 2000.

Ketscher, Kirsten. *Retsvidenskapen set gennem kvinderettens prisme*. I: Erkjennelse og engasjement. Minneseminar for David Roland Doublet side 57-71. Bergen 2002.

Ketscher, Kirsten. *Kvindekonventionen gjelder i dansk ret*. I: Henrik Dam m.fl. (red) Jura og historie – festskrift til Inger Dübeck som forsker, Jurist- og Økonomforbundets Forlag 2003.

Kjønstad, Asbjørn. *Verdsetting av tapt arbeidsevne, særlig til å utføre husarbeid*. I: TfR-1984-335.

Mehra, Rekha og Gupta, Geeta, Rao. *Gender mainstreaming: Making It Happen*. 2006.

Merry, Sally Engle. "Women, Violence and the Human Rights System. I: (Red) Agosín, Marjorie Women, Gender, and Human Rights 2001 ss. 83-97.

Nielsen, Ruth. *Princippet om likebehandling af kvinder og mænd som et generelt princip i kontraktretten*. I: TfR-2006-71.

Papendorf, Knut. *Forretningsadvokater i globaliseringens tid – en sammenlikning av situasjonen i Norge og Tyskland*.

Robberstad, Anne. *Fornærmedes stilling i straffeprosessen*. I: Festskrift til JURKs 25 års jubileum s.59.

Sand, Inger-Johanne. "Hva er rettens rolle i dag?" I: Stensilserien nr. 101 2005 ss. 15-39.

Smith, Carsten. *Bør menneskerettighetene styrkes i vår Grunnlov?* I: JV-2006-235.

Strand, Vibeke Blaker. *Vern mot direkte og indirekte diskriminering etter norsk rett – et ensartet vern?* I: LoR-2007-131.

Strand, Vibeke Blaker. *Forholdet mellom den norske Grunnlovens menneskerettigheter, de internasjonale menneskerettighetskonvensjonene og ordinær lovgivning – Særlig om religionsfrihet og vern mot diskriminering*. I: Retfærd Nr. 4/119. 2007.

Sverdrup, Tone. *Utsikter for alderdommen: fattige kvinner og rike menn – kritikk av Ot.prp.nr.4(1997-1998)*. I: KRJU-1997-271.

Sverdrup, Tone. *Deling av pensjonsrettigheter på skifte*. I: FAB-2006-3.

Wilhelmsen, Trine Lise. *Kjønn som faktor ved beregning av forsikringspremie – forholdet mellom forsikringsvirksomhets- og likestillingsloven*. I: TFE-2005-121.

Publiserte masteravhandlinger:

Ballangrud, Anne Jorun Bolken. *Seksuelle overgrep mot kvinner med funksjonsnedsettelse – En analyse av straffeloven § 192 og § 193 og den tilhørende rettspraksis*. Masteroppgave i rettsvitenskap, Universitetet i Oslo, våren 2007. I: Kvinnerettslig skriftserie Nr. 71/2007. Avdeling for kvinnerett, Universitetet i Oslo.

Fjordholm, Finn Skre. *”Er det meg, er det han, eller hva er det?” Opplevelser og rettsregler i diskriminertes møte med Likestillingsombudet*. Masteroppgave i retts sosiologi, Universitetet i Oslo, våren 2007. I: Kvinnerettslig skriftserie Nr. 69/2007. Avdeling for kvinnerett, Universitetet i Oslo.

Wærstad, Tone Linn. *Retten til ikke å bli diskriminert ved skilsmisse. En rettsantropologisk studie av skilte muslimske innvandrerkvinner i Norge*. I: Kvinnerettslig skriftserie nr. 64/2006. Avdeling for kvinnerett, Universitetet i Oslo.

Elektroniske dokumenter:

Aasen, Berit. Norsk institutt for by- og samfunnsforskning (NIBR). *Erfaringer fra evalueringer av kvinne- og likestillingsrettet bistand*. Synteserapport 2006/1. Utgitt av Norad - Direktoratet for utviklingssamarbeid. Tilgang:

<http://www.norad.no/items/5980/38/9283759650/Erfaringer%20fra%20evalueringer%20av%20kvinne-%20og%20likestillingsrettet%20bistand.pdf>

Agreed conclusions of the 1997 ECOSOC Coordination Segment. ECOSOC Agreed conclusion on gender mainstreaming 1997/2. Tilgang:

<http://www.un.org/womenwatch/daw/followup/main.htm>

Avdeling for kvinnerett, Årsberetning 2005. Redigert av Sørkaar Rannveig. Tilgang:

<http://www.jus.uio.no/ior/kvretten/documents/arsrapporter/arsrapport2005.pdf>

Evaluation of the "Strategy for Women and Gender Equality in Development Cooperation (1997-2005)". Evalueringsrapport 5/2005. Utgitt av Norad - Direktoratet for utviklingssamarbeid. Tilgang:

[http://www.norad.no/items/3589/38/8779606456/Evaluation%20of%20the%20Strategy%20for%20Women%20and%20Gender%20Equality%20in%20Development%20Cooperation%20\(1997-2005\).pdf](http://www.norad.no/items/3589/38/8779606456/Evaluation%20of%20the%20Strategy%20for%20Women%20and%20Gender%20Equality%20in%20Development%20Cooperation%20(1997-2005).pdf)

Fagplan med pensum for 1. avdeling master i rettsvitenskap. Universitetet i Tromsø.

Tilgang: <http://uit.no/jus/5657/>

Fakultetsstyrets vedtak ved studiereformen. Tilgang:

http://www.jus.uio.no/studier/kvalitetsreform/arkiv/fakvedtak_jus.rtf

Forslag til ny studieordning - Delinnstilling I. 5-årskomiteen, 29. november 2002. Tilgang:

<http://www.jus.uio.no/studier/kvalitetsreform/arkiv/delinnstillingI.doc>

Forslag til ny studieordning - Delinnstilling II. 5-årskomiteen, 30. april 2003. Tilgang:
<http://www.jus.uio.no/studier/kvalitetsreform/arkiv/delinnstillingII.doc>

Forslag til ny studieordning - Delinnstilling III. 5-årskomiteen, 14. november 2003.
Tilgang: <http://www.jus.uio.no/fakultetet/DelinnstillingIII/delinnstillingIII.html>

Handlingsplan for likestilling mellom kjønnene 2007-2009. Tilgang:
<http://www.admin.uio.no/opa/likestilling/Handlingsplan%20for%20likestilling.doc>

Høringsnotat: felles ekteskapslov for likekjønnede og ulikekjønnede par. Tilgang:
<http://www.regjeringen.no/upload/BLD/Høringer/2007/Felles%20ekteskapslov/Felles%20ekteskapslov%20for%20likekjønnede%20og%20ulikekjønnede%20par%20-høringsnotat.doc>

Høringsnotat om innarbeiding av FNs kvinnekonvensjon i norsk lov. Fra Avdeling for kvinnerett, Institutt for offentlig rett. Tilgang:
http://www.jus.uio.no/ior/kvretten/documents/horing_innarbeiding_av_fns_kvinnekonvensjon.pdf

Kvinne- og kjønnsperspektiv(JUR2000). Tilgang:
<http://www.uio.no/studier/emner/jus/jus/JUR2000/h07/JUR2000-2-5/index.xml>

Lunsjseminar. Avdeling for kvinnerett, våren 2005. Tilgang:
http://www.jus.uio.no/ior/kvretten/lunsjseminar/arkiv/lunsjer_v05.html

Mehra, Rekha and Gupta, Geeta Rao. *Gender Mainstreaming: Making it happen.* February 2006. Tilgang:
<http://siteresources.worldbank.org/INTGENDER/Resources/MehraGuptaGenderMainstreamingMakingItHappen.pdf>

Når systemet diskriminerer av Ronald Craig i Aftenposten, 9. juni 2006. Tilgang:
<http://www.aftenposten.no/meninger/article1310022.ece>

Ordbok, norsk. Tilgang: <http://www.ordbok.no/>

Pensum for 2. avdeling *cand.jur.* Universitetet i Tromsø. Tilgang:
<http://uit.no/jus/5653/>

Pensum/læringskrav *Alminnelig folkerett.* Tilgang:
<http://www.uio.no/studier/emner/jus/jus/JUR2000/h07/JUR2000-2-2/pensumliste.xml>

Pensum/læringskrav *Avtalerett.* Tilgang:
http://www.uio.no/studier/emner/jus/jus/JUR1000/h07/JUR1000-1-2/pensum_avtalerett.xml

Pensum/læringskrav *Avtalerett (JUR3000).* Tilgang:
<http://www.uio.no/studier/emner/jus/jus/JUR3000/h07/JUR3000-1-3/pensumliste.xml>

Pensum/læringskrav *Dynamisk tingsrett.* Tilgang:
<http://www.uio.no/studier/emner/jus/jus/JUR3000/h07/JUR3000-1-4/pensumlister/pensum-tingsrett.xml>

Pensum/læringskrav *Erstatningsrett.* Tilgang:
<http://www.uio.no/studier/emner/jus/jus/JUR1000/h07/JUR1000-1-3/pensumliste.xml>

Pensum/læringskrav *EØS-rett.* Tilgang:
<http://www.uio.no/studier/emner/jus/jus/JUR2000/h07/JUR2000-2-4/pensumliste.xml>

Pensum/læringskrav *Examen facultatum – rettsvitenskapelig variant.* Tilgang:
<http://www.uio.no/studier/emner/jus/jus/JFEXFAC04/h07/pensumliste.xml>

Pensum/læringskrav *Familie- og arverett*. Tilgang:

<http://www.uio.no/studier/emner/jus/jus/JUR1000/h07/JUR1000-2-1/pensumliste.xml>

Pensum/læringskrav *Fast eiendoms rettsforhold*. Tilgang:

<http://www.uio.no/studier/emner/jus/jus/JUR1000/h07/JUR1000-2-2/pensumliste.xml>

Pensum/læringskrav *Forvaltningsrett*. Tilgang:

<http://www.uio.no/studier/emner/jus/jus/JUR2000/h07/JUR2000-1-3/pensumliste.xml>

Pensum/læringskrav *Helserett*. Tilgang:

<http://www.uio.no/studier/emner/jus/jus/JUR5550/h07/pensumliste.xml>

Pensum/læringskrav *Husleie- og eierseksjonsrett*. Tilgang:

<http://www.uio.no/studier/emner/jus/jus/JUR1011/h07/pensumliste.xml>

Pensum/læringskrav *Innføring i rettskildelære*. Tilgang:

<http://www.uio.no/studier/emner/jus/jus/JUR1000/h07/JUR1000-1-8/pensumliste.xml>

Pensum/læringskrav *Internasjonale menneskerettigheter*. Tilgang:

<http://www.uio.no/studier/emner/jus/jus/JUR2000/h07/JUR2000-2-3/pensumliste.xml>

Pensum/læringskrav *Kommunalrett*. Tilgang:

<http://www.uio.no/studier/emner/jus/jus/JUR2011/h07/pensumliste.xml>

Pensum/læringskrav *Konkursrett*. Tilgang:

<http://www.uio.no/studier/emner/jus/jus/JUR3000/h07/JUR3000-1-4/pensumlistes/pensum-konkursrett.xml>

Pensum/læringskrav *Kjøpsrett*. Tilgang:

http://www.uio.no/studier/emner/jus/jus/JUR1000/h07/JUR1000-1-2/pensum_kjopsrett.xml

Pensum/læringskrav *Miljørett*. Tilgang:

<http://www.uio.no/studier/emner/jus/jus/JUR2000/h07/JUR2000-1-5/pensumliste.xml>

Pensum/læringskrav *Obligasjonsrett (kontraktsretten og pengekravsretten)*. Tilgang:

<http://www.uio.no/studier/emner/jus/jus/JUR3000/h07/JUR3000-1-2/pensumliste.xml>

Pensum/læringskrav *Oversikt over panterett og tvangsfullbyrdelse*. Tilgang:

<http://www.uio.no/studier/emner/jus/jus/JUR3000/h07/JUR3000-1-4/pensumlister/pensum-pant.xml>

Pensum/læringskrav *Rettshistorie*. Tilgang:

<http://www.uio.no/studier/emner/jus/jus/JUR3000/h07/JUR3000-2-4/pensumliste.xml>

Pensum/læringskrav *Rettskildelære*. Tilgang:

<http://www.uio.no/studier/emner/jus/jus/JUR4000/h07/JUR4000-1-2/pensumliste.xml>

Pensum/læringskrav *Retts sosiologi*. Tilgang:

<http://www.uio.no/studier/emner/jus/jus/JUR4000/h07/JUR4000-2-3/pensumliste-rettsos.xml>

Pensum/læringskrav *Rettsøkonomi*. Tilgang:

<http://www.uio.no/studier/emner/jus/jus/JUR4000/h07/JUR4000-2-3/pensumliste-retok.xml>

Pensum/læringskrav *Selskapsrett*. Tilgang:

<http://www.uio.no/studier/emner/jus/jus/JUR3000/h07/JUR3000-2-2/pensumliste.xml>

Pensum/læringskrav *Skatterett*. Tilgang:

<http://www.uio.no/studier/emner/jus/jus/JUR4000/h07/JUR4000-2-4/pensumliste.xml>

Pensum/læringskrav *Sivilprosess*. Tilgang:

<http://www.uio.no/studier/emner/jus/jus/JUR4000/h07/JUR4000-1-5/pensumliste.xml>

Pensum/læringskrav *Statsforfatningsrett*. Tilgang:

<http://www.uio.no/studier/emner/jus/jus/JUR2000/h07/JUR2000-1-2/pensumliste.xml>

Pensum/læringskrav *Straffeprosess*. Tilgang:

<http://www.uio.no/studier/emner/jus/jus/JUR4000/h07/JUR4000-1-5/pensumliste.xml>

Pensum/læringskrav *Strafferett*. Tilgang:

<http://www.uio.no/studier/emner/jus/jus/JUR4000/h07/JUR4000-1-2/pensumliste.xml>

Pensum/læringskrav *Tredjemannsvern*. Tilgang:

<http://www.uio.no/studier/emner/jus/jus/JUR3000/h07/JUR3000-1-4/pensumlister/fellesfagbeskrivelse.xml>

Pensum/læringskrav *Trygderett*. Tilgang:

<http://www.uio.no/studier/emner/jus/jus/JUR5960/v08/pensumliste.xml>

Pensum/læringskrav *Velferdsrett*. Tilgang:

<http://www.uio.no/studier/emner/jus/jus/JUR2000/h07/JUR2000-1-4/pensumliste.xml>

Programutvalget for Master i rettsvitenskap (PMR); mandat. Tilgang:

<http://www.jus.uio.no/fakultetet/pmr/mandat.html>

Protokoll – møte i Likestillingsutvalget, 18.5.2006. Tilgang:

http://www.jus.uio.no/fakultetet/LSU/2006/protokoll_060518.html

Strategisk plan for Universitetet i Oslo(2005-2009). Tilgang:

http://www.uio.no/om_uio/strategiskplan/2005-2009/

Strategi for det Juridiske fakultet(2005-2009). Tilgang:

<http://www.jus.uio.no/fakultetet/strategi/>

The Beijing Declaration and Platform for Action. Tilgang:

<http://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/platform/declar.htm>

Årsrapporter for Det juridiske fakultet for 2003 til og med 2006. Tilgang:

http://www.jus.uio.no/fakultetet/plan_rapport/aarsrapport/index.html

Notater, brev etc.:

Aune, Helga, Hellum, Anne og Ketscher, Kirsten. *Studiereformen: Forslag til prinsippvedtak om integrasjon av kvinne- og kjønnsperspektivet i obligatoriske fag.*
Vedlegg 10 til Delinnstilling I.

Boe, Erik. *Forvaltningsrett til ny 2.avdeling av rettsstudiet (15 studiepoeng).*

Bull, Hans Jacob og Hellum, Anne. *Integrasjon av kvinne- og kjønnsperspektivet i de obligatoriske fag ved gjennomføringen av ny studieordning ved Det juridiske fakultet.*
Notat av 18.3.03 til studiereformkomiteen.

Eskeland, Ståle og Stridbeck, Ulf. *Notat av 11. mars 2003 til 5-årskomiteen.*

Hagstrøm, Viggo. *"Utforming av læringskrav m v i den nye studieordning Erstatningsrett"*
av 6. mars 2003.

Hagstrøm, Viggo. "Utforming av læringskrav m v i den nye studieordning" *Kjøpsrett, Inngåelse og tolkning av avtaler, Kontraktsrett, Fullmakt og ugyldighet i avtaleforhold.*

Helgesen, Jan, E. *Internasjonale menneskerettigheter, 2. avd.*

Kommentarer til innsendte fagbeskrivelser fra 5års-komiteen.

Smith, Eivind. *Statsforfatningsrett/konstitusjonell rett til ny 2. avdeling av rettsstudiet (10 studiepoeng).*

Sverdrup, Tone. *Læringskrav mv. i den nye studieordningen: Familie- og arverett. Notat av 11. mars 2003.*

Zimmer, Frederik. *Brev til 5-årskomiteen av 10. mars 2003.*

Stortingsmeldinger:

St. meld. nr. 27 (2000-2001) *Gjør din plikt – Krev din rett. Kvalitetsreformen av høyere utdanning.*

Norges offentlige utredninger:

NOU 1987:30 *Innstilling til ny ekteskapslov*

NOU 2003:19 *Makt og demokrati*

NOU 2006:10 *Fornærmede i straffeprosessen – nytt perspektiv og nye rettigheter*

Odelstingsproposisjoner:

Ot. prp. nr. 33 (1974-1975) *Lov om likestilling mellom kjønnene*

Ot.prp. nr. 1 (1977-1978) *Lov om likestilling mellom kjønnene*

Ot. prp. nr. 35 (1978-1979) *Rettergangsmåten i straffesaker (straffesakloven)*

Ot. prp. nr. 77 (2000-2001) *Om lov om endringer i likestillingsloven mv.(plikt til å arbeide for likestilling, skjerping av forbudet mot forskjellsbehandling på grunn av kjønn, forbud mot seksuell trakassering mv.)*

Ot. prp. nr. 6 (2001-2002) *Om lov om endringer av likestillingsloven mv.(plikt til å arbeide for likestilling, skjerping av forbudet mot forskjellsbehandling på grunn av kjønn, forbud mot seksuell trakassering mv.)*

Ot. prp. nr. 35 (2004-2005) *Om lov om endringer i likestillingsloven mv. (Gjennomføring av Europaparlamentets- og rådsdirektiv 2002/73/EF og innarbeiding av FN-konvensjonen om avskaffelse av alle former for diskriminering av kvinner med tilleggsprotokoll i norsk lov.)*

Lovregister:

Kong Christian Den Femtis Norske Lov av 15. april 1687.

Lov om Formuesforholdet mellom Ægtefæller av 29. juni 1888.

Almindelig borgerlig straffelov (Straffeloven) av 22. mai 1902 nr. 10.

Lov om ektefellers formuesforhold av 20. mai Nr. 1 1927 (opphevet).

Lov om skadeserstatning av 13. juni. Nr. 26. 1969.

Lov om arv m.m.(arvelova) av 3. mars Nr. 5. 1972.

Lov om likestilling mellom kjønnene (likestillingsloven) av 9. juni. Nr.45. 1978.

Lov om barn og foreldre (barnelova) av 8. april. Nr. 7 1981.

Lov om rettergangsmåten i straffesaker (Straffeprosessloven) av 22. mai Nr. 25. 1981.

Lov om yrkesskedeforsikring av 16. juni. Nr. 65. 1989.

Lov om ekteskap av 4. juli Nr. 47. 1991.

Lov om gjennomføring i norsk rett av hoveddelen i avtale om Det europeiske økonomiske samarbeidsområde (EØS) m.v. (EØS-loven) av 27. november Nr. 109. 1992.

Lov om folketrygd (folketrygdloven) av 28. feb. Nr. 19. 1997.

Lov om aksjeselskaper (aksjeloven) av 13. juni Nr. 44.1997.

Lov om allmennaksjeselskaper (allmennaksjeloven) av 13. juni Nr. 45.1997.

Lov om skatt av formue og inntekt (skatteloven) av 26. mars. Nr.14. 1999.

Lov om styrking av menneskerettighetenes stilling i norsk rett (menneskerettsloven) av 21. mai. Nr. 30. 1999.

Lov om Likestillings- og diskrimineringsombudet og Likestillings- og diskrimineringsnemnda (diskrimineringsombudsloven) av 10. juni. Nr. 40. 2005.

Lov om norsk statsborgerskap (statsborgerloven) av 10. juni. Nr. 51. 2005.

Vedtak av klagenemnda for likestilling:

Vedtak av 22. januar 2001. Sak nr. 1/2001 (ACE-saken)

Vedtak av 21. mars 2003. Sak nr. 4/2003

Vedtak av 13. oktober 2003. Sak nr. 11/2003

Vedtak av 21. januar 2004. Sak nr. 1/2004

Internasjonale konvensjoner:

Convention on the Elimination of all Forms of Discrimination against Women
(Konvensjonen om avskaffelse av alle former for diskriminering av kvinner) – December
18, 1979.

Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (Den
europæiske menneskerettskonvensjon) – November 4, 1950.

International Covenant on Civil and Political rights (Den internasjonale konvensjonen om
sivile og politiske rettigheter) – December 1966.

International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (Den internasjonale
konvensjonen om økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter) – December 1966.

Universal Declaration of Human Rights – December 10, 1948.

CEDAW-komiteens rapporter:

CEDAWs fourteenth Session. Report of the committee on the elimination of discrimination against women. A/50/38.

CEDAWs fifty-eighth Session. Report of the committee on the elimination of discrimination against women. A/58/38.

EF- og EØS-rettslige kilder:

Rådets direktiv 75/117/EØF af 10. februar 1975 om indbyrdes tilnærmelse af medlemsstaternes lovgivninger om gennemførelse af princippet om lige løn til mænd og kvinder.

Rådets direktiv 76/207/EØF af 9. februar 1976 om gennemførelse af princippet om ligebehandling af mænd og kvinder for så vidt angår adgang til beskæftigelse, erhvervsuddannelse, forfremmelse samt arbejdsvilkår.

Rådets direktiv 2000/43/EF af 29. juni 2000 om gennemførelse af princippet om ligebehandling af alle uanset race eller etnisk oprindelse.

Rådets direktiv 2000/78/EF af 27. november 2000 om generelle rammebestemmelser om ligebehandling med hensyn til beskæftigelse og erhverv.

Rådets direktiv 2002/73/EF af 23. september 2002 om ændring af Rådets direktiv 76/207/EØF om gennemførelse af princippet om ligebehandling af mænd og kvinder for så vidt angår adgang til beskæftigelse, erhvervsuddannelse, forfremmelse samt arbejdsvilkår.

Rådets direktiv 2004/113/EF af 13. desember 2004 om gennemførelse af princippet om ligebehandling af mænd og kvinder i forbindelse med adgang til og levering af varer og tjenesteydelser.

Domsregister:

RG 1984 s. 800 (Vesterålen)

Rt. 1964 s.18

Rt. 1974 s.1121

Rt. 1975 s.220 (Husmorddommen)

Rt. 1984 s.1146

Rt. 2006 s. 262 (Enkepensionsdommen)

Annet:

Aune, Helga. Aftenposten, 15. mai 2007. – *Bare en halv sannhet.*

Hellum, Anne. *Foredrag Law and development.* Voksenåsen, 2007.

Protokoll – Møte i Likestillingsutvalget 10.09.03.

Vedlegg 1

STUDIEREFORMEN: FORSLAG TIL PRINSIPPVEDTAK OM INTEGRASJON AV KVINNE- OG KJØNNSPERSPEKTIVET I OBLIGATORISKE FAG

Forslaget tar utgangspunkt i "Forslag til ny studieordning – Delinnstilling I".

Vi ser i det foreliggende forslag til studieordning et sterkt behov for å integrere kvinne- og kjønnsperspektivet på alle nivåer. Det er i den sammenheng nødvendig å sikre at alle studenter og ferdige kandidater behersker den generelle menneskerettslige diskrimineringslæren som gjelder på alle rettsområder, herunder forbudet mot kvinne- og kjønnsdiskriminering. I dagens norske samfunn er håndteringen av diskriminering på grunnlag av kjønn, rase og etnisitet en økende utfordring. Norge er i henhold til FNs kvinnekonvensjon samt Wien og Beijing deklarasjonen forpliktet til å integrere kvinners menneskerettigheter, slik de nedfeller seg i kvinnekonvensjonen og andre internasjonale instrumenter i lovgivning, politikk, forskning og undervisning. Å henføre undervisningen i kvinners menneskerettigheter til et valgfag er ut fra dagens internasjonale krav ikke tilstrekkelig.

Dette mainstreamingsprinsippet, som også nedfeller seg EF-traktatens artikkel 3, får konsekvenser for den nye studieordningen på to måter. For det første gjennom fokus på kvinne- og kjønnsperspektivet i den generelle menneskerettighetsundervisningen. For det andre gjennom behandling av forbudet mot kvinne og kjønnsdiskriminering i alle obligatoriske fag.

Behandlingen av forbudet mot kjønnsdiskriminering har, som en del av menneskerettighetenes grunnstamme, en naturlig og sentral plass i det nye menneskerettighetsfaget. Forbudet mot kjønnsdiskriminering nedfeller seg i FN's verdenserklæring om menneskerettighetene, ØSK, SP, rasediskrimineringskonvensjonen, barnekonvensjonen, kvinnekonvensjonen og regionale instrumenter som EMK og må således få en sentral plass. En samlet behandling av diskrimineringslæren vil ved å gå både i dybden og bredden styrke studentens grunnleggende forståelse av sammenhengen mellom systemets ulike deler så vel som sammenhengen mellom de materielle og prosessuelle reglene.

Integrasjon i de obligatoriske fagene vil kreve en gjennomgang av de enkelte fags pensum og undervisningsplan med sikte på å inkludere og tydeliggjøre kvinne- og kjønnsperspektivet med særlig henblikk på den menneskerettslige dimensjon. Dette vil bli sentralt i studiereformkomiteens videre arbeid og vil i siste instans falle inn under eksamen og undervisningsutvalgets godkjenning av pensum og studieopplegg i de enkelte fag.

Vårt forslag er basert på et ønske om en moderne studieordning på internasjonalt nivå. I tråd med dette må det sikres at ingen forlater studiet uten basalkunnskaper om ikke-diskrimineringsprinsippet og dets anvendelse i norsk rett.

Anne Hellum

Kirsten Ketscher

Helga Aune

Vedlegg 2

INTEGRASJON AV KVINNE-OG KJØNNSPERSPEKTIVET I DE OBLIGATORISKE FAG VED GJENNOMFØRINGEN AV NY STUDIEORDNING

Notat av 18.03.03 til studiereformkomiteen
Fra: Professor Hans Jacob Bull og professor Anne Hellum

Vedrørende integrasjon av kvinne- og kjønnsperspektivet ved gjennomføring av ny studieordning vedtok fakultetsstyret 21. januar 2003 i delvedtak 4:

”Fakultetsstyret viser til forslag om integrasjon av kvinne- og kjønnsperspektivet i obligatoriske fag (vedlegg 11) og ber komiteen vurdere dette nærmere i sitt videre arbeid.”

Nedenfor har vi - for studiereformkomiteens nærmere vurdering - utarbeidet forslag til hvordan kvinne- og kjønnsperspektivet kan integreres og styrkes i de obligatoriske fagene under den nye studieordningen. Forslaget tar utgangspunkt i de forslag til fagbeskrivelse og læringskrav som hittil foreligger for de enkelte fag.

Forslaget er i tråd med det internasjonale mainstreamingsprinsippet, som bl.a. nedfeller seg i Wien deklarasjonen om menneskerettighetene, EF-traktatens artikkel 3 og likestillingslovens § 1 a. Mainstreamingskravet innebærer at kjønnsmessige konsekvenser, som et ledd i oppfyllelsen av internasjonale forpliktelser om ikke å forskjellsbehandle på grunnlag av kjønn, rutinemessig skal inngå som et ledd i saksforberedelse og beslutningsprosesser på alle områder og nivåer. Diskrimineringslæren slik den nedfeller seg i Norges internasjonale forpliktelser etter menneskerettighetene og EØS-retten og det menneskerettslige integritetsvernet er de mest sentrale rettslige redskapene i denne sammenheng. En utfordring ved gjennomføring av den nye studieordningen er å gi studentene en rettshistorisk, rettsteoretisk, rettssosiologisk og rettsdogmatisk forståelse av forholdet mellom diskriminering og likestilling med henblikk på å gjøre dem i stand til å foreta kjønnsmessige konsekvensanalyser innen ulike fagområder.

Vårt forslag er videre utformet i tråd med fakultets likestillingspolitikk som går ut på å øke innslaget av kvinnelige forelesere og pensumlitteratur skrevet av kvinner. Det er i årenes løp bygget opp en omfattende kompetanse om forholdet mellom rett og kjønn innen en rekke fagområder. Vi foreslår at denne kunnskapsbasen, som i stor grad er utviklet av kvinner ved fakultetet, integreres

gjennom pensum og undervisning innen det enkelte fag så vel som gjennom en egen forelesningsserie om kjønn og rett til hver avdeling.

Vi vil på denne bakgrunn foreslå følgende integrasjonstiltak:

- 1) Innlemme kvinne- og kjønnsperspektivet med vekt på ikke-diskrimineringslæren og prinsippet om individets integritetsvern i fagbeskrivelse, læringskrav og pensum i de obligatoriske fagene. Det legges opp til en to-trinnsprosess hvor hovedvekten i første fase legges på fag som er egnet til å gi en overordnet forståelse.
- 2) Innføre en obligatorisk forelesningsserie på inntil 4 timer ved hver av avdelingene. Forelesningsserien er tiltenkt en sammenbindende funksjon og samtidig illustrere sentrale prinsipper og begreper gjennom aktuelle emner innenfor og på tvers av de enkelte fagene.
- 3) Utarbeide et kompendium med artikler, elementer fra forelesningene, doms- og materialsamling i løpet av 5 år

1 avdeling

Av fagene til 1. avdeling er det først og fremst i familie- og arveretten og i erstatningsretten at kvinne- og kjønnsperspektivet er fremtredende. For de øvrige fagenes vedkommende forutsetter vi at kjønns- og kvinneperspektivet best ivaretas gjennom en egen forelesningsserie (2-4 timer, obligatorisk fremmøte).

Når det gjelder familie- og arverett, kan vi nøye oss med å vise til Tone Sverdrups forslag på vegne av faggruppen til læringskrav for fagene av 11. mars 2003, som på en utmerket måte påpeker sentrale områder hvor kvinne- og kjønnsperspektivet kan/bør bringes inn og som vi fullt ut kan slutte oss til.

I erstatningsretten er det først og fremst i utmålingsreglene at kvinne- og kjønnsperspektivet kommer frem. I Viggo Hagstrøms forslag på vegne av faggruppen til læringskrav i faget av 6. mars 2003 er det lagt opp til at utmålingsreglene tones ned i forhold til dagens læringskrav, og at fremstillingen av dem gjøres mer prinsipiell. Kvinne- og kjønnsperspektivet er ikke spesielt nevnt. Etter vår oppfatning vil det være gode muligheter for å ivareta både faggruppens og vårt utgangspunkt ved å trekke inn og legge vekt på regler med et klart kjønns- og kvinneperspektiv under behandlingen av utmålingsreglene, som f.eks. standarderstatning til barn, likestilling av lønnsarbeid og arbeid i hjemmet, tap av forsørger, fradrag for trygdeytelser mv. I dagens lærebok er alle disse reglene i og for seg behandlet, men som faggruppen bemerker kan det

være grunn å gjøre fremstillingen mer prinsipiell. I denne forbindelse er det også viktig å spisse til det kjønns- og kvinnerettslige perspektivet bedre enn hva som gjøres i dag.

2 Avdeling

Prinsippet om at det ikke skal diskrimineres på grunnlag av kjønn går på tvers av 2 avdelingsfagene internasjonale menneskerettigheter, EØS-rett, folkerett, statsrett/konstitusjonell rett og forvaltningsrett. Vi foreslår at det med sikte på å integrere kvinne- og kjønnsperspektivet til 2 avdeling samlet sett avsettes 1 studiepoeng til behandling av ikke-diskrimineringslærens innhold, omfang og gjennomføring i norsk rett i forhold til disse fagene. Vårt forslag til fagbeskrivelse og læringskrav for de enkelte fagene utgjør stort sett en samordning, videreføring og utdyping av de enkelte faglærernes beskrivelser. For å binde elementer fra de ulike fagene sammen foreslår vi en egen forelesningsserie på 2-4 timer. I tilknytning til forelesningsserien bør det utarbeides en fagartikkel som kan inngå i pensum og brukes i undervisningen i de enkelte fagene.

I internasjonale menneskerettigheter faller prinsippet om at det ikke er lov å diskriminere på grunnlag av kjønn inn under behandlingen av de generelle diskriminerings spørsmål som fremheves i Jan E. Helgesens fagbeskrivelse. Vi går ut fra at kunnskap om kjønnsdiskrimineringsforbudets utvikling blir integrert i behandlingen av menneskerettighetenes historie, at kvinnekonvensjonens status i norsk rett blir innlemmet i behandlingen av rettskildespørsmålene og at kvinnekonvensjonens overvåkingorgan CEDAW tas inn i behandlingen av i de institusjonelle spørsmålene.

Kvinne- og kjønnsperspektivet inngår ikke Henrik Bulls forslag til fagbeskrivelse for EØS-retten. Forholdet mellom EØS-rettens og menneskerettighetenes bestemmelser om likestilling og forskjellsbehandling vil i tråd med forslag til fagbeskrivelse kunne medtas i behandlingen av det som særmerket EØS-retten i forhold til menneskerettighetene og folkeretten.

Geir Ulfsteins fagbeskrivelse av folkeretten gå ikke inn på kvinne- og kjønnsperspektivet. Utviklingen av kvinners rettsbeskyttelse kan integreres i behandlingen av individenes anerkjennelse som folkerettssubjekter og medtas i læringskravene som omfatter individenes stilling i folkeretten.

Kvinne- og kjønnsperspektivet er i Eivind Smiths forslag til fagbeskrivelse for statsforfatningsretten konsentrert om stemmeretten. Etter vår oppfatning bør kjønnsdiskrimineringsforbudet gis en noe bredere behandling i statsretten. Det henger sammen med fagets kobling mellom det internasjonale

menneskerettighetsvernet mot diskriminering, individets diskrimineringsvern etter grunnlov og nasjonal lovgivning. Vi foreslår på denne bakgrunn at kvinne- og kjønnsdiskrimineringsprinsippet integreres i to av de foreslåtte læringskravene:

- *Forholdet mellom grunnlovsvern og vern etter internasjonale konvensjoner som er gjort til norsk rett.* Etter vår oppfatning bør statsforfatningsretten med referanse til så vel FNs kvinnekonvensjonen (vil inngå som en del av norsk rett når den nye studieordningen trer i kraft) som EMK, ØSK og SP ta opp kjønnsdiskrimineringsprinsippets grunnlovsmessige status etter norsk rett.

- *Grunnlovens bestemmelser om vern av individer og minoriteter.* Vi mener det bør vurderes å ta forholdet mellom prinsippet om at det ikke skal diskrimineres på grunnlag av kjønn, beskyttelse av religionsfrihet og retten til kultur inngå i statsretten.

I Eriks Boes forslag til fagbeskrivelse og læringskrav for forvaltningsretten slutter vi oss til forslaget om å integrere kvinne- og kjønnsperspektivet under behandling av reglene om saklige hensyn og likebehandling. Etter vår oppfatning bør det også vurderes å utdype de overordnede forvaltningsrettlige hensynene medbestemmelse og medinnflytelse i forhold til kvinnekonvensjonens og likestillingslovens bestemmelser om kvinnerepresentasjon i offentlige utvalg, styrer og råd.

Kvinne- og kjønnsperspektivet er systematisk innarbeidet i Asbjørn Kjønstads forslag til fagbeskrivelse og læringskrav til velferdsretten. Temaer som rett til sykepenger, uførepensjon og stønad til enslige forsørgere er egnet til å skape forståelse for samspillet mellom trygdelovgivningen og en virkelighet hvor kvinner og menn innretter seg ulikt i forhold til arbeidsliv og omsorgsoppgaver. Vi mener at velferdsretten, på samme måte som den generelle forvaltningsretten, bør ta opp kravet til ikke-diskriminering og likebehandling.

Det er per i dag ikke utarbeidet forslag til læringskrav for exfac. Vår kommentar tar derfor utgangspunkt i exfac i sin tidligere form hvor forholdet mellom rett og kjønn har blitt behandlet innen rammen den generelle likhets- og rettferdighetsproblematikken. Denne vinklingen har etter vår oppfatning vært godt egnet til å gi studentene en forståelse av sammenhengen mellom den menneskerettslige diskrimineringslære og rettsfilosofiens grunnleggende frihets- og rettsferdighetsprinsipper. Forskjellsbehandling på grunnlag av kjønn har på samme måte som klasse og rase inngått i behandlingen av forholdet mellom formell og reell rett. Denne tilnærmingen bør etter vår oppfatning videreføres i fagbeskrivelse og læringskrav for exfac evt. med referanse til de utfordringer kulturelt mangfold og rettslig pluralisme representerer i dagens samfunn.

3 Avdeling

Bortsett fra i rettshistorie, synes det mindre hensiktsmessig å forsøke å utdype det kjønns- og kvinnerettslige perspektivet, selv om det nok både i avtalerett, kontraktsrett og tredjemannsvern er mulig å finne gode enkeltemner (i avtalerett/kontraktsrett f.eks. avtaler mellom ektefeller). Det synes mer fornuftig å gripe fatt i slike emner i den obligatoriske forelesningsserien (2-4 timer) med sikte på integrasjon i fagene på lang sikt.

Rettshistorien egner seg til utdyping og konkretisering av diskrimineringslærens utvikling med sikte på kvinners rettsstilling innenfor internasjonal og norsk rett. Det foreligger per i dag ikke forslag til fagbeskrivelse for rettshistorien. Vi er kjent med og slutter oss til Dag Michalsens planer om å ta reglene om kvinners rettslige kapasitet på kontraktsrettens område inn i sin nye bok.

4. Avdeling

Frederik Zimmer uttaler i brev til 5-årskomiteen av 10. mars at kvinne- og kjønnsperspektivet i skatteretten først og fremst ivaretas i forbindelse med familiebeskatningen med henblikk på likhet på individ- og parnivå. Vi slutter oss til dette.

Det foreligger per i dag ikke forslag til fagbeskrivelse for rettskildelæren. Vi viser til det som er skrevet foran om internasjonale menneskerettigheter og statsrett og forutsetter at det finner sted en samordning mellom disse fagene når det gjelder kvinnekonsvensjonens rettskildemessige status i norsk rett.

I forhold til de øvrige 4 avdelingsfagene synes det hensiktsmessig å utvikle kvinne- og kjønnsperspektivet i forhold til det menneskerettslige integritetsvernet. Strafferetten og straffeprosessen er etter vår oppfatning egnet til å illustrere et generelt trekk ved menneskerettighetsutviklingen som inngår i Jan E. Helgesens fagbeskrivelse for internasjonale menneskerettigheter: "...det tradisjonelle perspektivet, at menneskerettighetene dreier seg om forholdet mellom stat og individ, blir for snevert. Også forholdet mellom individer må drøftes i menneskerettslige perspektiv." Utviklingen av det strafferettslige vernet i forhold til vold og mishandling i hjemmet er etter vår oppfatning et tema som er særlig egnet til å belyse dette trekk ved rettsutviklingen.¹ Det samme gjelder offerets stilling i straffeprosessen. Disse temaene egner seg for behandling gjennom en egen 2-4 timers forelesningsserie om kvinne- og kjønnsperspektivet til 4 avdeling og videre bearbeiding med sikte på pensumartikler.

¹ Vi vil i denne sammenheng påpeke at svakheter ved rettstilstanden på dette området var blant CEDAW komiteens hovedankepunkter da Norges 6 behandling omgjennomføring av kvinnekonsvensjonen i norsk rett ble behandlet i FN 31. januar i år. CEDAW/c/2003/CRP.3/Add.2/Rev.1

I notat fra Ståle Eskeland og Ulf Stridbeck til 5-årskomiteen av 11 mars trekkes voldtektsbestemmelsen (strl. § 192) inn som velegnet til å bringe et kjønnsperspektiv inn i strafferetten. Vi er i og for seg enig i dette men mener kvinne- og kjønnsperspektivet innen strafferetten, på samme måte som de andre obligatoriske fagene, bør søke å knytte an til den generelle menneskerettighetsproblematikken. I forhold til fagbeskrivelsen vil vi, i tråd med det som er skrevet ovenfor, forslå at vern mot vold i hjemmet integreres i behandlingen av de ulike hensyn som gjør seg gjeldende i rettssikkerhetssammenheng og tilsvarende i læringskravene som omfatter grunnleggende hensyn i en rettstat.

Av de temaer som omfattes av forslag til fagbeskrivelse for straffeprosessen er fornærmedes innflytelse på spørsmålet om offentlig påtale, foreldelse av påtaleretten og de øvrige virkninger av å være fornærmet det tema som har klartest relevans i et kvinne- og kjønnsperspektiv. Det foreligger allerede en omfattende litteratur om dette emnet. På denne bakgrunn mener vi dette temaet bør gis større plass i fagbeskrivelse, læringskrav og pensumlitteratur.